

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARTHA ELEK, FÜLEMILE ÁGNES, KEMECS LAJOS, KÓSA LÁSZLÓ,
KÜLLÖS IMOLA, MOHAY TAMÁS, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, POZSONY
FERENC, SZARVAS ZSUZSA, VARGYAS GÁBOR.

Felelős szerkesztő:

VIGA GYULA

A szerkesztő munkatársai:

BÁTI ANIKÓ – JUHÁSZ KATALIN

A szerkesztőség címe: MTA BTK Néprajztudományi Intézet H–1097 Budapest IX.

Tóth Kálmán utca 4. Telefon: +36 1 224-6782

e-mail: vigagyula@gmail.com

TARTALOM

Tanulmányok és közlemények

- KOVÁCS Ágnes:* Egy román mese és elmondója a 19. század első feléből 583
FEJŐS Zoltán: „A szentegyház alapköve letéttett...”
Emlékezés, emlékeztetés, történeti rekonstrukció – egy alapkőirat három olvasata 608
MUSKOVICS Andrea Anna: „...olyan pincesorok voltak, amilyen az egész
országban nincs...” A német kitelepítések hatása Buda-vidék
présház- és pincekultúrájára 641
SZEPESI Anna: A rituális gyermekhordástól a ritualizált babahordozásig. Rituáldinamikai
folyamatok a baranyai gyermekhordozó kendő (Kindstuch) használatában 663
RÖMÉR-KOMPÁR Judit: A magyarpalatkai zenészek társadalmi kapcsolatrendszerének
változása a 20. században 689

Viták, vélemények

- GRÁFIK Imre:* A népművészet szűkebb és tágabb értelmezéséről 710
VEREBÉLYI Kincső: „Kétes távolban kancsalul festett egek ...”
A díszített néprajzi tárgyak és az esztétikai minőségek 731

Könyismertetések

744

Balázs Borsos: *The Regional Structure of Hungarian Folk Culture* (Báti Anikó), Földessy Edina:
Torday Emil gyűjtemény (*Régi Tamás*), Hármaskorok néprajzi nézetben (*Lajos Veronika*),
Bodnár Mónika: A Serényiek hatása a gömöri népeletre (*Paládi-Kovács Attila*), Tamáska
Máté: Torockó felfedezései (*Legeza Borbála*), Sándor-Zsigmond Ibolya – Visy Zsolt (szerk.):
Székely gazdálkodás régen és most (*Máté Gábor*), Lokális történelmek (*Jakab Albert Zsolt*),
Berta Péter: Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor román presztizsgazdasága (*Bali
János*), Pávai István: Magyarózd népzeneje Horváth István gyűjtései tükrében (*Szalay Zoltán*),
Szegedi boszorkányperek 1726-1744 (*Báth Dániel*), Tari Lujza: Zenésznevek, családnevek
(*Balázs Géza*), Farkas Gyöngyi: Lázadó falvak. Kollektívizálás elleni tüntetések a vidéki
Magyarországon, 1951-1961. (*Csoma Zsigmond*), Fröhirt Mihály – Vass Erika: Fiókok
mélyéről: válogatás a vecsési németiség fényképeiből (*Kuti Klára*), Üzenet a frontról. Ferenc
tűzér levelei, 1914-1918. (*Perger Gyula*), Horváth Gergely Krisztián: Bécs vonzásában (*Bognár
Szabina*), „A királyhűség jól bevált útján...” (*Haraszi György*), Jakab Albert Zsolt – Vajda
András (szerk.): Érték és közösség (*Gagyi József*), Petercsák Tivadar: A fertálymesterség (*Veres
Gábor*), Hedeşan, Otilia: Újzóra töviről hegyire (*Frumelută Ioana-Ruxandra*), Nagy Péter:
A Rima vonzásában (*Vámos Gabriella*), Vidéktörténet (*Báth Dániel*), Nagy Janka Teodóra és
Szabó Géza könyveiről (*Bánkiné Molnár Erzsébet*)

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

128. évfolyam

2017

4. szám

Kovács Ágnes

Egy román mese és elmondója a 19. század első feléből*

1987 novemberében egy Ipolyival kapcsolatos cikk előmunkálatai során ismételten kézbe vettem Erdélyi János *Magyar népmesék* című kis gyűjteményéről írott recenzióját, amelyben népmesegyűjtésre buzdító útmutatásai mellett szükségesnek tartotta, hogy az egyes meseszövegekkel kapcsolatban felsorolja azok magyar és nem magyar változatainak bibliográfiái adatait is. Mindjárt az első mesénél, *A lilomleány* címűnél megjegyzi, hogy annak csupán egyetlen román változatát ismeri, amely a *Honderü* című divatlap 1844 évfolyamában jelent meg.¹ A megjegyzés két okból is szemembe tűnt: a mesének, amelyet Berze Nagy János katalógusában 411* számon tart nyilván, sem ő, sem az immár tízszer annyi meseszöveget feldolgozó *Magyar népmesekatalógus*² nem

¹ *A dolgozat először 1988. május 4-én hangzott el rövidebb előadás formájában a MNT Nemzetiségi Szakosztály ülésén, majd ennek tanulmányá érelt változata 1989-ben románul jelent meg, Un basm românesc și provestitoarea lui din prima jumătate a secolului al XIX-lea. címmel In Emilia Martin-Nagy (szerk.) *Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria*, 7. Bp.: Tankönyvkiadó, 1989: 123–159., magyar: Egy román mese és elmondója a XIX. század első feléből. 154–156., francia: Un conte de fées roumain et la femme qui l’a conté dans la première moitié du 19 e siècle. bő rezümével és Gilli az oláh regélőnő: Tündérrege gróf Majláth Jánostul. függeléssel 141–153., melyre idáig nem reflektált a magyar kutatás. A jelen közleményt a magyar nyelvű kézirat változat első kiadásaként Benedek Katalin rendezte sajtó alá.

„Az I. sz. mindjárt nevezetes mondát (mesét) hoz. Tárnya ugyan már ismeretes gr. Majláth János Gillije oláh meséjéből, melyet az 1844-diki *Honderü* II. 9. sz. magyarul is hozott s melylyel emez, kivéve a Majláth által hozzáadott és bevallott néhány szépítő vonást, tökéletesen azonos” (Ipolyi 1855: okt.7. 2.).

² Berze Nagy 1957a: 581–582. A másodiknak feltüntetett magyar változat meséneknek csupán egyetlen motívumát, a vezető madarat foglalta magába. Az összehasonlító irodalomban említett német változat (BP I.: 503–504.) a pókhálóval bekötött madár epizódját is tartalmazza, melyet a hős megvált, s Jungbauer turkesztáni meséje (1923: 211–219.) is mesének egy távoli változatának tekinthető. Csak tipológiai szempontból kapcsolódik a meséhez az a Duna és a Rába eredetét elmesélő eredetmonda, melyet Timaffy László gyűjtött Cikolaszigeten, Szigetközben 1951-ben és a Csallóközben általánosan ismert, s amely a német és cseh mondavilág irányába mutat a hősnő nevével (Iser az Óriáshegységben ered és az Elbába ömlik) (Timaffy 1987: 10–12.). Șăineanu-nak a mese német fordítását tartalmazó Stier kötet sajnos nem járt a kezében (Șăineanu 1978: 623–624).

1. kép. Gilli. (*Iris* 1842. 417).

nem kisebb festő, mint Barabás Miklós örökítette meg, és Karl Mahlknecht jeles bécsi rézmetsző készítette róla Barabás tusrajza nyomán a rézmetszetet. Kilétéről diszkréten hallgat a képhez fűzött magyarázat, csupán a becenevét közli: Gilli, és azt tudjuk meg róla, hogy román volt és hogy gyönyörű volt, mikor Mailáth fiatalabb korában magyar mesemondókat keresve véletlenül egy magyar házba toppant, s ott találta őt, amint a ház gyermekeinek, két kisleánynak és egy kisfiúnak mesélt. Kellemes hangja ma is (1842-ben) fülében cseng, s még akkoriban verset is írt hozzá – természetesen németül –, és felsorolja azokat az érdekes meséket, mondákat, amelyeket Gilli mesélni szokott volt. Végül ígéretet tesz, hogy rövidesen az *Iris* olvasóinak is bemutat ezek közül egyet.⁵ Továbblapozva az *Iris – Taschenbuch* évfolyamait (1840–1848) az immár román témára beállított olvasó szemével, feltűnik, hogy a kilenc évfolyam közül négyben is van egy-egy Barabás tusrajza nyomán készült rézmetszet: 1840: *Fló-*

ismeri magyar változatát (1600–16.000), s a korai román változatot nem említi Ovidiu Bîrlea sem a román folklórkutatás történetéről írott alapos és körültekintő munkájában.³

A nyomon elindulva csakhamar kiderült, hogy a mesét gróf Mailáth János hallotta a helyszínen, s egy magát megnevezni nem akaró ifjú előkelő hölgy fordította magyarra – németből, gondoltam én, mivel Mailáth magyar meséit és mondáit is németül tette közzé, s nem volt róla tudomásom, hogy románul is tudott volna. Még ennél is figyelemreméltóbbnak tűnt a közlemény bevezető mondata, amelyben a gyűjtő emlékezteti az olvasót, hogy a mesemondó arcképe az *Iris – Taschenbuch* 1842 évi kötetében látható (1. kép).⁴

A szép, fiatal mesemondó hölgy – parasztleánynak vagy asszonynak semmiképpen nem tekinthető – káprázatos viseletben valóban ott díszleg a gyönyörű kiállítású, Pesten megjelenő, német nyelvű zsebkönyvben a megadott oldalszámon. Vonásait és ruházatát

³ Bîrlea 1974: 49 ff. 104 ff. A mese nem szerepel Fochi, Adrian bibliográfiájában sem (1968: 255. ff.).

⁴ Gilli. Barabás gez. Stahlst. von C. Mahlknecht in Wien (*Honderü* 1844. 19. évf. 601. ff.; *Iris* 1842 II. évf. 417).

⁵ *Gilli die Märchenerzählerin*. Erklärung des Kupferstiches: Johann Graf Mailath (*Iris* 1842. 414–416). Mailáth német írásait így, a magyar nyelvűeket „Gróf Majláth János”-ként írta alá.

2. kép. *Die dreifach goldene Iser.* (Iris 1844. 282).

ra, 1841: *A román szőlőpásztor*, 1842: *Gilli* és 1848: a közismert *Vásárra menő román család*.⁶ Ezt a művészettörténeti és viselettörténeti szempontból egyaránt jelentős sorozaatot, kizárt, hogy a román kutatók ne ismerték volna! Hogyan kerülhette el a figyelmüket a korai, annyi más szempontból is jelentős szép mesemondó portréja. Az 1844 évi kötetben olvasható a Mailáth által beígért román mese az arany szemű lányról.⁷ A mese terjedelmes és romantikusan költői, s sajátos képünk alakul ki nyomán Erdélyi „magyar” népmeséjéről. Az továbbra is nyilvánvaló, hogy a román mesemondó nem akárki lehetett, ha kedvéért a főrangú mesegyűjtő több napon át is vendégeskedett a háznál, meséjének feldíszítésére teljes írói tehetségét felhasználta, sőt a figyelmes kiadó még illusztrációt is készíttetett hozzá ugyancsak Barabással (2. kép).⁸

Ipolyi a *Honderűben* közölt magyar fordítást még joggal tekinthette *A liliumleány* román változatának, bár sejtette a két mese közötti valószínű összefüggést, a német szöveg olvasója számára azonban teljesen nyilvánvaló, hogy Mailáth meséje Erdélyiének a forrása. Erdélyi e gyűjteményéről tudjuk, hogy hét meséje Gaal György hagyatékából származik Toldy Ferenc közvetítésével, a többi tanítványaitól kapta. *A liliumleány* az utóbbiak közül való.⁹ Nem az előttünk ismeretlen sárospataki diák lenne az egyetlen, aki úgy próbál tanára kedvében járni, hogy egy bárhol olvasott népköltési szöveget lemásol vagy kivonatol és benyújtja, mint saját gyűjtését, ezúttal az átalakítás azonban olyan nagymérvű, hogy kénytelenek vagyunk még egy közvetítő személyt és/vagy ponyvaszöveget feltételezni ahhoz,¹⁰ hogy a román

⁶ *Flora* „Rajz Barabás, metszé Mayer Károly Nürnbergben” (Iris 1840. 103.); *Der walachische Weinhüter*: Barabás gez. Stahlstich Carl Mahlknecht in Wien. (Iris 1841. 391.); *Gilli* (1842. lásd 5. jegyzet); uo. 1848. 56. *Die Wanderung auf den Markt*. Stahlstich von J. Armann, Gez. von N. Barabás (Iris 1848. 56).

⁷ *Gilli's Märchen von dem Mädchen mit den goldenen Augen* (Iris 1844. 282–308).

⁸ *Die dreifach goldene Iser*. Barabás del. Leipzig, d'Engl. Kunst Anstalt. A. H. Payne sculp. (Iris 1844. 282). Ez ebben a korban ritkaság számba ment, lévén a pályája zenitjén levő festőművész tiszteletdíja olyan magas volt, hogy egyébként legtöbbször nem az illusztráció díszítette a szöveget, hanem a költői alkotás interpretálta a rézmetszetet, amelyet úgy kötöttek bele, az *Iris*-hez hasonló drága kiadványokba, hogy a kötetek tulajdonosa egy éles szerszámmal könnyedén kismetszhette, és bekeretezve szobája falára akaszthatta lakásdíszül.

⁹ Erdélyi 1855: 1–7. *Előszó*.

¹⁰ Mailáth meséi viszonylag korán megjelentek ponyván. *Vas Laci* című meséjének például már egy 1854. évi ponyvakiadásáról tudunk.

népmesei alapú romantikus novella mindössze 11 év alatt magyar népmesévé váljon. (Erdélyről tudjuk, hogy nagymértékben tiszteletben tartotta a hozzá eljuttatott mesék hitelességét). A névtelen gyűjtő aligha ismerte akár az *Iris* 1842 kötetét, akár a *Honderű* 1844-es évfolyamát s valószínűleg teljes jóhiszeműséggel adta át meséjét „magyar” népmeseként Erdélyinek, akinek annyira megtetszett, hogy mindjárt kötete élén közölte.

A mese megtetszett Benedek Eleknek is, és beválogatta 5 kötetes *Magyar mese- és mondavilágába*,¹¹ amely az iskolai könyvtárak létrehozásakor minden állami népiskolába eljutott (1904), s igen jól eltalált székely mesemondó hangja és határozott etikai magatartása következtében számos népi redakció forrásává lett nemcsak a vele egy anya-tájnyelvet beszélők között, hanem még idegen anyanyelvű mesemondók ajakán is. *A liliumleány* azonban nem tartozott ezek közé, magyar vonatkozásban legalábbis egyetlen utánmesélt változatával sem találkoztunk. Jól tudjuk, mind a román, mind a magyar mesekincsben számos egymástól tanult, vagy mondjuk így, sok közös mese van, amelyet mindkét nép a maga hiedelemvilága, szokásrendje, logikája szerint épít fel és interpretál, ez a mese azonban azok közé a kevesek közé tartozik, amelyet a magyar paraszti mesemondók egyelőre fel nem derített okok következtében nem fogadtak el. Hasonló tapasztalataik vannak mesekutatóinknak például *Csipkerózsika* meséjével kapcsolatban is, jóllehet a Grimm testvérek gyűjteménye a 20. századi magyar népmesék egyik fontos forrása. Bartók és nyomán Ortutay lényegre törő megállapításában a be nem fogadás vagy szelektálás jelenségét nyilvánvalóan nem csupán magyar specialitásnak tekintette.¹²

Adott esetben a forrás és a származék viszonyának megállapítása – a közbeeső láncszemek hiánya ellenére – magyar vonatkozásban föltétlenül haszonnal jár, mert felold egy kérdőjelet, a román kutatónak azonban megszorítja a gondjait, mert megnehezíti az erősen novellizált román népmese rekonstrukcióját és elválasztását a többszörös áttételen keresztül valamelyik paraszti mesemondóhoz visszakerült származékától.

Itt akár végét is vethetnénk vizsgálódásainknak, ha nem egy ilyen viszonylag korán feljegyzett – jóllehet a kor gyakorlatának megfelelő stílusban közzétett – népmeséről lenne szó, amelynek a gyűjtő még az elmondóját is megismerteti velünk. Szükségesnek látjuk tehát, hogy a feljegyzés helyének, idejének és a mesemondó személyének megállapítása körüli tapogatózásainkat is felvázoljuk, amelyek talán némi támpontot nyújtanak az egyes szakterületek művelőinek a továbblépéshez.

Barabás Miklósról tudjuk, hogy az *Iris* számára készített portrékon és zsánerképeken kívül még számos román tárgyú rajza, festménye van. A Székelyföldön, Márkosfalván – ez a család nemesi előneve is – 1810-ben született, s 1840 évi pesti megtelepedéséig életét hosszabb-rövidebb megszakításokkal Erdélyben élte, két évet Bukarestben is töltött s ún. ’realista’ festő lévén képeinek művészi értékén túl dokumentatív értéke is igen magas. Hosszú életű (†1898) és igen szorgalmas ember volt, óriási életművet hagyott maga után. Idős korában kalandregénynek is beillő önéletrajzot írt, s fiatal korától műveiről jegyzéket készített. Számos jelentős művészettörténész foglalkozott életével és munkásságával, ennek ellenére nem állítható, hogy akár ma-

¹¹ Benedek E. 1894–96. kiadás II/1: 5–12. *A rozmarint szál*. B. E. is a II. kötet élén közli a mesét.

¹² Ortutay 1981: 246–248.

gyar, akár román vonatkozásban a teljességet megközelítő monográfia készült volna róla.¹³ Mivel művészi alapelvei és törekvései közé tartozott, hogy nemcsak az emberek arcvonásait, hanem az azokra kiülő és jellembeli tulajdonságaikat, nemzeti karakterüket is minél alaposabban megfigyelje és megfigyeléseit emlékezetében minél hosszabb ideig megőrizze, egy szép és előkelő román hölgy meglátása és megfestése között eltelt idő úgyszólván megállapíthatatlan. Kísérjük meg a lehetetlent.

Veress Endre jelentős tanulmányt szentelt Barabás román tárgyú festményeinek, rajzainak. A képmellékletben ott találjuk a bennünket érdeklő szép mesemondó képmását is *Ardeleancă* képaláírással.¹⁴ Veress tanulmányában sorra ismerteti az *Iris*ben közölt román tárgyú rézmetszeteket, s megállapítja, hogy Barabás Gilliről a rajzot 1840-ben készítette, de csak a század közepén tette közzé *Az erdélyi oláh leány* képét egy német és egy magyar nyelvű rézmetszeteiből összeállított albumban.¹⁵ Veress Endrének nyilvánvalóan egy olyan *Iris* sorozat járt a kezében, amelynek 1842 évi kötetéből Gilli képe hiányzott így a Magyarországon megjelent román művek bibliográfusai sem, de maga Veress, sem és Domokos Sámuel sem szerzett róla tudomást, hogy az *Iris* zsebkönyv egy korai román meseszöveget tartalmazott elmondójával együtt.¹⁶ A negatív adatok sorához tartozik, hogy midőn Gheorghe Oprescu, a jeles művészettörténész, Barabás román tárgyú képeivel foglalkozva Pesten járt, kézbe vette az *Iris* is és abban semmi néven nevezendő illusztrációt nem talált. A megkérdezett könyvtári tisztviselők – nem tudjuk, kik lehettek –, a vállukat vonogatták, mit sem tudva arról, hogy ha voltak is illusztrációk az *Iris*-ben, azok hova tűnhettek. A megkérdezettek aligha lehettek túl járatosak a reformkori magyar periodikák területén, mert nem tudták felvilágosítani a román kutatót, hogy ebben az időszakban két *Iris* is létezett, az egyik, amely Oprescu kezében is járhatott, korábban jelent meg, illusztrációk nélkül, a másik, amelyek román tárgyú képeit Veress Endre – hiányosan ugyan, de – leírja későbbben.¹⁷ Mivel Veress a félreértések elkerülése végett minderről elmulasztotta tájékoztatni román olvasóit, Oprescu csalódottan távozott, s megállapította, hogy Veress

¹³ „Folytonosan abban gyakoroltam magamat, hogy az olyan arcot, aki érdekelt, vagy érdekesebb, kitünőbb emberé volt, annak minden arcvonását könyv nélkül megtanuljam.” – olvasható a Bíró Béla által közreadott Barabás emlékiratban (1826. Barabás 1944: 35). Az emlékiratok első megjelenése Kézdi Kovács László gondozásában: Barabás 1902. További életrajzok: Banner Zoltán In Barabás, 1985; Hoffmann 1923., 2. kiadás 1950.; Szvoboda 1983.

¹⁴ Veress, 1930: 9–10. VIII. melléklet.

¹⁵ *Ein siebenbürgisches Mädchen (Bilder-Album aus Ungarn 1852: 42.); Az erdélyi oláh leány (Magyar képek Albuma 1859: 33).*

¹⁶ Veress, 1935: III. 13–20. (1842.), 23–39 (1844.); Domokos 1966: 106–112. *Mesék* (fordítások).

¹⁷ *Iris. Zeitschrift für Wissen, Kunst, und Leben.* Pest–Buda, 1825–1828; *Iris. Taschenbuch für das Jahr 1840–1848.* Pest.

Endre adatai nem megbízhatók.¹⁸ Ennek következtében a Mailáth által szerkesztett *Iris* a szép mesemondóval és érdekes meséjével a román kutatás látókörén kívül maradt.

A Veress Endre által hangoztatott *Ardeleană* és *Az erdélyi oláh leány* képaláírás alapján megkísértem időhöz és helyhez kötni a mesét. Mailáth Nepomuk János 1786-ban Pesten született, tanulmányait Pesten, Egerben, majd Győrött végezte. További élete Bécsben, Pesten illetve törökbálinti birtokán, egy szakaszban felesége nagyugróci birtokán folyt 1848-ig, ezután végképp Bécsben, majd Münchenben élt és dolgozott egészen leányával együtt elkövetett öngyilkosságukig (1855). Erdélyben két ízben járt: először 1817-ben az uralkodó kíséretében – dinasztikus érzelmei, konzervatív, elfogultan katolikus volta miatt az egykorú magyar írók és főurak nem nagyon rokonszenveztek vele –, majd 1819-ben mintegy négy hónapot töltött itt az urbáriális kommisszió tagjaként. Bár Kazinczyval folytatott intenzív levelezése élete egy szakaszán (1816–1828) akár naplólól is használható,¹⁹ erről az egy évre tervezett, de végül néhány hónapra rövidült erdélyi tartózkodásának részleteiről viszonylag keveset tudunk. Kolos István nagy műgonddal és sok utánjárással összeállított életrajzából, valamint nagyszámú ránk maradt leveléből valóságos lélektani regénybe illő alaknak ismerjük meg Mailáthot, telve sajátos ellentmondásokkal.²⁰ Magát mindig öntudatosan magyarnak valló, Hormayr romantikus felfogását magáévá tevő rendőr-kém, különbö-

¹⁸ „Dr. Veress publica o listă tablourilor originale ori reproduce prin diverse procedee de gravură cu subiect românesc. Controlînd la Biblioteca Națională din Budapesta am dat eu însumi peste multe lucrări de ale artistului ilustrînd periodicul *Emlény*. Almanahul *Iris* nu avea însă ilustrații, Nimeni n’a știut să-mi spună dacă exemplarul bibliotecii era excepțional lipsit de ilustrații, ori dacă publicația a fost totdeauna fără gravuri. În cazul acesta indicațiile D-nului Veress privind acest almanah n’ar corespunde realității” (Oprescu 1937: 33. 2. jegyzet). (Az idézet fordítása: „Dr. Veress egy listát közöl [Barabás] különböző technikával készült román tárgyú képeiről. A jegyzék tartalmát ellenőrizendő Budapesten a Nemzeti Könyvtárban én magam is még egy sor román tárgyú illusztrációt találtam a művésztlől az *Emlény* című periodikában. Az *Iris* c. almanachban azonban nem voltak illusztrációk. Senki se tudta nekem megmondani, hogy a könyvtár példányából hiányoznak-e csupán az illusztrációk, vagy pedig a periodikában sohasem is voltak grafikák. Az utóbbi esetben Dr. Veressnek az almanachra történő utalásai nem felelnek meg a valóságnak.”). Az idézetből is kitűnik, Vayerné is utal rá (1978: 123.), s magam is tapasztaltam, hogy milyen időigényes feladat az ilyen módon illusztrált kiadványokból közkönyvtárainkban hiánytalan példányokat találni.

¹⁹ *Kazinczy Ferenc levelezése* XIV. 1816 aug. 20.

²⁰ „Er war von kleiner Gestalt mit starken Schulterblättern trug den Kopf allsichtlich zurückgebäumt, als wollte er sich höher erscheinen lassen, hatte eigenthümliche pathetische Bewegungen, ging etwas gravitatisch und sprach auch in sehr reinem Deutsch etwas salbungsvoll, wenigstens betonte er sehr einzelne Worte. Kertbeny Karl Maria 1861. I: 30. (Kolos 1930). Arcképét lásd. Benedek M. (főszerk.): *Magyar irodalmi lexikon* II. 1965:175.; Joseph Freyherrn von Hormayr a soknépű és soknyelvű osztrák birodalmat úgy vélte a Habsburg ház uralkodása alatt Bécs központtal a leghatásabban megszilárdíthatni, ha meghagyva népei nemzeti öntudatát, erényeik alapján egymást, egymás számára kölcsönösen rokonszenvessé teszi, s ez a kölcsönös rokonszenv és megbecsülés teszi széttűzhatatlanná a birodalmat (Kolos 1938). Célját irodalmi eszközökkel vélte a leghatásabban elérhetni. Die Endzweck dieses Journalen – írja az *Archiv für Geschichte* című lapjának a XV. évfolyamában – zwischen des deutschen, böhmischen und ungarischen Literatur Österreichs einen Mittelpunkt gemeinsamer Mittheilung darzubieten.” (1824: 625.) Vö. Gonda–Niederhauser 1977: 154. lapon a János főhercegről írottakkal. Hormayr végső soron az ő elgondolásának a megvalósításán fáradozott, ellentétben Metternich-hel aki a divide et impera (oszd meg és uralkodj) elvét vallotta és gyakorolta.

ző összejöveteleken nagy gesztusokkal szavaló rejtőzködő ember, aki saját személyét nem sokra tartotta, de megsértődött, amiért történész tevékenységéért semmiféle jutalomban nem részesült. Emellett fiatalkorában szürkehályog miatt a megvakulás veszélye fenyegette, s a sikeres gyógykezelés után még hosszú ideig kímélnie kellett a szemét. Mesébe illő emlékezőtehetséget fejlesztett ki s ezzel a kérdéssel tudományosan is foglalkozott, sőt tanulmányt is írt róla.²¹ Az élet anyagi vonatkozásaihoz azonban nem volt érzéke, bár jelentékeny vagyont örökölt, és folytonosan dolgozott, viszonylag korán úgy szólván koldusbotra jutott, nem csoda tehát, ha Pesten és Bécsben egyaránt különcként tartották. Az utókor lebecsülte, vagy igyekezett megfélemezni róla, azok viszont, akik kutatásaik során vagy emberileg közelebbről is megismerték, érdemes és derék embernek tartották,²² akit nem méltányoltak kellőképpen, sem mint folklórkutatót, sem mint író és fordítót, sem mint történészt és politikust.

Kora felfogására jellemző módon erősen foglalkoztatta Mailáthot családjának múltja. A genealógusok egy része szerint a legrégebb magyar nemesi családok egyike, amely az okiratokban már az Árpád-kor óta (1131) szerepel, okiratokkal nem bizonyítható családi legenda szerint a család csángó eredetű, amely a honfoglalás idején a Kárpátokon kívül maradt a Havasalföldön. Legrégebb ismert tagja Juga [1370–1415] borzafői (Brassó megyei) kenéz. Egyik ága később beköltözött Erdélybe, a másik román bojári rangra emelkedett. Ennek a bojári családnak egyik tagja Majláth István fogarasi várkapitány, majd erdélyi vajda lett, aki felajánlotta szolgálatait I. Ferdinándnak. Vetélytársa, Zápolya János azonban a törökkel elfogatta, Isztambulba vitette. Ott senyvedt hosszú évekig, és halt is meg Jedikulában. Ez a tragikus sorsú vélt vagy valódi ős Mailáth több levelében is szerepelt.²³ Fia is emlegeti a családjá tragédiájáról írott kis füzetkében, hogy a családi hagyomány szerint Mailáth Istvánnak köszönhette a

Wenn des Geschichtschreiber zurück (?denkt? schaut?) auf die vielen Lorberkränze, welche verteilt worden sind, kann er sichs einer wehmütigen Empfindung nicht erwehren. Wie viele Kränze sind unwürdig gespendet, wie viele haben das Leben des Bekränzten nicht überdacht, wie viele mühsam Errungene sind im Strom der Zeit versunken, vergessen! Nur Gutenbergs Lorber prengt (sprengt?) in immer heller grünenden, zuwehenden Frische; dem jedes neue gedruckte Blatt ist zugleich ein neues Blatt in seiner Lorberkrone. Pressburg am 24 Februar 1840. Johann Graf Mailath (nehezen olvasható, az író fűtő indulattól a szokottnál hibásabb, gótbetűs kéziratos fogalmazvány az OSzK Kézirattárában).

²¹ Mailáth Johann gr 1842: Kolos 1938: 16–17.; Mailáth Kálmán József, 1883: 10.

²² Várady 1911: 34. Előszó; Kazinczy így jellemzi: „Igen nagy olvasású, igen nagy kimíveltetésű, sok erővel bíró férfi” „Lelke igen művelt, hazáját nagyon szereti” idézi Várady 1911: 15. Vagyoni viszonyairól u.o. 11. Kolos 1938.

²³ „Még egy kérésem vagyon: Erdélyben kétségkívül sokféle regék járnak a’ köznép között, vagy a’ nagyok Váraitól fennmaradtak, kérem, ha a’ T. Úr ilyeneket hall kik novellákra használni lehet, közöllye azokat velem tsak röviden: én majd kifestem, vagy Hormayr kifesteni fogja für Taschenbuch 822, melynek nyomtatása már jövő februárban kezdődik. 2° Fogaras Várának rajzolatját nem kaphatnám - e meg, és annak rövid Históriaját is? és nem szerezhetné azt a T. Úr? aszt is für das Taschenbuch. A tavali és az idei Taschenbuchból látni fogja a’ T. Úr minő módon Várak históriaja föl vetetet. Én eszt annyival jobban kívánom, mert az a vár hajdan Mailáth Istváné volt, és Hormayr a’ Taschenbuchba Mailáth István biográfiáját nyomtatni akarja. Nagy-Ugrócz 9/19. XX.” (Mailáth János levele Döbrentei Gáborhoz MTA M.I. Lev. 4.r.55. Közli Kolos 1938: 145).

Habsburg dinasztia a magyarok feletti hatalmát, s íme, a családnak ez a századokkal ezelőtt élt nevezetes felmenője életével kellett fizessen a Habsburg ház iránti hűségéért.²⁴

Ismerve Mailáth János utazást kedvelő kalandos természetét, s ezeknek a családi legendáknak akkori nagy divatját, nem lehetetlen, hogy az akkor még a harmincas évei elején járó gróf az Erdélyben töltött hónapok alatt ellátogatott Fogaras várába, helyesebben városába is, bár hivatalos megbízottja lévén a bécsi kormánynak idejét jórészt Kolozsvárt töltötte, de Nagyszeben el nem kerülhetette. A dél-erdélyi megyében bukkanhatott rá a számára oly emlékezetessé vált szép román mesemondó leányra, akit ebben az időben Barabás még nem ismerhetett, mivel csupán 9 éves kislánya volt a nagyenyedi kollégiumnak.

Később azonban többször is, hosszabb, számára igen fontos tanulói időt töltött ő is Nagyszebenben²⁵. Alighanem ezeknek a látogatásoknak a tapasztalataiból származnak az erről a vidékről való román tárgyú képei, még ha végleges megformálásukra csak esetleg évek múlva került is sor. (lásd az 1844-ben befejezett, vásárra menő márcsinéni román családot ábrázoló nevezetes képét, amelyet nagy sikere következtében, többször le is rajzolt, meg is festett.)

Feltűnő, hogy Barabás Pestre való letelepedése első éveiben milyen sok román tárgyú képet, különösen női arcképet festett, rajzolt, akik jegyzékében hol csupán román leány, hol román kisasszony stb. megjelöléssel, hol név szerint szerepelnek megjelölve a megrendelő nevét, és a képmásért kapott összeget is. Ezek egy része nyilvánvalóan emlékezetből készült, más részük azonban, úgy tűnik, modellt ült a festőnek. Vajon nem lehet-e ez utóbbiak egyike Mailáth egykori, számára oly emlékezetes szép leánya is immár bekötött asszonyfővel?²⁶ A még mindig szép és fiatal (vagy Barabás által a ténylegesnél még szebbnek és fiatalabbnak megörökített) román hölgy – a festő éppen ezeknek az apró idealizáló vonásoknak köszönhette hallatlan népszerűségét kora szép asszonyai körében, akik szívesen gyönyörködtek lakásuk falán maguk, vagy szeretett leányuk valóságosnál szebb, örökifjúnak tűnő képmásában – mondom, talán a román

„Interessant ist Sie zu Wissen daß Stephan Mailath unter Ferdinand I. Woywoda von Siebenbürgen von den Türken im Schloß Fogaras belagert, durch Betrug gefangen in den Sieben Thürmen zu Stambul sein Leben endete.” (Mailáth levele Ismeretlenhez) Wien am 11/11 XXV. OSzK Kézirat-tár, Levelestár. Közli Kolos 1938: 193. Nagy Iván 1860. VII: 248–254.; Mailáth Béla 1888: 2–7. 9.; Kolos 1938: 13–14. A székelyi gróf Mailáth családról lásd T.L. (Tóth Lőrinc) in Pallas Nagy Lexikon 1896: XII. 202–205.

²⁴ Mailáth Kálmán József 1883: 1–2. Finoman érzékelteti, hogy a Habsburg ház voltaképpen apja érdemeit se méltányolta kellőképpen, s ezért lett öngyilkos néjével együtt.

²⁵ Barabás önéletrajzában említi, hogy több ízben is hosszabb-rövidebb időt töltött Nagyszebenben kezdetben tanulmányi, később pénzkereseti célból (1825, 1826, 1828, 1831, 1833, 1837). Itteni barátai és pártfogói beszélték rá arra is, hogy Bukarestbe leutazzon 1831 nov. 8. és 1833 júliusa között (Barabás 1944: 172).

²⁶ Lásd a Barabás képeiről készült jegyzékeket: „Académiából kijöttöm után készített munkáim ’s azokbeli jövedelmeknek jegyzőkönyve 1830–1834” (Barabás 1944: 228–295). „Barabás Miklós azon művei, melyek jegyzőkönyvébe nincsenek felvéve 1821–1894.” (Barabás 1944 296–316). Kezdetben Gilli vonatkozásában a következő képekre gyanakodtam (Barabás sajátkezű jegyzékéből 1840): 608 *Római kisasszony* a. (aquarell) 8 arany, 1841.; 655 *Szizáni kisasszony*, a-v- 40-Ft.; 659 *Szizáni Eliza* a.v.; 660 *Szizáni Eugénia* a.v. detto *Klára* 40–40 Ft (Veress Endre a Szendrei-Szentiványi – féle *Magyar képzőművészek lexikonának* a jóval hiányosabb jegyzékét használta).

hölgy vagy leánya személyes felbukkanása a maga szépnél is szebb képmásával kész-tethette Mailáthot a mesemondó arcmásának a közlésére és arra, hogy évtizedekkel ko-rábban hallott meséjét felidézze emlékezetében,²⁷ legjobb tudása szerint megformálja és közzétegye, jóllehet ekkor már nem foglalkozott meseírással. Magyar meséinek első, kisebb gyűjteményét 1825-ben adta ki, második nagyobb, bővített kiadásuk 1837-ben jelent meg két kötetben. A regéket és a mesék egyikét Gilli meséjéhez hasonlóan dol-gozta fel, öt magyar mesét azonban úgy közölt, ahogy neves magyar mesemondóktól hallotta.²⁸ Voigt Vilmos feltevése szerint az 1800-as évek második évtizedében foglal-kozott mesegyűjtéssel²⁹ Mailáth, egy megjegyzése után ítélve a Felvidéken nagyugróci tartózkodása során, vagy sógora Mednyánszky Alajos vendégeként. (Mednyánszky, Mailáth Ágnes nővérét vette feleségül). Hogy Mailáth „mese- és mondatanuló és író korszaka” sokkal későbbi nem lehetett, az kitűnik az első gyűjteményéről írott egyik bí-rálatból is, amely a benne foglalt meséket, regéket, és novellákat, mint a korábbi – 1825 előtti bécsi és pesti periodikákból jól ismertnek mondja.³⁰ A második, bővített kiadás-ban közzétett *Pengő* című mese is megjelent már 1825-ben Hormayr *Archiv*-jában.³¹

1840-ben, mikor az 1839-re tervezett *Iris* végre megindul – az 1839-es évi nagy pes-ti árvíz alkalmával súlyos károkat szenvedett Heckenast felsegélyezésére³² –, Mailáth már letett magyar írói ambícióiról, s túl volt a magyar költészetnek a német közönség előtt való népszerűsítésén is. Jórészt Bécsben élt, különböző írói és politikai szalonok népszerű tagjaként – az *Iris* munkatársi gárdáját is kora legjobb osztrák költőiből és íróiból verbuválta össze – személyes érdeklődése elsősorban a történeti kutatások felé

²⁷ „In der Zeit als ich noch jünger war, bin ich diesen (ungarischen) Erzählern nachgegangen, und habe mich an ihnen zu ihres gleich herausgebildet. So kam ich auch in ein Haus, in dem ein walachisches Mädchen lebte, die glattweg Gilli genannt wurde” (Mailáth Johann 1842: 415). A következőkben felsorol néhányat meséi és regéi (történeti mondái) közül cím szerint, és ígéretet tesz olvasóinak, hogy a közeljövőben egyet elmesél ezek közül az olvasóinak (Mailáth Johann 1842: 415–416). Arról nem esik szó sem itt sem meséje bevezetőjében, hogy Gilli milyen minőségben élt a háznál: családtagként, a gyerekek felügyelőjeként, nevelőnőjeként – cselédként aligha, mert akkor nem bántak volna vele ilyen kíméletesen, mikor megbetegedett, és nem tegezte volna vissza a grófit (Mailáth Johann 1844: 283–285). A magyar környezetben és a magyar vendég tiszteletére meséjét is minden valószínűség szerint magyarul mondta el. Názdrávan m. Táto! (Şăineanu 263, 366. stb.).

²⁸ Mailáth, Johann 1825. 2. kiadás I-II. 1837. „Diese drei Märchen (*Die Brüder, Eisen Laci, Zauberhelene*) sind nicht von mir erfunden, ich habe sie von berühmten Erzählern gelernt” (Mailáth, Johann 1825: 278. Anmerkungen III.). Más népmesék még a 2. kiadásban: *Pengő, Die Gaben*. A *Muzáron* 1829. évi kötetében megjelent *Tündér Ilona* című mese Kazinczy Ferenc fordítása. Kazinczy Mailáth 1825 tavaszán megjelent gyűjteményét 3 hónap alatt lefordította – kéziratát a MTAK Kézirattára őrzi, de kiadatnia nem sikerült. A kiadótól kiadóhoz vándorló kéziratból közölt Szemere Pál az Élet és Literatura (*Muzáron*) szerkesztője egy mesét és három regét (novellát) Kazinczy hozzájárulása nélkül. Kazinczy Ferenc fordítását megigazítva és két mesével megtoldva végül 1864-ben adta ki unokaöccse, Kazinczy Gábor (A két mese: *Pengő és A rózsát nevető hercegnő* [*Die Gaben*]).

²⁹ Voigt 1982: 144.

³⁰ N. N. (Hormayr?) Literatur 181. Johann Grafen Mailáth magyarische Sagen und Märchen. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* 1825: 468–471.; 469. Mailáth prototípusa a kettős otthonosságú, kettős irodalmiságú íróknak (Fried 1986: 39–40).

³¹ *Archiv für Geschichte*... 1825: 13. sz. 65–69.

³² Kolos 1938.

vonzotta. Már több történeti munka jól ismert szerzője volt, melyeket részben a saját költségén adott ki – ezzel is apasztva vagyonának roncseit³³ – valamiféle külső hatás kellett hát érje ahhoz, hogy két közlemény erejéig ismét visszatérjen ifjúkori kedvteléséhez. De vajon egy szép fiatalkori emlék s az akkor oly szép ifjú mesemondó leányzó esetleges váratlan későbbi felbukkanása immár asszonyfővel készíthette-e Mailáthot arra, hogy egy vonzóan dekoratív román fiatalasszonyt bemutasson keletiesen eseménygazdag meséjével együtt?

Kresz Mária figyelmeztetése, hogy a kép a legkorábbi torockói viseletábrázolások egyike, amelyet ő is közöl a reformkori magyar népviseleteket bemutató nagy viseletkönyvében,³⁴ továbbá az a tény, hogy Vayerné Zibolen Ágnes Barabás illusztratori tevékenységéről szóló tanulmánya táblázatában, amelyben azonosította a Heckenast megrendelésére, rézbe való metszés számára készült valamennyi tusrajzát, a Barabás jegyzékében található címmegjelölésekkel, Gilli eredetijeként toroczkai asszony szerepel.³⁵ (Kresz Mária és Vayerné adata független egymástól.) Mindez egyértelművé tette, hogy a kép egy 1839-ben megörökített torockói fiatalasszonyt ábrázol, akit Barabás Heckenast számára rajzolt le.³⁶ Heckenast megrendelő levelét, szavait nem ismerjük, de az eredmény láttán az a benyomásunk, hogy ő közvetíthette Barabás számára Mailáthnak a gyűjtéssel kapcsolatos emlékeit, amelyet az magyarázatképpen hozzá kívánt fűzni a képmáshoz, hogy t.i. magyar mesemondókat keresve bukkant a szép román mesemondó leányra. Barabás a feladat megoldásához torockói emlékeit hívta segítségül – 1838. évben erdélyi körútja során járhatott a festői viseletéről már akkor nevezetes mezővárosban, mint erről jegyzéke is tanúskodik –, s itt láthatta a román fiatalasszonyt tejes díszben. Torockó ugyan magyar község, de időnként a szomszédos román falvakkal való szoros munkakapcsolat [következtében] bekerülhetett oda egy-egy legény vagy leány vőnek vagy menyecskének. Különösen szép viseletű, mezővárosi rangú, kiváltságos helyről lévén szó, ezek, illetve ennek tagjai is „beöltöztek”, hogy ezzel is dokumentálják helyi polgár voltukat, ami jogi előnyöket jelentett számukra. (Hasonló jelenséget személyesen is volt alkalmam tapasztalni még az 1940-es években is Kalotaszeg vegyes lakosságú falvaiban, ahol a románok ugyanúgy jártak, mint a magyarok egyszerűen csupán azért, mert a kalotaszegi ünneplő viselet nagyon széppé teszi azt, aki magára ölti. A román viseletkutatók bizonyára tudnának példákat hozni ennek a jelenségnek az ellentett párjára is. Vagy még egy magyar példa: Fábíán Ágostonné, a jeles bukovinai születésű székely mesemondó asszony, mint a kakasd-

³³ Mailáth, Johann Graf 1828–31., 1832., 1834–50., 1844., 1845. Fried 1986: 39–40.

³⁴ Kresz 1956. I: 98. *Torockói menyecske fátyolban* K. M. meghatározása szerint Barabás Miklós rajza után acélba metszette Mählknecht. Megjelent *Bilder Album aus Ungarn*. Leipzig é.n. [1852]. Az album *Ein siebenbürgisches Mädchen* meghatározással közli a képet (42.) s az ismeretlen szerző kísérő szövegében nincsen szó arról, hogy a kép egy román nőt ábrázolna.

³⁵ Vayerné 1978: 154–155. E tanulmány megjelenésekor 31 Heckenast által megrendelt tusrajzot sikerült azonosítani a különböző kiadványokban 1838–1848 között megjelent rézmetszetekkel az arcképek kivételével. Összesen két acélmetszet maradt a jegyzékkel összeegyeztethetetlen, később azonban ezeknek az azonosítása is sikerrel járt. Vayer Lajosné szíves szóbeli közlése 1988. V. 11.-én.

³⁶ Az egy *Toroczkai asszony* a Bíró Béla által közölt jegyzékben az 530. sorszám után szám nélkül szerepel

belaci óvoda dajkája „székely ruhát” varrt minden „végzős” óvodásnak, hogy abban „ballagianak”. A sváb szülők ugyanúgy megfizették az anyag árát – munkadíjat Marika néni nem kért – mint a bukovinai székely származásúak, s hangsúlyozottan kérték, hogy az ő gyereküknek is legyen „székely” ruhája, hogy ne ríjon ki a többi közül.)

Feltevésemben nemcsak „Gilli, az oláh regélő” cím vagy „Az erdélyi oláh leány” – képaláírás erősített meg, hanem a képmás arcvonásai is. Hasonlítsuk például össze a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban közölt torockói fiatal asszonyéval (MNL 5. köt. 323.), akinek az öltözete az övéhez rendkívül hasonlít, de az arca nem. Ezt az ábrázolást azért tartom igen jónak, mert az ottani ünnepi öltözet mellett a tipikus torockói nő-típust is bemutatja, ahogy az az 1930-as évekbeli személyes emlékeimben is él. Ehhez képest az *Iris*-beli szép, torockói viseletben ábrázolt fiatal nő határozottan „romános”. Feltevésemet bizonyítani látszik az az egész alakos akvarell is, mely egy Gillihez hasonló torockói fiatalasszonyt ábrázol az Erdély története III. kötetében Barabás román tárgyú képei között, *Román asszony* képaláírással.³⁷ Ennek ellenére gondolatmenetünk végeredményeképpen a válasz a kérdésre, hogy a kép Mailáth 20–25 évvel korábban látott és hallott mesemondóját ábrázolja-e, aligha lehet igen. Sőt még azt sem állíthatjuk határozottan, hogy Torockón találkozott vele, csupán Barabás számára lehetett kézenfekvő a kapott feladat ebben a formában való megoldása: a nő szép, fiatal, román, s Torockón valóban előfordulhatott, hogy egy a helyzettel nem ismerős arra járó magyar házban román rokont, vendéget, alkalmazottat talál. A hitelességnek ezzel a fokával láthatólag Mailáth is elégedett volt, mert az OSZK kéziratgyűjteménye őrzi egy ismeretlenhez – feltehetően Heckenast-hoz írott levelét, melyben közli, hogy a képet átvette a rézmetszőtől, és a hozzáfűzött magyarázattal együtt rövidesen eljuttatja hozzá.

Az *Iris* nem tudományos igényvel szerkesztett periodika volt, hanem a pesti német ajkú polgárság, főként női olvasói számára készült, azok gyönyörködtetésére, művelésére, érzelmi igényei kielégítésére. Mivel Mailáthnak jól látható célja volt a román lakosság iránti érdeklődés, rokonszenv felkeltése, erre nem a mai szakember igényével, a valóság ábrázolásával és ábrázoltatásával törekedett, hanem olvasói ízlésének kielégítésével, amely kicsit édeskésen szépet, romantikusan esemény és részletgazdagságot, megindítóan érzelmekre hatót akart látni és olvasni.

A tények korabeli felületes ismerete, a politikai célkitűzések szolgálatába állított képzelet és az illusztrációk magas értéke az írott szöveghez képest indokolja azt az akkor általános eljárást, amelyet Vayerné Barabás illusztrátori tevékenységével kapcsolatban igen nagy utánjárással, oly szemléletesen dokumentál a Heckenast számára rézmetszés alá készített tusrajz-anyagon: a kiadó meglehetősen magas összegért, ahogy ma mondanánk „örök áron” megvette a tusrajzot illetve az abból készült rézmetszetet, és egészen különböző aláírásokkal más és más verssel vagy történettel kísérve közzé-

³⁷ (Barabásnak) „A karakter hű visszáda lett legfőbb törekvése, ez művészetének mindvégig sarkalatos eleme maradt” (Szvoboda 1983:10.); Szász Zoltán *Erdély története* művének 3. kötetében a 9. ábraként közölt kép Bíró Béla jegyzékeinek egyikében sem szerepel.

3. kép. Der walachische Weinhüter. (Iris 1841. 391.; Emlény 1842.; Bilder Album aus Ungarn Leipzig, 1852. 55.; Magyar képek albuma Pest, 1859. 61).

tette, részben az általa kiadott periodikákban, részben különböző albumokban.³⁸ A kutatók azután aszerint, hogy történetesen melyikkel találkoztak, tekintették ugyanazt az ábrázolást például Gilli esetében hol *oláh regélőnőnek*, hol *Siebenbürgisches Mädchen*-nek, nemzeti hovatartozás nélkül –, hol *Erdélyi oláh leány*-nak, s közölték később Barabás román tárgyú alkotásai egyikeként (Veress), majd jellegzetes ruházata alapján torockói menyecskeként (Kresz), természetesen magyarnak tartva a szép fiatalasszonyt.

Barabás rajzai sorsa iránt való érdeklődése, úgy tűnik nem csak a rézmetszőig terjedt. *Medvével küzdő oláh* című rajzát valószínűleg ő nem engedte közölni azért, mert nem volt megelégedve a rézmetszővel. De nem csupán a mű szakmai része, saját szakmai hírneve érdekelte, hanem az ábrázolás hitelessége is. Az azonban, hogy az ő torockai menyecskeje hol mesemondóként jelent meg, hol leányt csináltak belőle, jól lehet, tudva tudta, hogy a rajz fiatalasszonyt ábrázol, az már édes kevésé foglalkoztatta.³⁹

³⁸ „A könyvkiadás e korszakában hazánkban csakúgy, mint külföldön elfogadott gyakorlat volt az, hogy egy-egy rajzot más-más kötetben, más – más szöveg kíséretében újból szerepeltessenek” (Vayerné 1978: 123). Gilli képmása például az *Iris* 1842-iki kötetében ezen a néven mint román mesemondó, a *Bilder Album aus Ungarn* című albumban *Ein siebenbürgisches Mädchen*, a *Magyar képek Albumában* mint *Az erdélyi oláh leány* szerepel, különböző magyarázó illetve kísérő szövegekkel. Dr. Kós Károly falán függ Gilli képének egy aláírás nélküli kiszínezett példánya, amely mégjobban megerősít a fiatalasszony torockói voltában és arra mutat, hogy a kiadó a képet levonat formájában is árusította. A MNM Történelmi Képcsarnokában hat, az *Iris*-ből ismert rézmetszetet őriz – magántulajdonból – részben kiszínezett formában, lényegesen gyengébb minőségű papíron, s az ott és az albumokban láthatóknál gyengébb kivitelben. Sokadik levonatok ezek, melyeket láthatólag a vásárlók színezték ki „gondolom” szerint. Gillinek szerencséje volt, mert képmását a torockói viseletet jól ismerő kéz színezte ki, de aligha maga Barabás, nem mint Kós Károly véli.; Wilhelm Gizella szerint a festő ebben az időben már olyan köztisztelőben álló, kiemelkedő személyiség volt, aki ilyen aprólékos munkával már aligha foglalkozott.

³⁹ Vayerné (1978: 124.) szerint Barabást se az nem foglalkoztatta, hogy rajzait ki metszette rézbe, se az, hogy mi lett a rézmetszetek további sorsa. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján az a benyomásunk, hogy Barabás igenis vigyázott művészi renomméjára és adott képei hitelességére is. Barabás még Toldynak magának is megfelelt, mikor valamilyen tótokat kifogásolt egy rajzában: „hogy a tótok nem tótok, én az utcáról hívtam be egyet, hogy hübb legyen – azt vázlám le úgy, hogy 3szor kelle Albumok számára másolnom” (Barabás levele Toldyhoz idézi Hoffmann 1950: 41). Az idézet és a torockói fiatalasszony képmásának története jól mutatja Barabás és kortársai hitelességre való törekvésének a fokát.

Heckenast, Mailáth és Barabás művészi szemléletére és a kor divatjára jellemző, hogy A román szőlőpásztor 20 év leforgása alatt (1839 és 1859 között) négyszer is megjelent, mindig más képalkotással és más magyar és német szöveg kíséretében (3. kép). E szövegekben jó költők (Garay, Lewitschnigg, Vajda János) a szőlőpásztor hősiességét és bátorságát ecsetelték fennkölt szavakkal, majd egy személyes tragédia hőségévé tették meg: lelőtte hűgát illetve kedvesét, aki rá akart ijeszteni, s a német nyelvű verzió szerint sírhalmára helyezte el a neki gyűjtött virágot, a magyarok szerint, eltűnt illetve tettébe beleőrült – a költők és szerkesztők láthatólag tekintettel voltak olvasóik lelki alkatára.⁴⁰

Flora arcmása ugyancsak megjelent mind az *Emlényben*, 1839-ben, mind az *Irisben* 1840-ben, elragadtatott kritikát aratva Barabásnak (4. kép).⁴¹ A *Vásárra menő oláh család* szintén a legsikeresebb művek közé tartozott (5. kép).⁴² Mindezeknek a lekölzése elsörendű kivitelben aligha lehet csupán annak a következménye, hogy Mailáth 20–25 évvel azelőtt mesélni hallott egy szép román leányt s arra jól esett visszaemlékeznie, mert esetleg újra megpillantotta annyi év után. Nem, kora legszebb kiállítású, legjobb osztrák költők és írók közreműködésével megjelent almanachjának szerkesztőjét más gondolatok, elvek irányíthatták.

Mailáth ugyanis a jómódú pesti német polgárasszonyok, a Habsburg ház tagjai, a magyar arisztokrácia szép hölgyei és gyermekei érdeklődését, az erdélyi románok, de az alföldi magyar parasztok, sőt a cigányok iránt egyaránt fel akarta kelteni, és ébren akarta tartani.⁴³ Ebben példaképe alighanem barátja, Joseph Freyherrn Hormayr *Archiv für*

⁴⁰ Ennek a korszaknak a balladái (Garay János) és regéi – versben vagy prózában – nem a mai értelemben vett hiteles népköltési szövegek, melyekhez, ha szerencsénk van, még a hős vagy az előadó képmását is közölték, hanem ha került egy olyan jeles illusztrátor, aki képes és hajlandó volt jellegzetes alakokat, jeleneteket megörökíteni, a képmásokat szimbólumoknak tekintették, amelyeknek a segítségével költői alkotásaik – népi maggal, vagy anélkül – alkalmassá váltak az illető nép külsejének, lelki alkatának, jellemének és életmódjának a bemutatására. A jószándékú, s gyakran tehetséges költők tapasztalata az illető néppel kapcsolatban nem volt sokkal több, mint amennyi a képről leolvasható volt, így többnyire a képzeletüket hívták segítségül (vö. Fried 1979). 1. *A szőlőpásztor* (*Iris* 1841: 391.); *Der wallachische Weinhüter* Gedicht (mit einem Stahlstich) von Lewitschnigg. 2. *Az utolsó lövés* (*Emlény* 1842: 175–179.) Ballada Garay Jánostól. 3. *Der wallachische Weinhüter. Bilder Album aus Ungarn* (1852: 52–56.) (Stahlstich von C. Mahlke) + prózai szöveg ismeretlentől. 4. *A szőlőpásztor. Magyar képek Albuma* 1859: 61–66. Prózai szöveg Vajda Jánostól.

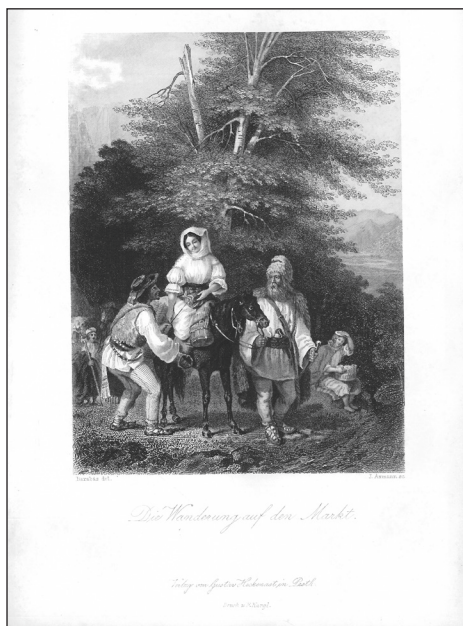
⁴¹ 1) *Flora*. Oláh dal Perei I.-tól (*Emlény* 1839: 174.); 2) *Flora das wallachische Blumenmädchen* Gedicht von Lewitschnigg (mit einem Stahlstich) (*Iris* 1840: 101–104). „A kortársi kritika...a Flóra aláírású női képmást ítéli Barabás rajzai, sőt az összes mellékletek közül a legszebbnek” (Schedel [Toldy] *Figyelmező* II. f. é.) (Vayerné 1978: 128).

⁴² *Die Wanderung auf den Markt*. (*Iris* 1848: 55–59.) Gedicht von Siegl, D. J. (Stahlstich von einem Armann, J. Gez. von Barabás N.) Barabás Miklós leghíresebb román tárgyú képe. Nagyméretű olajkép formájában már 1844-ben elkészült. Heckenast, látva a kedvező fogadtatást, megrajzoltatta az *Iris* számára is. Másutt nem jelent meg abban az időben, ebben a formában.

⁴³ A magyar paraszti ábrázolások az *Irisben* például kivétel nélkül az Alföldről valók: csikós, megvakott szénásszekér, a dudás, jellegzetes viseletdarabok gyerekeken bemutatva valóban szolgálják az érzelmes, hamis „puszta-romantika” kialakítását. (Vö. Fried 1986: 10.) A cigányokról is csak annyit tudunk meg, hogy muzsikuskok és hogy nagyon szegények. Említésre méltó, hogy a főrangú hölgyek között többször is szerepel Széchenyi István feleségének az arcképe – egy idő után név nélkül – mivel Széchenyivel mind Mailáth, mind Barabás rokonszenvezett.

4. kép. Flora. (Emlény 1839; Iris 1840. 103).

5. kép. Die Wanderung auf den Markt. Gedicht von Siegl, D. J. (Iris 1848. 56).

Geschichte című lapja lehetett, amely sokkal kevésbé szép kiállításban, de jóval szakszerűbben tájékoztatta a bécsi polgárokat Ausztria, Csehország és Magyarország eseményeiről.⁴⁴ A népek nemzeti érzésének ápolására elragadtatott útleírásokat, novellává feldolgozott regéket (történeti mondákat) és meséket közölt a népihez⁴⁵ már valamivel közelebb álló formában. Mailáth, mint jó magyar hazafi valami hasonlót akart megvalósítani az *Iris*ben: magyar, román és német nemzeti önérzet és kölcsönös rokonszenv, megbecsülés az összetartozás és egymásra utaltság érzetének felkeltésével kívánta szűkebb hazáját megerősíteni, s nemcsak a pesti német ajkú polgárok, hanem az osztrák birodalom kulturális központja Bécs olvasóközönsége számára is vonzóvá tenni. E célok elérését szolgálták a jeles művészek igen szépen kivitelezett illusztrációi is, melyeket Heckenast jórészt az *Iris* számára rendelt, ezzel is bizonyítva egyetértését és áldozatkészségét. Mindazok a periodikák és albumok, amelyekben ezek a képek megjelentek, hasonló célokat szolgáltak kísérő szövegeikkel együtt, amelyeket mindig más író vagy költő fogalmazott meg, néha olyan szuperlatívuszokkal, amelyek a legnacionalistább nemzetiségi írásokon is túltett. A gyakorlat láthatólag az *Iris* köteteinél jóval szélesebb körű volt. Az a tény, hogy ugyanaz a zsánerkép többször is megjelent különböző írások kíséretében, láthatólag sem az illusztrátorokat, se az írókat, se a közönséget nem zavarta különösebben.

⁴⁴ Kunczer Gyula 1929: 6–7. Vö. 20. jegyzet.

⁴⁵ Lásd például Mailáth János 1843.

Dokumentatív értékük többnyire alig volt több – Barabás minden erőfeszítése ellenére – mint manapság egy szépirodalmi műhöz került illusztráció.

Amint a fentiek ápolásával úgy tűnik a mesemondóként közzétett szép torockói fiatalasszony aligha lehetett azonos azzal a húsz évvel korábban látott és hallott, de szintén nem az alsóbb néprétegekből származó rendkívüli szépségű román mesemondó lánnyal, úgy számos kérdés vethető fel magával a népmeseszöveggel kapcsolatban is: vajon nem sokkal később talált rá Mailáth a mesemondóra? Vajon nem Torockó környékén kell-e az igazi mesemondót is keresnünk? És nem utolsó sorban: vajon román népmesével van-e egyáltalán dolgunk?

A gyűjtés évében – 1819 – és helyszínében – Dél-Erdély – úgy véljük, nincs okunk kételkedni: nincs tudomásunk róla, hogy Mailáth később Erdélyben járt volna, arra sem lehetett különösebb oka, hogy Torockót felkeresse – bár az nem egészen kizárt, hogy kolozsvári tartózkodása idején erre is sort kerített az igen korán ismertté vált festői környezet és a szép viselet miatt. Barabás is valószínűleg Erdély nevezetességeit megörökítő körútja során járt ott, s úgyszólván kézenfekvő lehetett számára a tusrajz elkészítése, mikor Heckenast tőle az induló *Iris* számára megrendelte a Mailáth által kívánt illusztrációt. (Mailáth és Barabás közvetlen kapcsolatára nincsen adatunk). A főrangú szerkesztő kívánságait a kiadó közvetíthette Barabásnak, akit ő jól megfizetett divatos mesterembernek tekinthetett, az meg a gróft dílettánsnak – osztva a korabeli magyar írók és költők véleményét.

Mindenekelőtt népmesének tekinthető-e ez a gyűjtés feltehető időpontja után egy negyedszázaddal később közzétett, alaposan megírt meseféleség? Román voltában nincs okunk kételkedni, hisz a gyűjtő, aki azt a helyszínen saját fülével hallotta, ezt többször is hangoztatja, s ott szerepel a magyar fordítás címében is. Figyelemre méltó, hogy a mesemondás szokása szerint a kertben egy magaslaton álló hársfa alá ült le mesét mondani.⁴⁶ Kérdéssé teheti a népmese mivoltot az a tény, hogy Mailáth a mesét nem paraszti környezetben hallotta, tanulta, s talán a mesemondó maga sem volt paraszt leány, ezt Barabás illusztrációja is érzékelteti, de mi okunk lenne kizárni a nép köréből egy előkelő vagy legalábbis jómódú családot, amelynek körében 1819-ben – maradjunk egyelőre jobb híján ennél a feltételezett évnél – a mesemondás a gyűjtő személyes tapasztalata szerint szokásban volt. Román jellegű a Gilli repertoárjában szereplő történeti monda is Decebal király kincséről.⁴⁷ Az első név szerint ismert magyar mesemondót is Matejffynek hívták.⁴⁸ Ezzel a névvel akkoriban még aligha lehetett az illető disznópásztor vagy faluvégi koldus a Szabolcs megyei Vasmegyeren.

⁴⁶ A hársfa a románok szent fája. Erre utal többek között az is, hogy a román népmesekincsben *Fehérlófia* megfelelője vagy juhtól születik, vagy egy hársfa hasából válik emberré, melyet egy bölcsőben ringatnak. Ezért a neve is *Tei Legănat* (Ringatott Hársfa).

⁴⁷ Gilli „erzählte von wunderbaren König Dezebalus, der seine Schätze in einen Fluß vergraben, die seither von Schwertfischen geschützt werden daß sie nicht wieder gehoben werden können... (Mailáth, Johann 1842: 415).

⁴⁸ Az 1789-ből származó és 1931-ben nyomtatásban megjelent Sárospataki kéziratos népmese-gyűjtemény első meséje alatt ez szerepel „Narr. D.Matejffy” Az illető kilétéről azon kívül, hogy valószínűleg ő mondta el (narravit) a mesét Szilcz István vasmegyeri földbirtkosnak, többet nem tudunk (Voigt 1982: 141).

Milyen nyelven hallhatta Mailáth a mesét? Gilli a román meséket, mondákat magyarul mondta el a házbeli gyerekeknek és a gyűjtőnek, aminek következtében stilisztikai értékükből vesztek ugyan, de nem szűntek meg román népmesék lenni. Gondoljunk például Vasile Gurzău magyar nyelven elmondott román népmeséire, melyeken a magyar környezet és a magyar népmesék alig hagytak nyomot.⁴⁹ Gilli tehát – mint Faragó József megállapítja – kétnyelvű mesemondó volt – aki magyar becenévvel, magyar környezetben, magyarul mesélt, román kultúrájához azonban nem fér kétség, mint ezt Decebal király kincséről szóló regéje is mutatja és az a tény, hogy rendszerint a hársfa – a románok szent fája alá ült le mesélni. Ahhoz, hogy sikerüljön megállapítani a mese valóban elhangzott formáját, egyrészt le kellene fejteni róla a Mailáth által rárakott, ma főlegesen érzett, akkor nagyon szépnek tartott számtalan cicomát, és találnunk kellene egy a Gilli meséjéhez közelálló változatot. Ez nem könnyen fog sikerülni, tekintettel a román mesekincs rendkívüli gazdagságára és erősen improvizatív jellegére. A fantasztikus állatok, fantasztikus küzdelmei, melyeket csak emberfeletti tulajdonságokkal rendelkező hős tud a maga javára eldönteni, déli irányba mutatnak. A párhuzamok a gyűjtés feltételezett helyszínén túl a Havasalföldön, esetleg még annál is délebbre keresendők. (Görög mitológikus motívumok). Gondoljunk például Kriza *Halhatatlanságra vágyó királyfi*-ára és Ispirescu *Tinerețe fără bătrânețe* című meséjére, mely voltaképpen ugyanannak a mesének egymástól földrajzilag és időben nem is olyan nagy távolságban gyűjtött két változata.⁵⁰ De nem hagyható figyelmen kívül a népi és olvasmányi vonatkozásban úgy szólván felkutatatlan török hatás sem, melynek nyomait mind a dél-erdélyi–havasalföldi román, mind az erdélyi magyar népmesekincs a 19. sz. legelején még aligha vetkezte le, de eljuthatott ugyanez erre a területre nyugati irányból az *Ezeregyéjszaka meséi* nyomán kialakult francia tündéries románokból táplálkozó osztrák kultúrán nevelkedett meseíró fantáziája jóvoltából is.⁵¹

A művelt környezet, kulturált előadásmódot, több nyelven is beszélő, olvasó mesemondót feltételez. A mese egyes epizódjai ismeretesek mind a román, mind a magyar mesekincsben, helyenként az *Ezeregyéjszaka* ismeretére utalnak. Több román és magyar mesében előfordul a kiválasztott kedves ablaka elé ültetett rozmaring, a hozzá el-

⁴⁹ Dankó 1962. Mind a rozmaring, mind az alma a románoknál is szerelmi jelkép.

⁵⁰ Kriza 1872: 361–375.; legújabb magyar fordítása Ispirescu 1987: 3–19. *Múlhatatlan ifjúságnak ifjúsága* (AaTh 470*[ma ATU 470]). A nemzetközi Aarne–Thompson-féle népmesekatalógus nem tud román változatokról (1961. 2. kiadás), jóllehet Berze Nagy többet is idéz a 342* típuszámon felsorolt magyar változatokhoz megadott gazdag összehasonlító irodalomban (1957. I: 471). Ezek a párhuzamok az első mesénk szempontjából is figyelembe veendők.

⁵¹ Az 1953 óta munkában levő román népmese katalógus mintegy 35.000 változatra épül. Ennek tekintélyes részét teszi ki a különböző archívumokban őrzött, külső kutató számára jelenleg hozzáférhetetlen kéziratos meseanyag. Bărbulescu, Corneliu, a tündérmeséket számba vevő és tipizáló katalógusrész szerkesztője, román vonatkozásban ennek a meseműfajnak egyik legjobb ismerője; Prof. Karlinger, Felix és az általa létrehozott munkaközösség intenzív vizsgálatokat folytatott a román és a neolatin népek népkönyveivel kapcsolatban. Tevékenységüket egész sor dolgozat, tanulmánykötet és szövegpublikáció fémjelzi; ma az *Enzyklopädie des Märchens* göttingeni szerkesztőségének archívuma rendelkezik a leggazdagabb mesekatalógus gyűjteménnyel és tipologizált nemzetközi meseanyaggal, [munkatársai] alighanem ismerhetnek mesénkhez közelebb álló változatokat, mint amilyeneket nekem sikerült találnom.

juttatott aranyalmafa, *Tündér* [(Ilona), *Ileana Cosînzeana*] által a kiszemelt szerelmes elé küldött madár, a sínylődő táltos paripa megszabadítása, meggyógyítása, ezáltal a segítségének elnyerése: *A hattyúnő* (AaTh 400), Árgirus királyfi (MNK 400A*), *Szép Miklós, Égig érő fa* (AaTh 468 = ATU 317), *A méhben síró magzat* (AaTh 409B*) stb.⁵²

Nem hagyható figyelmen kívül Mailáth egy megjegyzése sem, mely a mesét az Árgirus széphistória bokrába tartozónak ítéli, s rámutat, hogy a magyarban is vannak olyan Árgirusról és Tündér Ilonáról szóló mesék, amelyek nem a széphistória származékai – ő maga is gyűjtött ilyet. Mesénk a *Hattyúleányok* meséjének (ATU 400) ugyancsak távoli változatának fogható fel, s ha vannak is olyan helyszínei, mint a szerelem kertje a tündérek szigetén, ez inkább Honti tanulmányát, Șăineanu és Nagy Péter elgondolását, semmint Barac fordítását [igazolja]. Mailáth román meséje tehát az Árgirus széphistória körül kialakult „Vadrózsa-pör” szempontjából sem hagyható figyelmen kívül.

A tény csupán annyi, hogy egyelőre a rendelkezésemre álló román népmeseegyűjteményekben és katalógusokban nem sikerült közelálló változatra bukkannom. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kutatást ezen a területen én magam abbahagyom, mivel a kiadás időpontja szerencsémre eltolódott. Román népmeséket olvasni szép és élvezetes multság még akkor is, ha a kutató nem vár tőlük gyors segítséget egy korai mese rekonstruálásához. Mailáth életének sikeres korszaka, Barabás művészi pályájának csúcsa, Hormayr romantikus politikai felfogása, Heckenast tapintatos és rendkívül eredményes kiadói tevékenysége, az egykorú pesti és bécsi irodalmi közélet kölcsönhatásainak áttekintése csupa nem egyetlen emberre méretezett feladat, de őszintén hálás vagyok Gillinek és meséjének, mert ezek ürügyén módom nyíltott mindezekre a területekre legalább felületesen bepillantanom, s köszönettel veszek minden kérdést, adatot, javaslatot, melyek a csupa feltevésre épülő konstrukcióban megerősítenek, vagy azt egy realisabbal helyettesíteni segítenek.

Irodalom

AARNE, Antti– THOMPSON, Stith

- 1961 *The Types of the Folktale*. Second Revision. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
Rövidítése: AaTh. /FFC 184./

BARABÁS Miklós

- 1902 *Emlékiratai*. Közli Kézdi Kovács László. Bp. Olcsó Könyvtár 1255–1258.
1944 *Önéletrajza*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bíró Béla. A művek jegyzékét összeállította Szegedy-Maszák Eleménné Tormay Vera és Szegedy-Maszák Tihamér. Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh. / Az Erdélyi Szépmíves Céh Könyvei/
198 *Önéletrajza*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Banner Zoltán. Kolozsvár–Napoca–[Budapest]: Dacia–[Gondolat Könyvkiadó].

BENEDEK Elek

- 1894–1896 *Magyar mese-és mondavilág*. 1–5. Budapest: Athenaeum.

⁵² Távolabbi román változatok: Bîrlea 1976: 202; Schullerus 1977: 187–197.

BENEDEK Katalin (s. a. rend) – HERMANN Zoltán (bev.)

2013 *Estefia, Éjjelfia, Hajnalfia. Csíkszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében.* Budapest: Balassi Kiadó.

BENEDEK Marcell (főszerk.)

1965 *Magyar irodalmi lexikon.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

BERZE NAGY János

1957 *Magyar népmesetípusok.* 1–2. Pécs: Baranya Megye Tanácsa. Rövidítése: BN.

Bilder-Album aus Ungarn

[1852] Taschenbuch mit 18 Stahlstichennach Zeichnungen von M. Barabás. Leipzig: Haendel.

BÎRLEA, Ovidiu

1974 *Istoria folclorică românească.* București: Encicl. Română.

1976 *Mică enciclopedie a poveștilor românești.* București: Știin. și Encicl.

BOLTE, Johannes – POLIVKA, Georg

1913–1931 *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm* 1–5. kötet. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. Rövidítése: BP.

DANKÓ Imre

1962 Az almaszimbolika magyar vonatkozásai. *Ethnographia* LXXIII. 558–589.

DOMOKOS Sámuel

1966 *A román irodalom magyar bibliográfiája.* Bukarest: Irodalmi Kiadó.

Emlény

1843 Karácsoni, újsztendei és névnapi ajándék. Öt acélra metszett képpel. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

ENGEL K. – POP D.

1964 Culegerea de basme românești a lui Zeyk János. *Studii și cercetări de istorie literară și folclor* 223–242.

ERDÉLYI János

1855 *Magyar népmesék.* Pest: Landerer-Heckenast Ny.

FARAGÓ József

1964 *Aranyhajú tesvérek.* Bukarest: Irodalmi Kiadó.

FÉL Edit

1982 Torockói viselet In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon.* 5. 322–324. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FOCHI, Adrian (red.)

1968 *Bibliografia generală a etnografiei și folclorului românesc.* 1. köt. (1800–1891). București: Ed. pentru Literatura.

FRIED István

1979 Johann Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és mondaköltészete. *Ethnographia* XC. 378–395.

1986 *Kelet- és Közép-Európa között.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil

1977 *A Habsburgok.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

HOFFMANN Edit

1950 *Barabás Miklós.* 77 képmelléklettel. Bp. 1. kiadás 1923.

HORMAYR, Joseph (szerk.)

1809 *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. Wien: Freyherrn von.
Honderü

1843–1848. Szerk. Petrichevich Horváth Lázár, Nádaskay Lajos. Pest.

IPOLYI Arnold (ism.)

1855 Magyar népmesék. Kiadja Erdélyi János. Pest 1855. *Magyar Sajtó* okt. 7.
Iris

1825–1828 *Zeitschrift für Wissen, Kunst, und Leben*. Verlegt Stierley, C. und Rosenthal, Sam. in
Pesth. Gedruckt in Ofen.

1840–1848 *Taschenbuch*. Hrsg Mailáth, Johann Graf und Dr. Saphir, Sigmund (1842-től csak
Mailáth) Pest.

ISPIRESCU, Petre

1987 *Mesék*. Ford. Kerekes Görgy. Bukarest: Creanga Kiadó.

JUNGBAUER, Gustáv

1923 *Märchen aus Turkestan und Tibet*. Jena: Märchen der Weltliteratur.

KAZINCZY Ferenc

1890–1911, 1927, 1960 *Levelezése* 1–21. kötet. Közzétette Váczy János. 22. kötet (1. pótkötet
Harsányi István gond.); 23. (2. pótkötet Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára,
Fülöp Géza gond.) Budapest: MTA.

KERTBENY, Karl Maria

1861, 1863 *Silhouetten und Reliquien* 1-2. kötet. Wien-Prag: Kober und Markgraf.

KOLOS István

1938 *Gróf Mailáth János 1786–1855*. Budapest:[k.n.]

KOVÁCS Ágnes

1979 Der heutige Stand der Arbeiten des ungarischen Volksmärchenkatalogs. *Artes Populares*
4–5. Rövidítve: MNK.

1989 Un basm românesc și povestitoarea lui din prima jumătate a secolului al XIX-lea. In
Martin-Nagy, Emilia (szerk.): *Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria* 7.
123–159. Benne magyar rezümével [Egy román mese és elmondója a XIX. század
első feléből]: 154–156.; francia rezümével [Un conte de fées roumain et la femme qui
l’a conté dans la première moitié du 19e siècle] és függelékkel [Gilli az oláh regélőnő:
Tündérrege gróf Majláth Jánostul] 141–153. Budapest: Tankönyvkiadó.

KRESZ Mária

1956 *Magyar parasztviselet*. (1820–1867) 1-2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KRIZA János

1872 A halhatatlanságra vágyó királyfi. In Arany László–Gyulai Pál (szerk.) *Elegyes gyűjtések
Magyarország és Erdély különböző részeiből*. 362–375. Budapest Athenaeum./Magyar
Népköltési Gyűjtemény 1./

KUNCZER Gyula [plagizátor]

[1929] *Hormayr és az egykorú magyar irodalom*. Pécs: Dunántúl Ny.

Magyar Képek Albuma

1859 Barabás Miklós rajzai után acélba metszve. Szövege Vajda Jánostól. Pest: Heckenast.

MAILÁTH Béla

1888 A Mailáth-család nemzedékrendje. *Turul* VI. 1–14.

MAILÁTH, Johann Gr., (MAILÁTH János gr.)

- 1825 *Magyarische Sagen und Märchen*. Brünn: Trassler.
 1828–1831 *Geschichte der Magyaren*. 1–5. kötet. Wien: bei F. Tandler.
 1829 I. Tündér Ilona, II. A' bosszuló kard, III. Erzsébet a' fonó, IV. A levél. [Ford. Kazinczy Ferenc] *Élet és Literatura (Muzárium)* III. 171–233.
 1832 *Geschichte der Stadt Wien von der Gründung derselben bis 1830*. Wien: Im Verlage von Franz Tandler.
 1834–1850 *Geschichte des österreichischen Kaiserstaates*. 1–5. kötet. Hamburg: Friedrich Perthes.
 1837 *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*. Zweite Auflage. 1–2. kötet. Stuttgart und Tübingen: Cotta.
 1842 Gilli die Märchenerzählerin. Erklärung des Kupferstiches. *Iris* 2. 414–416.
 1842a *Mnemonik oder Kunst, das Gedächtniss nach Regeln zu stärken*. Wien: Mörschner.
 1843 Korunk ügyei. (Hazafiság, nemzetiség) *Nemzeti Újság* 3. 1. 1–2.
 1844 Gilli's Märchen. *Iris* 4. 283–308.
 1844a Gilli az oláh regélőnő. *Honderű* II. 19. 601–609.; 20. 632–639.
 1844b *Vallásmozgalmak Magyarországon*. 1–2. Pest: Emich.
 1845 *Religionswirren in Ungarn*. 1–2. Bde. Regensburg: Manz.
 1864 *Magyar regék, mondák és népmesék*. Kazinczy Ferenc fordításában kiadta Kazinczy Gábor. Pest: Heckenast Gusztáv.

MAILÁTH Kálmán József gróf

- 1883 *A Mailáth – család tragoediája*. Budapest: Károlyi - Morvay - Mérey Ny.

NAGY Iván

- 1860 *Magyarország családai cimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 7. kötet. Pest: Ráth.

OPRESCU Gheorghe

- 1937 *Pictura românească în secolul al XIX-lea*. București: Fund. pentru Lit. și Arta Regele Carol II.

ORTUTAY Gyula

- 1981 Kelet és Nyugat között. In Bodrogi Tibor és Dömötör Tekla [válogatta és szerkesztette] *A nép művészete*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 237–250.

ȘĂINEANU, Lazăr

- 1978 *Basmele române*. Ediție îngrijită de Niculescu, Ruxandra. Prefață de BÎRLEA, Ovidiu. București: Minerva.

SCHULLERUS, Adolf

- 1928 Verzeichnis der rumänischen Märchen und Märchenvarianten. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. /FFC 78./

SCHULLERUS, Pauline

- 1977 *Rumänische Volksmärchen aus dem mittleren Harbachtal*. Neuausgabe besorgt von Brednich, Rolf Wilh. und Talos, Ion. Bukarest: Kriterion.

STIER, Georg Theophil

- 1857 *Ungarische Volksmärchen*. Pest: Heckenast.

SZÁSZ Zoltán (szerk.)

- 1988 *Erdély története*. I–III. Budapest: Enciklopédia.

SZENDREI János – SZENTIVÁNYI Gyula

1915 *Magyar képzőművészek Lexikona*. 1. kötet. Budapest: Közoktatásügyi Minisztérium.

SZVOBODA D. Gabriella

1983 *Barabás Miklós (1810–1898)*. Budapest: Képzőművészeti K.

TASCHENBUCH

1819 *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* Hrsg. durch Freyherrn von Hormayr und Mednyánszky. Wien: Im Verlage bey Anton Doll.

TIMAFFY László

1987 A Duna meséje. In *A Tündértó titka*. 10–12. Budapest: Móra Könyvkiadó. /Hetedhét Magyarország/

VÁRADY Zoltán

1911 *Gróf Mailáth János szerepe a magyar irodalomban*. Máramarossziget: Berger Ny.

Vas Laci és a három sárkányok

1854 Magyar–Ovár: Kiad.: Czéh Sándor.

VAYERNÉ Zibolen Ágnes

1978 Barabás Miklós az illusztrátor. *Művészettörténeti Értesítő* XXVII/2–3. 117–156.

VERESS, Andrei

1930 Pictorul Barabas și românii (cu însemnările sale din 1833 despre viața bucureșteană) București. Cultura Națională. *Memoriile Secției istorice ale Academiei Române* Seria 14. tom IV. mem.8.

1935 *Bibliografia română- ungară* 1–3. kötet. București: Cartea romaneasca.

VOIGT Vilmos

1982 A magyar népmesekutatás a múlt század első felében. In Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszméáramlatok*. 139–150. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A szöveget gondozta Benedek Katalin

Függelék

Gilli az oláh regélőnő. Tündérrege gr. Majláth Jánostul: Az arany szemű lány. (Tartalomkivonat)⁵³

Majláth Gilli regéjéhez kapcsolt előbeszédében bemutatja az egykori emlékeit: az Iris olvasói 1842-ben megismerkedhettek már az oláh regélőnő képével és Majláth ígéretével, hogy a tőle hallott regékből közölni fog egyet. Ezen a helyen azt írja a tündérregéről, hogy ékesített és változtatott rajta, de nem ő találta ki. Mikor 1819 körül mese után kutatva eljutott abba a házba, ahol Gilli szokta regéivel szórakoztatni a ház két gyereklányát és kisfiát, a találkozásukkor ő épp gyengélkedett. Néhány nap

⁵³ Gilli az oláh regélőnő: Tündérrege gróf Majláth Jánostul. *Honderű* 1844 19. 601–619, 20. 632. A közlő „ékesítésekkel és változtatásokkal elmondott regéje” Kovács Ágnes által készített tartalomkivonatának terjedelmi korlátok miatti átszerkesztett változata. Kovács Ágnes tartalomkivonata In Emilia Martin-Nagy (szerk.) *Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria*, 7. Bp.: Tankönyvkiadó, 1989: 141–153. Az alábbi kiegészítő észrevételeket Kovács Ágnes hagyatékában őrzött dokumentumok, jegyzetek, az első, román nyelvű megjelentetés kapcsán fennmaradt levelezés, Mailáth hazafiság felfogását tükröző adatok (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet MTA BTK NKI Adattár Kovács Ágnes hagyatéka) alapján készítette Benedek Katalin.

Kovács Ágnes (1919–1990) mesekutató, akinek nevéhez fűződik többek között a Magyar népmese katalógus alapvetése és munkatársi körével a létrehozása, élete végén imponáló forrásfeltárással és hatalmas erudícióval tette közzé 1987–1989 közt végzett kultúrtörténeti kutatásait egy román mese és elmondója kapcsán. Ez volt az az időszak, mikor a „falurombolás”-nak nevezett *Ceaușescu* törvények ellen a Hősök terén nagyszabású tömegdemonstráció tiltakozott, mikor a társadalomtudományokban dolgozók különböző fórumokon igyekeztek hangot adni szolidaritásuknak a kitelepítettekkel. Kovács Ágnes hagyatékában számos dokumentum utal arra (Mailáth teljes mesegyűjtői és egyéb folklorisztikailag értékes tevékenységét készült egy kötetté formált kiadványban közzé tenni), hogy szűk mesefilológiai szempontokon túl, Mailáth tevékenységének bemutatásával cselekvő hazafiságának is emléket akart állítani. Úgy vélte, hogy akkor, mikor még a tündérmese a folklorisztikai kánonnak nem volt része, ő azzal a célkitűzéssel szerkesztett németül olvasó polgári hölgy olvasóknak irodalmi divatlapot, hogy ismertté tegye körükben és megbecsüléshez segítse az idegen népköltészetet és kvalitásos előadóit s általuk a Kárpát-medencei műveltségi értékeket, Gilli és más híres mesélők tudománya, a különböző kultúrák közti közvetítésük révén. Az itt közzétett tanulmány eredményei e törekvések fényében három különböző szinten érvényesülnek: Barabás Miklós művészettörténeti és viselettörténeti szempontú, román népéletre vonatkozó képeinek jelentősége, Mailáth rendkívül korai folklorisztikai felfedezése és népszerűvé tétele, annak érdekében, hogy hozzá járuljon általa a Kárpát-medencei népek békés egymás mellett éléséhez és Kovács Ágnes Mailáthra vonatkozó mesekutatói programja szempontjából. Kovács Ágnes tanulmányának legjobban adatolt része Mailáth János, és Barabás Miklós működése idejéről megrajzolt eleven korrajz. Majláth Gilli regéjéhez kapcsolt előbeszédében bemutatja az egykori emlékeit: az Iris olvasói 1842-ben megismerkedhettek már az oláh regélőnő képével és Majláth ígéretével, hogy a tőle hallott regékből közölni fog egyet. Ezen a helyen azt írja a tündérregéről, hogy ékesített és változtatott rajta, de nem ő találta ki. Az előbeszéd és a felfedezett mesevizsgálati lehetőség Kovács Ágnes sok végül nem igazolható feltételezése ellenére is jelentős eredmény, mert sikerült rámutatni egy elszigetelt tündérmese lehetséges párhuzamaira: noha nem találta meg Gilli meséjének közeleső román változatát, aminek feltételezett oka az is lehetett szerinte, hogy Mailáth a maga egyéni, német meseolvasmányai, és a magyar népmesével kapcsolatos tapasztalatai alapján kialakított mitológiájának megfelelően dolgozta át a mesét, de végül nem zárta ki a mesemondó olvasottságát sem.

múltán engedett az unszolásnak kiült a kis dombon nővé hársfa alá és belekezdett az igen kalandos sok csodával, átváltozással gazdag regéjébe:

Birodalma népei által jeles királynak nevezett, szeretett, igazságos és szép fiatal királyt születése napján vezírei arra buzdítanak, hogy nősüljön meg. Az ígéretet tevő király éjjel felkeresi a közeli erdőben lakó bölcs nevelőjét, akitől kap egy rozmarin gyökeret, hogy addig viselje gondját, míg az óév-új év fordulóján megered. Azt a lányt kell feleségül vennie, aki előtt a rozmarin meghajlik. A kapott tanáccsal és ajándékkal haza tértében egy azúrkék madár segítséget kapni menekül mellére és kabátja alatt elrejtőzik az őt üldöző hatalmas bagoly elől. A király fejét vágja a veszélyes ellenfelének, majd annak múltával szabadon engedi az üzött kismadarat.

Év végén megeredt a rozmarin, úgyhogy a király boldogan hirdeti ki országában, hogy királynét kíván választani és udvarába hív minden szóba jöhető szép lányt, hogy színe előtt jelenjen meg. (A palota udvarának ábrázolása és a királyné választás jelenete pompájával és gazdagságával az Ezeregy éjszaka leírásaira emlékeztet). Elsétál vagy ötvenezer lány előtt, de a rozmarin egyik előtt sem hajlik meg, noha a lányok közül egyik szebb volt a másiknál. Kárpótlásul a meghívottak ékszerekkel, gazdag ajándékkal térhetnek haza, de a király nem találja meg választottját. Éjjel álmából suttogásra ébred, s meghallja, hogy a rozmarin beszélget az ablakban az azúrkék madárral, megtudva tőlük, hogy a madár az, aki tetszés szerinti álmokat küld az emberekre, azt láttatván velük, amire vágnak, a rozmarin pedig abból a tündérkert varázsbokorból való, mely szerelmet kelt és szerelmeseket egyesít. Azt is kihallgatja, hogy számára egy arany szemű lány van rendelve ugyanonnan, s minthogy másnap sem találja ezt a lányt a magához hívtak között, vezíreire bízta az országát, útra kel megkeresni az arany szemű, Izernek nevezett szépséges lányt. Útjában maga előtt fut a virágcserepből kiugrott rozmarin és feje felett repül az azúrkék madár, hogy segítsék a helyes út megtalálásában. Szembe találja magát egy lábán nyíllal megsebesített tatos lóval, azt megsegíti, megmentve így varázserejét. A ló hátára veszi s hamarosan négyen egy bogáncsmezőn túli üvegvárhoz érkeznek. Itt a trónteremben szenved egy trónon ülő üvegkirály, akinek szívét darázs csipkedi. Megtudja, hogy a szerencsétlen királyt szomszéd gonosz tündér anyja átkozta erre a kínra, népét bogáncssá változtatta, mert nem az ő hercegné lányát, hanem egy barna szemű, virágokba öltözött, tündéri szépséget vett feleségül, aki mostanra szintén mellé került leláncolva, örökös gyötretésre kárhoztatva. Az ő büntetése az, hogy szépségét kell a következő 7 évre kölcsönözni a darázslánynak. A király a korábban varázserejét megmentett tatos lovának köszönhetően, ami egyedül képes ártani a gonosz pókká változott tündérnek, ki tudja szabadítani a fogoly virághercegnét megakadályozva, hogy a pók újból hálójába kösse, az üvegkirályból kirepülni igyekvő darázssá vált hercegnét pedig az azúrkék madár harapja át csőrével. A pókhálóból kigombolyított virághercegné és az üvegkirály is visszanyerik eredeti alakjukat, lehull a varázs a palotáról és a bogáncssá átkozott királyi alattvalókról is.

Az éjszaka folyamán a jeles király az azúrkék madártól nyert álmában megismeri az arany szemű lány sorsát: földi csecsemővel kicserélt tündéri gyermek volt csecsemő korában, akit három tündér oltott be mindenféle női erénnyel és kellemmel: az első tündér megajándékozta, hogy jó és irgalmas legyen, a második, hogy elmés, víg és engedelkeny, a harmadik, hogy kellemes, szerelembűvös és

örökre megkötő. Elrepültükör megáldják, „Háromszor arany Izer! Isten veled!”⁵⁴ áldásukkal. Folytatódó álomlátása során a királyfi egy szép réten pillantja meg a bolyongó Izert, azt az aranyszemű, alabástrom alakot, akit három csodaszép tündérré változott öregasszony megkísért, de hiába, mert Izer kitart a jeles királyfi mellett, aki az azúrkék madarat a gonosz bagolytól megmentette, de ezért liliommá átkozva, melynek virágából csak két arany szeme világít ki, kell a tündérek szerelemkertjében várakozni a jeles királyfira, tudván, hogy az oda való bejutás igen körülményes. Csak a megmentett virághercegné hét különféle virágból kötött bokrétája segítségével juthat át, ha valamilyen áthághatatlan akadályon kell keresztül jutnia az ezer mérföldnyire lévő, a tengeren túl fekvő tündéri helyre. A király a kapott hétszínű virágbokrétát levegőbe hajtva virágszivárvány hidat teremt, amin keresztül szaladva a rozmarin a tündéri réten virágzó liliom elé érkezve földig hajtja meg magát előtte. A király az aranyszemű Izer visszavarázslásáig mellette akarva maradni elküldi három hű barátját, de azok mindaddig mellette maradnak, míg meg nem jelenik a liliom három csodaszép gondozója, akiket a király már látott álmában, s ezek hálából, amiért meggyógyította egyikük tátos lovát, másíknak megmentette azúrkék madarát, harmadiknak a virághercegnő nővérét, megajándékozzák őket a visszavarázslással. A három barát magára hagyva az egymásra talált ifjú párt visszatér eredeti környezetébe, míg Izer a jeles királyfival visszaérkezik a királyfi birodalmába, ahol megtartják esküvőjüket a rájuk várakozó üvegkirállyal és virághercegnével együtt.

⁵⁴ Hasonló keresztelésről szól Albert András 130 évvel későbbi híradása a Csíkszentdomokosról lejegyzett *A táltos kanca és a libapásztorlány* című meséjében: „– Ez napságtól a te neved Tünder Juliska. Birálkodjál a természetedbe! Visejj hét szépséget, legyen hétféle tudományod. Az első szépséged legyen a léjágyermeki bájosságod, a második szépséged a szemed ragyogása, a harmadik szépséged az arcod tündöklése, a negyedik szépséged a beszéded hatalma, az ötödik szépséged a termeted szépsége, a hatodik szépséged a szerelem szépsége, a hetedik szépséged a boldogságod szépsége. Hét ország királyfija kerejsen tégedet és hét ország felett hatalmad legyen. Mindezek a szépségeid a tizenennyolcadik korod után vájjanak hasznodra. Legyen hét tudományod: első legyen a varázslás. Ugy önmagadat, mint állatokat tudj elvarázsolni, második legyen a táltos fogalom, harmadik legyen a szived érzete, hogy érejlél meg mindent, negyedik legyen, hogy tudj parancsolni embernek és állatnak, ötödik legyen, hogy tudj uralkodni minden boszorkán hatalmán, hatodik legyen hogy a legnagyobbik ganárlibád legyen a te táltos paripád, a hetedik tudományod legyen, hogy minden hajnalban a hajnalcsillag tavában, ami a hét szépség vize, fürödhessél. Tizenennyolc éves korodban olyan legénhez menj férhöz, akinek a paripája olyan táltos legyen, mint a tejéd. Azt a paripát arról fogod megismerni, hogy hétszín szőre lesz és hét lába, és a te paripádnak es hétszín szőre, és hét lába lesz. És csak annak adhatod oda a te kezdetet a te szerelmedből. A táltos kanca és a libapásztorlány” (Benedek K.–Hermann Z. 2013: 533–534.)

Ágnes Kovács

A Romanian tale and a female taleteller in the first half of the 19th century

Count János Mailáth (1786–1855) published a Romanian folktale together with the taleteller's portrait in 1842 and 1844 in *Iris*, a German *Taschenbuch* edited by him and published in Pest. The tale was published in Hungarian as well in 1844 in *Honderű* (a literary magazine). The portrait of the taleteller and the illustration of the tale were made by Miklós Barabás (1810-1898) and engraved by Carl Mahlknecht and A. H. Payne. The copper engraving was later published in the 1850s in a Hungarian and a German almanac with the subtitle: "A (Romanian) girl from Transylvania." Strangely enough, this tale has not been registered in either the Hungarian or the Romanian tale catalogue, or bibliographies and handbooks, while the taleteller, Gilli, a fine young woman with gentle features in festive costume, has been dealt with. The portrait of the young woman is understood in Romanian art history as belonging to the pictures depicting Romanian themes by Miklós Barabás, while Hungarian art historians regard it as one of the oldest representations of the Torockó costumes on the basis of the woman's clothes and a remark in Barabás' sketch book. Since the market town Torockó (Rimetea) and the neighbouring village Torockószentgyörgy (Coltești) were Hungarian communities, the taleteller is thought to be a Hungarian woman. Yet, she also could be a Romanian woman in Hungarian dress, but she is not likely to be identical with that beautiful Romanian tale telling girl with whom Mailáth presumably in 1819 met in Transylvania and who told him a number of tales and historical legends.

The manuscript of this article probably written around 1987-1988 was found in the legacy of Ágnes Kovács (1919-1990). It was published in Romanian in 1989. This Hungarian version has been prepared for publication by Katalin Benedek.

„A szentegyház alapköve letétetett...” Emlékezés, emlékeztetés, történeti rekonstrukció – egy alapköirát három olvasata

1.

Columbusban, Ohio állam fővárosában a magyar református egyház 1946 őszén alapításának 40. évfordulóját ünnepelte. A megemlékezések részeként a templomépületet és a parókiát renoválták, melynek során a lelkész, Sziártó István feljegyzése szerint „az észak-nyugati sarkon levő alapkö át lett helyezve a toronyláb sarkába. Az áthelyezés alkalmával megnéztük a benne lévő iratokat és a következőket írtuk ki belőle. Az alapkö visszahelyezésénél újabb iratokat tettünk be, ú. m. a 35. éves jubileumi könyvet és az 1945. évi jelentést. A következőknek eredeti kéziratait visszatettük az alapköbe.”¹

Az „A. D. 1906” feliratú alapköből két Clevelandban megjelenő újság került elő, a *Szabadság* 1906. május 16-i és a *Magyar Hirmondó* 1906. augusztus 9-i száma. Az előbbiben Kiss Mihály gondnok beszámolt arról, hogy a református egyház ügye „fokozatosan szép eredménnyel halad előre; az elmúlt húsvét ünnepen a nagy számmal megjelent hívek buzgósággal áldoztak”. Az egyház tisztségviselői „Dr. Morris Edward presb. lelkész előtt” letették az esküt. „A templom építése megkezdődik még a nyáron és be is fejeződik.” Ugyanebben a lapban egy másik rövid hír a Columbustól nem messze fekvő Ohio állambeli Newark magyarjairól tudósított: „a kisebb számmal levő ref. hívek itt szintén szép egyetértést tanúsítanak az egyházi élet emelésére, a legutóbbi húsvéti áldozáson mind megjelentek”. Kardos József missziós lelkész a napokban a hívek körébe érkezett és a presbiteriánus egyház megbízására „istentiszteleteket tart minden vasárnap itt Columbusban, s havonként egyszer Newarkon”. A *Magyar Hirmondó* vonatkozó, szintén a gondnoktól származó híre szerint „a 8000 dollárba kerülő téglá templom alapkövét e hó [augusztus] 12-én teszik le (...) a felavatási beszédet Hankó Gyula new-yorki felsővárosi ref. lelkész tartja meg, – az itteni angol lelkészek jelenlétében.”

A kibontott alapkö fő dokumentuma szó szerint a következő:

„Ezen okirat igazolja az alant írt Istenfélő hívek aláírásával, hogy a Columbusi Magyar Ev. Ref. egyház alakítatott 1906. évi január 21-én a mikor a columbusi Presbyterian egyházkerület nevében Nagytisztelendő Dr. Palmer Sámuel s Tisztelendő Houston Walter columbusi Presbyt. lelkészek meghívták Kardos József ref. theol. és Alliancei ref. misszionáriust az egyház alakítására. Ezen a napon megjelent 65 főből álló gyülekezetnek Dr. Palmer Sámuel ajánlotta lelkészül s az egyhangúlag öt megválasztotta és ugyanakkor az angol presbyt. egy-

¹ Somogyi Könyvtár, Szeged, Vasváry Gyűjtemény, C1/a:22–23. Az irat, melyről alább még részletesen lesz szó, az egyházzal foglalkozó három rövid újsághírt is szó szerint közli. Ezeket itt csak kivonatolatosan ismertetem.

háznak a Wood és Washington utcák sarkán az építendő magyar ev. ref. templom helyéül Két telket ajándékoztak, mely telkekre úgy a magyar hívek, mint különösen az amerikai angol hit testvérek a templom felépítését határozta [e]l s arra ez ideig is ajándékoztak.

Isten kegyelme s a hívek buzgóssága és áldozatkészsége folytán a szentegyház alapköve letétetett 1906. évi augusztus 12-én.

Az alapkövet felszentelte: Dr. Palmer Sámuel. Ünnepi magyar beszédet tartott: Hankó Gyula newyorki felső-városi ref. lelkész.

Az Urnak ezen Szentegyháza szervezői és első elöljárói voltak a Magyarországból ide költözött

Kardos József lelkész pestmegyei Solt községből

Kiss Mihály egyházgondnok veszprém megyei Noráb [=Nóráp] község

Kerekes Mihály egyházi elöljáró Beszterce Naszód m. Zselyk közs.

Kis György egyházi elöljáró Beszterce Naszód m. Zselyk község

Hunyadi János “ “ “ “ Kisküküllő megyei Dombó község

Kálmán János “ “ “ “ Hajdúmegyei Debrecen város

Bándi István “ “ “ “ Kisküküllő m. Királyfalva község

Józsa Mihály “ “ “ “ Beszterce Naszód, Zselyk

Kaló András “ “ “ “ Borsod megyei Noszvaly [sic!] község

Márkus András “ “ “ “ Kisküküllő megyei Dombó község

Finta Márton “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “

Kőmíves János “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “

Fodor János “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “

Titka István zemplén megyei Szerencs községi mint a presbytérium mellett templom építő bizottsági tag.

KARDOS JÓZSEF r. lelkész (s. k.)

(saját kezű aláírások)

Hunyadi András

Csattos Károly B m Zsérc

Benke István

Benke József

Szentgyörgyi Szakács Imre

Benk Lina

Magyorosi Márton

Borsos Mihály

Kerekes Éva

S. S. Palmer

Hankó M. Gyula ref. lelkész

Finta József

Fodor Mária

Kiss Mihály

Finta Márton

Hunyadi János

Kerekes Mihály

Márkus András

Kaló András

Kiss György

Gaál Sándor

Fodor János

Kőmíves János

Gaál Zsófia

Nagy János

Kaló Irénke

Bándi Sándor

Pogány Sándor

Toth Lajos András

Szentgyörgyi András”

Az alapköirát és az idézett újsághírek másolata két formában maradt az utókorra.

Egyrészt az amerikai magyarok történetét kutató református lelkész, Vasváry Ödön gyűjteményében található meg, aki Sziártó Istvántól kaphatta a rotaprintes másolatot, miután 1951-ben ő is Washingtonba került, mint Vasváry. Másrészt benne van a columbusi egyház negyven éves jubileumi emlékfüzetében. A „leletet” tehát népszerűsítették a gyülekezet tagjai között és talán még a sajtóban is, bár erre vonatkozóan nem maradt fenn egyértelmű bizonyíték. A három oldalnyi szöveghez tartozik egy a *Verhovay Journal* – *Verhovayak Lapja* szerkesztőjétől kapott, Sziártónak címzett levél is. Ezt a Vasváry-gyűjtemény példánya is tartalmazza.² A levél a szeptember 29-i columbusi Verhovay Nappal kapcsolatos, amikor az egyesület – a legrégebbi és legnagyobb amerikai magyar önszegélyező szervezet – helyi fiókjának székházát avatták, s az egyház is kivette részét az ünnepségben. A lelkész a gyülekezeti hírekben köszöntötte az egyesület tagjait és az ünnepségre érkezett vendégeket, prédikációjában pedig – a levélíró szavaival – „az Igét a Verhovay Segély Egylet történetére és testvérségítő tevékenységére alkalmazta”. Az év két kiemelkedő helyi közösségi rendezvénye tehát szorosan összekapcsolódott.³

A clevelandi napilap, a *Szabadság*, mely viszonylag következetesen beszámolt a jelentősebb amerikai magyar ünnepségekről, helyi rendezvényekről, az egyházi és egyesületi évfordulókról, a columbusi templom alapkövének áthelyezéséről és a megtalált alapító okiratról nem adott hírt. November 22-én megjelent számában közölte az értesítést, hogy a következő vasárnap, vagyis december 1-én tartják meg az egyházi évfordulót. A lap az ünnepségről biztosan beszámolt, azonban a decemberi számokból nem sikerült egyetlen példányt sem fellelni.⁴ Hasonlóképpen hiányoznak a dél-ohioi magyar közösségeket is szolgáló, Daytonban kiadott *Magyar Híradó* 1946-os számai, valamint a columbusi egyház gyülekezeti hírlevelei is. Emiatt nincs közelebbi információ a református egyház negyven éves jubileumi ünnepségéről, közvetett adatokból mégis kimutatható legalább három olyan összefüggés, mely meghatározta az ünnepi ceremóniát. A gyülekezeti esemény tágabban a columbusi magyarok mint helyi közösség adott időpontban jellemző állapotát is mutatja. A megemlékezés formájában, illetve a felhasznált szimbolikus kelléktár révén a „történelmi emlékezet alakzatának”⁵ sajátos amerikai magyar kifejeződését képviseli.

Először is megállapíthatjuk, hogy a négy évtizedes évforduló olyan közösségi emlékező rituálé, mely hangsúlyozottan a *folytonosság* ünneplését tanúsítja. A jubileumi ünnepségek a társadalmi időt tagolják, szabályozzák. Kialakulásuk évszázadok alatt ment végbe,⁶ melynek közelebbi vizsgálata azt is megmutatja, hogy voltak olyan idő-

² A formai egyezés bizonyítja, hogy a dokumentum a jubileumi füzetből származó kivágat.

³ A Verhovay Napról: Szenzációs esemény volt a columbusi Verhovay Otthon avatási ünnepélye. *Verhovayak Lapja* 1946. október 2. 1–2., 6., 8. Az 1886-ban alakult Verhovay Segélyegylet idővel országos, a legtöbb helyi szervezettel rendelkező amerikai magyar önszegélyező egyletté növekedett, vö. Puskás 1982: 224–225.

⁴ Az Országos Széchényi Könyvtárban az 1946. októberi–decemberi egybekötött példány utolsó száma december 4., s november sem teljes. A Center for Research Libraries (Chicago) csak december 13-tól jelez (mikrofilmen lévő) számokat.

⁵ Keszeg 2007, 2015.

⁶ Gombrich 2002; vö. Watts 2007: 17–18.

szakok, amikor a társadalmi időkezelésnek ez a módja *nem* érvényesült, jöllehet már régen „feltalálták”.⁷ A migráció, pontosabban az idegenben való megtelepedés olyan társadalmi helyzet, amikor felértékelődik az idő tapasztalata s tudatosulása megerősödik. Ez a lakóhely-változtatásból fakad, mely markánsan újrendezi az egyéni, és közösségek esetében a kollektív időt. Ilyen helyzetekben a jubileum a stabilitás, az új környezetben való életképesség nyilvános megerősítése. Ennek során a helyi történeti hagyomány felidézése és az új nemzedékeknek való átadása kitüntetett szerepet játszik. Az ünneplők mint „kortársi emlékezetközösség”⁸ különböző korosztályai között közvetlen kommunikációs kapcsolat áll fenn, hiszen ekkor jelen vannak még többen az alapítók, a kezdeményezők közül, akikre mint tanúságtevőkre lehet tekinteni. A résztvevők a „közelmúlta vonatkozó emlékeket”⁹ elevenítik föl és örököltik az utódokra. Egyengetik a kulturális emlékezet kialakulását a szájhagyománynál formalizáltabb ünneplési forma meghonosításával. John Bodnar szerint az amerikai bevándoroltak vernakuláris közösségi rendezvényei hatékony védelmet képeztek az integráló társadalom nyomásával szemben.¹⁰ Bodnár a bevándoroltak történeti ünnepeit, a nemzeti történelem nagy hagyományainak átültetését vizsgálta, mely ugyanakkor véleményem szerint szoros és szerves kapcsolatban állt a bevándorló lét komoly erőfeszítésekkel létrehozott eredményeinek demonstratív megjelenítésével. Ez azt jelenti, hogy az etnikus vernakuláris hagyomány az adott közösség „migrációs teljesítményének” kollektív megünneplését és rendszeres időbeli megerősítését is magában foglalta.

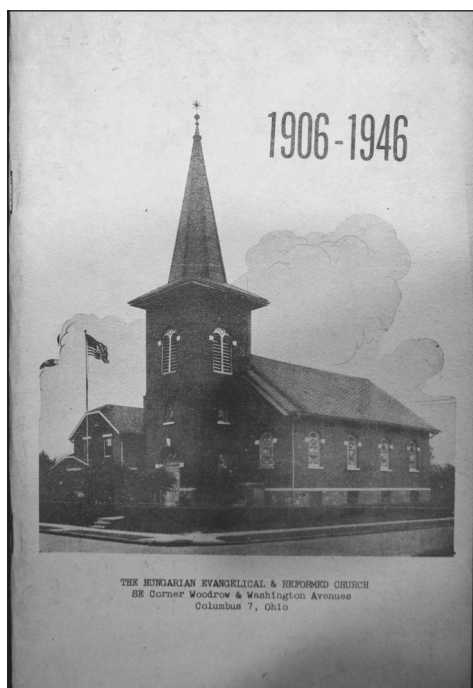
Más csoportokhoz hasonlóan, az amerikai magyar egyházak és a különböző egyletek, egyesületek, társadalmi szervezetek, újságok helyi történeti önképét a kerek évfordulók megülése alakította ki, formálta és tartotta fenn. Ennek egyik sajátos jegye, hogy már a tíz éves évforduló is jelentős eredménynek számított, így a jubileumi emlékezések nem a „nagy” kerek számokkal kezdődtek, nem „várták meg” legalább a 25 vagy 50 éves évfordulót. Az 1930-as években az ünneplési kedv megerősödött, rendszeressé vált az ötvenkénti jubileumok tartása, és ekkorra egyre több egyház, intézmény megérte a fél évszázados aranyjubileum megünneplését is. Az évfordulók kellékeként emlékkönyvek, jubileumi kiadványok készültek, melyek történeti összefoglalókat – eseménytörténetet, kronologikus krónikát, névsorokat, személyes visszatekintéseket –, esetenként rövid életrajzokat, üdvözlőket, ünnepi köszöntőket tartalmaztak. Ezekben az archív fényképek a múltat, a kortárs tisztviselők, események felvételei a jelent rendezik egymás mellé, s a még élő alapítók fényképei – és a neveket feltüntető elengedhetetlen képaláírások – sajátos hidat képeznek a két pólus között. A költségeket üzletemberek, testületek esetleg magánosok hirdetéseiből és ünnepi, rendszerint bibliai idézetekkel élő üdvözlő szövegeinek közlésével fedezték. A jubileumi kiadványok jellemző eleme az üzleti hirdetés, mely sajátos szövegfajta: megnevezésből, címből, név-

⁷ Vö. Schmitt 2007.

⁸ Assmann 1999: 56.

⁹ Assmann 1999: 51., a kommunikatív és kulturális emlékezet koncepcióját lásd Assmann 1999: 49–56.

¹⁰ Bodnar 1992. Az amerikai terminológiában a *vernacular* egyszerre jelent anyanyelvi, folklór és populáris, helyi jellegű „népi” kulturális gyakorlatot (Watts 2007: 400–401), emiatt a kifejezést célszerű megtartani.

1. kép. A columbusi magyar református egyház 40 éves jubileumi emlékfüzetének címlapja, 1946. Sárospataki Nagykönyvtár, Adattár, Amerikai magyar gyűjtemény.

történetet írt, támaszkodott saját ismereteire, tapasztalataira, melyekre mint amerikai magyar egyházi vezető tett szert, ugyanakkor felhasználta az egyház jegyzőkönyveit és valamennyire az egyházi sajtót. Az adott időben fia, ifj. Kalassay Sándor szolgált az egyháznál. Minthogy ő nem osztozott sem a helyi hagyományban, sem az amerikai magyar egyháztörténeti tapasztalatokban, a helyi kollektív emlékezés aktuális alapdokumentumának elkészítését egyháztörténeti szakértőre, édesapjára bízta. Ez a szöveg sajátos elegye a kommunikatív és a kulturális emlékezetnek, s mint ilyen forrásul szolgált a későbbi jubileumok krónikásainak. Szövegét az utódok azonban nem követték szolgálai, s nem is használták minden alkalommal. Az aranyjubileum és a 75. évforduló emlékkönyve is több újdonságot – sőt: ellentmondást – tartalmaz a

ből-nevekből s olykor üdvözlő-köszöntő rövid közlésből áll. A méret a reklámra szánt összegtől függött, az egész oldalas, esetleg képpel is kiegészített hirdetéstől a pár soros szövegig terjedt.

Columbusban más egyházakhoz képest az emlékfüzetek kiadása időben aránylag későn kezdődött. A református egyház először a 25. évfordulóra adott ki ilyen ünnepi kiadványt 1931-ben,¹¹ majd a másodikat tíz évvel később, melyet öt év múlva az itt tárgyalt 40. évfordulóra összeállított követett (1. kép). A két utóbbi Sziártó István lelkész idejében készült, ő szerkesztette az emlékező részeket. Ezt követően az aranyjubileumra, a 75. és a 100 éves évfordulóra jelent meg hasonló kiadvány.¹² A „jubiláló késlekedés” annak lehet következménye – alább még szó lesz róla –, hogy az egyház első két évtizedét válságok kísérték. Az első visszaemlékező egyháztörténeti áttekintés nem is helyben készült, hanem az amerikai magyar egyháztörténet legalaposabb korabeli szakértője, az 1895 óta az Egyesült Államokban működő, Kalassay Sándor esperes állította össze a 30. évfordulóra.¹³ Ő egyház-

¹¹ A huszonöt éves columbusi egyház. *Árvaházi Naptár*, 1932. 81.

¹² Az első és az utolsó emlékkönyvhöz nem jutottam hozzá, a többi megtalálható két egyházi gyűjteményben: Amerikai Magyar Alapítvány, Bethlen Gyűjtemény (New Brunswick, NJ), valamint Sárospataki Nagykönyvtár, Adattár, Amerikai magyar gyűjtemény. Köszönettel tartozom Markó Gyöngyinek és Deák Nórának az előbbi, valamint Nagy Károly Zsoltinak az utóbbi anyagainak másolataiért.

¹³ Kalassay 1937.

korábbiakhoz képest, melyek újabb visszaemlékezésekre, vagy az egyházi dokumentumok ismételt átvizsgálására vezethetők vissza. A szövegek összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy a jubileumi egyháztörténetek mindig újrairásai egy kollektív tapasztalatnak, illetve hagyománynak. Változatok, melyek bonyolult, laza határokkal bíró szövedékei a közvetlen emlékeknek és a forrásokból, korábbi feldolgozásokból vett információknak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezekben a *szóbeli* hagyomány és az *írásban* rögzített, már kodifikált helyi tudás folyamatosan változó elegyéről van szó. Az aktualizálás körülményei is mindig közrejátszanak. Ennek különösen jó példája a columbusi negyven éves jubileum megtartása.

Az 1946-os jubileum úgy illeszkedett a helyi emlékezési láncba, hogy a közösség a templomépület felújításakor megtalált alapító okiratnak köszönhetően megismerhette az alapítók közvetlenül neki, mint a „megszólított” utódoknak szóló üzenetét. A múltat néhány rekvizituma révén – melyeket az ünnep alkalmából kiadott emlékfüzetben nyilvánosságra is hoztak – szó szerint kézbe vehették, s ezzel megerősíthették a múlt átvitt értelmű átadását, vagyis továbbörökítését. A negyven éves jubileum további vonásai ezt a folytonosságretorikát és -poétikát gazdagították, illetve árnyalták újabb elemekkel.

Másodszor, a columbusi ünnepségnek az a vonása szembetűnő, hogy az egyház és a gyülekezet nyomatékmal utalni kívánt sikeres társadalmi integrációjára. A meghívott vendégek részben hozzájárultak az emlékezéshez, de személyük részben azt is bizonyítja, hogy a jeles alkalomkor a magyar származású közösség az amerikai társadalom integráns részét képezi. Az ünnepi istentiszteletre és a díszebédre meghívták „az alapító lelkész”, Walter B. Houston özvegyét és Mrs. Arthur Palmert, „kinek apja szerezte meg számunkra a telkeket, melyeken a templom felépült”.¹⁴ Az „alapító lelkész” itt a presbiteriánus egyház egykori vezetője, aki a *magyar* egyházat kezdeményezte Columbusban. Ez finom, valószínűleg nem is tudatosan alkalmazott nyelvi különbségtétel az amerikai magyar egyháztörténetek szövegeihez képest, melyekben az alapító mindig valamely magyar lelkipásztor, aki nem ritkán heroikus küzdelemben megszervezi a magyar gyülekezetet, majd minden akadályt legyőzve templomot épít. Itt az *amerikai* kapcsolat ilyen kiemelése már az alapítás kapcsán azonban nem véletlen: a jubileumot ünneplő egyház státusát, azaz amerikai mivoltát erősíti. A jubileumi emlékfüzetbe Houston tiszteletes fényképét is betették, s a képaláírás az egyház „társalapítójaként” nevezi meg. A meghívott további vendégek ezt a kapcsolatot egészítették ki a munkaviszonyok összefüggésében. Így hivatalos volt az ünnepségre Arthur Starrett, a fő munkaadó acélgyár, a Buckeye Steel Company igazgatója, valamint Gordon Moesner, egy másik helyi gyár, a Bonney-Floyd munkavezetője. A városi adminisztrációt M. V. Hoover, a YMCA titkára és a városi oktatási bizottság tagja képviselte, ami egy újabb integrációs szál tudatos kiemelésének tulajdonítható.

¹⁴ *Szabadság* 1946. november 22. 6. – a jubileumi istentiszteleten Egy László, East Chicago-i lelkész és a magyar egyházkerület titkára hirdetett ígét, aki 1938–1939-ben másfél évig szolgált az egyháznál, az angol prédikációt Dr. Don Timmerman, a Columbus Council of Churches titkára tartotta. Az ünnepi banketten a meghívott vendégekről készült néhány fényképet közreadott a negyven éves jubileumi emlékfüzet. Rövid beszámoló utalással a nőegylet 25 éves, a varrőkör 5 éves és az Ifjúsági Énekkar 15 éves évfordulójára: *Bethlen Naptár* 1948: 179–180.

Harmadrészt, a kommunikációs lánc fenntartása és a helyi befogadói közeggel való harmonikus kapcsolat kifejezése mellett, a negyven éves jubileum az emlékezés generációs szerkezetét is szemléletessé teszi. Az adott időszak egyházi életének egyik fő kérdése az Amerikában született és nevelkedett új nemzedék körül forgott. A viszszatekintő jubileum a jelen és a jövő nagy kérdésének körébe vágott. Magáénak érzi-e a fiatalság a bevándorolt szülők alapította egyházat, s a frontról hazatért katonafiak megtalálják-e helyüket ebben a közösségben? Van-e jövője az egyháznak, a fiatalok *megtartják-e* azt magyarnak? A jubileumi emlékfüzetben id. Tóth Sándor presbiter a templomszentelést visszaidéző emlékezését a következőképpen zárta:

„Columbusi templomunk nyugati falában levő második ablak hirdeti egy magyar egyeletnek – a Jobsi Magyar Egyeletnek – jószívűségét, hirdeti a magyar apák áldozatkészségét. Amint az ablak beengedi a napnak drága világosságát, IFJAK, a ti lelketek hadd tükrözze vissza Istennek világosságát. Maradjatok meg a hitben, továbbra is építsetek a Magyar Református Templomot!”¹⁵

Minden ünneplő számára példaként szolgálhatott a lelkész személye. Sziártó István volt az első amerikai születésű lelképásztor a columbusi egyháznál. Egy kis West Virginia-i bányásztelepen, Elkhornban született 1910-ben, gyermekkorát a nagyhírű pocahontasi magyar református egyházban élte, melynek csak akkor lett saját temploma, amikor ő serdülőkorába ért. Papi képzettségét a lancasteri Franklin & Marshall College-ben szerezte, ahol ezt megelőzően szociológiából is képesítést szerzett. Felesége is kivándorolt magyar szülők gyermeke, a bridgeporti-fairfieldi nagy magyar közösségből kikerült Nagy Margit. Mint a clevelandi első egyház másodlelkészét hívták meg 1939-ben Columbusba. Sziártó István és felesége soha nem járt Magyarországon, mégis tökéletesen beszélt magyarul, megtestesítette az amerikai magyar kettős identitás eszményét,¹⁶ mely ma is követendő példának számít. Fáy-Fischer Andor, a columbusi viszonyokat is jól ismerő újságíró a jubileum idején mintaként állította egyházi törekvéseit a *Szabadság* hasábjain. A lényeg, hogy időben felismerte: az egyház vezetésében teret kell adni az új nemzedéknek. „Kiverekedte nekik a helyet – írta –, mert [...] harcolnia kellett míg az első generációhoz tartozó vezetőkkel meg tudta értetni, hogy itt az ideje annak, hogy helyet adjanak az itt született és felnőtt generációnak a gyülekezet vezetésében is – mert így lehet a negyven éves egyház jövőjét biztosítani.” Ez nem volt egyszerű – „nem nyugszik rózságyon gyülekezetében” –, az első és második generáció gondolkodása közti különbségek súrlódásokkal jártak,

¹⁵ Hungarian Evangelical 1946: o. n. Az emlékfüzetben megtalálható id. Tóth Károly rövid életrajza, aki Hernádnémetiben született, s 1929-ig a bányavidéken élt, utána költözött Columbusba. Itt a háború idején az állami hivataloknak otthont adó épület gondnoka volt, US World War II Draft Registration Cards, 1942, database with images, *FamilySearch*, Charles Toth. A fiataloknak szóló idézett mondat – pár soros visszaemlékezést követően – megjelent az 50. évfordulóra kiadott kiadványban is (Jubileumi emlékkönyv 1956: o. n.).

¹⁶ *A Ligonieri Bethlen Otthon Naptára* 1940: 186; Emlékkönyv 1941: o. n.; vö. következő jegyzet. Columbusból 1939 végén a fővárosba került, 1951–1971 között az FBI alkalmazásában állt (Vasváry Gyűjtemény, SZ3/b:4), majd West Virginiában a Sziarto Tree Farm területén erdőtelepítéssel foglalkozott, lásd *Washingtoni Krónika* 1976. 2. sz. november, 6. – Vasváry Gyűjtemény, W1:29. Elhunyt 1998-ban, *Web: Obituary Daily Times Index, 1995-Current, Amcestry*.

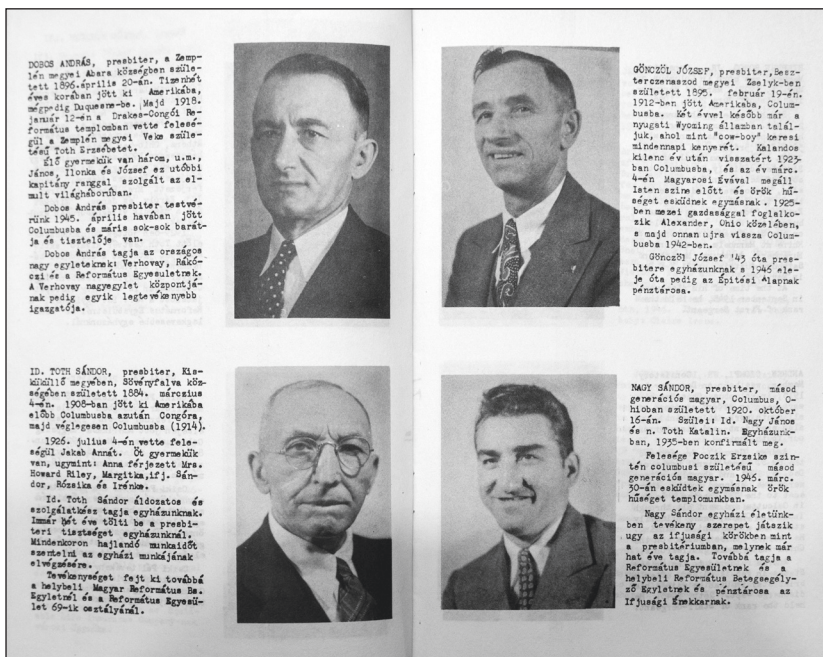
ám az egyház „vaskalaposai” ellenére az új nemzedékhez tartozó lelkész elérte, hogy presbitériumának nagy része a második nemzedék tagjaiból kerül ki.¹⁷ Amit az újságíró az „egyház vaskalaposai” fordulattal fogalmazott meg, a gyülekezet szociológiai alaphelyzetéből következő körülmény volt: az egyházalapító bevándorolt nemzedék ragaszkodása saját migrációs tapasztalataihoz, s ezáltal az etnikai identitás meghatározott formájához. Ennek lényege abban az elgondolásban sűrűsödött, hogy a nyelvi és a csoporton belüli társadalmi köteleket konzerváló módon kell fenntartani.

A negyven éves jubileumi füzetben közreadott rövid életrajzok (2. kép) szerint az egyház tizennyolc fős vezető testületében tizenegy amerikai születésűt találunk, s egy további személyt, aki szintén e csoportba sorolható, lévén hogy kisgyerekként hozták ki Zselykről Columbusba, így már új hazájában nevelkedett. A hat „valóságos” első nemzedékbeli közül négyen tartoztak az első világháború előtti bevándorolt alapító generációhoz, ketten az 1920-as években érkeztek. A főgondnok, Lukács János volt az egyetlen a vezető testületben, aki kivette részét az egyház megalapításában. Ő Küküllődombon született, felesége, Pál Anna Dicsőszentmártonban, az egyháznál kötöttek házasságot 1910-ben. Más forrásból megtudhatjuk, hogy az egyházalapítást megelőző évben, 1905-ben lépett Amerika földjére a Fiuméből jövő Carpathia fedélzetén. Mindvégig a helyi vasgyárban dolgozott, acélgyári öntőmunkásként kereste a kenyérre valót, 1949-ben hunyt el.¹⁸ Rajta kívül két Kis-Küküllő megyei, egy küküllővári (kivándorlási éve 1922) és egy sövényfalvi (1908), egy zselyki (1912), valamint két Zemplén megyei (Abara, 1908; Hernádnémeti 1907 előtt) születésű előjárót találunk az 1946-os listán. Az amerikai születésűek közül öten helyben, Columbusban, öten a dél- és kelet-ohioi bányatelepeken (Jobs, Crescent, Athens, Congo, Murray City) születtek. A gondnok, a jegyző és a pénztáros az utóbbi bányászivadékok közül került ki, ami jelzi a két terület szerves, személyközi és családi kapcsolatokkal átszőtt viszonylagos összetartozását. Csak egy presbiter költözött távolabbról, New York államból a városba. A nyelvhasználatra utal az a formai adalék, hogy a tizennyolc életrajzból tíz magyar nyelvű, nyolc angol.

Ez a mikroszociológiai kép több tanulsággal jár. Igazolja az újságíró szavait: az egyház vezetésében a fiatal, amerikai generáció valóban meghatározó szerepet kapott. A „régiek”, az első világháború előtt érkezettek ekkor már kisebbségben voltak, ugyanakkor az átalakulás nem egy nagyléptékű földrajzi mobilitás következménye. Akik nem helybeli születésűek voltak, azok is „a környékről” származtak, vagyis azokból a bányászfalvakból, ahol a bevándorolt szülők közvetlen családi-rokoni, egyházi kapcsolatban éltek a columbusi honfitársaikkal. A gyülekezet kétnyelvűvé válása olyan átmenetet jelentett, ami az adott pillanatban és az adott keretek között inkább

¹⁷ Így van ez jól Pista... *Szabadság* 1946. október 19. 2. Az újságcikk bekerült a negyven éves jubileumi füzetbe is.

¹⁸ A Carpathia New Yorkba érkezett 1905. november 17-én. Lukács János sógorához, Kőműves Jánoshoz szándékozott menni. Passenger ID: 102475040393, <https://www.libertyellisfoundation.org> (letöltve 2017. 04. 17.). 1940-ben saját tulajdonú, 2000 dollár értékű házukban laktak, US Census 1940, database with images, *FamilySearch*, John Lukacs, Ward 1, Columbus, Franklin, Ohio, ED 93-13, sheet 6A, family 129. Síremléke: Green Lawn Cemetery, Columbus, ID 71943578, <https://www.findagrave.com> (letöltve 2017. 04. 17.). Felesége 1973-ban hunyt el, lásd uo.

2. kép. Első és második nemzedékbeli presbiterek életrajza a 40 éves jubileumi emlékfüzetben, 1946. Sárospataki Nagykönyvtár, Adattár, Amerikai magyar gyűjtemény.

egy szerves fejlődés hozadékát fejezi ki, mint a múlt, az idegen származás elfeledését, netán elutasítását. A jubileumi emlékfüzet át is vette a harmincöt éves évfordulón kiadott kiadvány egyik emlékező s emlékeztető eszközét, az alapítók névsorát. „Akik munkálkodtak Isten szőlőjében a kezdet kezdetén...” cím alatt ötvenhárom családnév olvasható. Harminc esetben férj és feleség, kettőben apa és fiú nevérol van szó, így összesen a lista nyolcvanöt kivándorolt magyarnak állít név szerint emléket. Ám azt nem tudjuk, hogy ezt a névsort eredetileg mikor rögzítették. Nem tudni, hogy mely alapítói névlístát használták fel, ugyanis több ilyen létezik. Az 1906. január 21-i első, alakuló gyűlésen az idézett újsághír szerint 65 fő jelent meg, az alapköirát 28 nevet tüntet fel, a templom felavatását követően pedig 1907 augusztusában „az egyház valódi megszervezése 135 taggal”¹⁹ ment végbe. A „kezdet kezdete” leginkább az első említésre utalhat, a számok azonban nem egyeznek. Ez lehet elírás, de talán lényegesebb azt látnunk ebben, hogy az ismeretek átadása, az emlékezés menete a közvetlen személyközi kommunikáció folyamatában is magán viseli a véletlenszerűség, a bizonytalanság jegyeit. A választás, hogy mely információt hagyományozzuk az utókorra, többé-kevésbé esetleges, ugyanakkor eredendően személyekhez kötött.

¹⁹ Kalassay 1937: 49. Korabeli jelentés szerint az egyház 145 taggal szerveződött meg, lásd *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 1908. február 8. 9.

2.

Az intézmények, épületek alapításakor papírra vetett alapító okirat mementó jellegű szöveg. Célja, hogy a rögzítse és a jövőnek hírül adja az alapítás tényét, körülményeit, s az abban résztvevők szerepét. Ha netán ténylegesen napfényre kerül, mint a jelen esetben, a kezdetre, az eredetre való emlékezés kézzelfogható eszköze, ily módon valós üzenetet közvetít. Bár az alapköirat, valamint az elhelyezés aktusa évszázadok óta széles körben ismert gyakorlatnak számít, az írásszokások vizsgálatában eddig nem részesült különösebb figyelemben.²⁰ Ma is rendkívül népszerű, intézmények, szervezetek jellemző testületi szimbolikus eszköze. A kortárs híripar kedvelt képi sztereotípiája a kamerába néző, enyhén előre dőlő, a megörökítés kedvéért mozdulatát kimerevítő közéleti nagyság és az ünnepélyességet kiemelő, színesítő attraktív hostess(ek) látványa. A rítus fő kellékét, az iratot és a kísérő dokumentumokat, tárgyakat magába záró fémhengert manapság speciális, erre szakosodott gyártók állítják elő, s mint ilyen, korunk sajátos tárgyfajtája, melyet leginkább „idő kapszula” névvel illetnek. Ez olyan sajátos rozsdamentes fémtartály, melyet egy új épület, létesítmény építésének kezdetén ceremoniális keretek között az alapzatba elhelyeznek. A kifejezés ebben az értelemben másodlagos, vulgarizált alkalmazása és átvétele egy speciális modernista ötletnek, mely az 1930-as évek végétől kezdett megvalósulási formát öltetni. Az idő kapszula (*time capsule*) elnevezést az 1939-es New York-i világi kiállítás modernitást ünneplő légköre szülte. A Westinghouse vállalat így nevezte azt a hosszúkás fém tartályt, amibe a kor jellemzőinek tartott tárgyait, képeket, filmrészleteket és néhány dokumentumot elhelyeztek, és ezt mint a korról a jövőnek szánt tudatos üzenetet földbe süllyesztettek. A címzett az ötezer évvel későbbi utókor embere. Az idő kapszula megnevezés ekkor született, de maga a gyakorlat – a jövőnek szánt írárok, dokumentumok, ritkábban tárgyak elrejtése – már évszázadok óta ismert, azóta pedig se szeri, se száma a hasonló kezdeményezéseknek.²¹ Minden idő kapszula tartalma sajátos, az adott jelenkor jellemzőinek tartott gyűjteménye. A múzeumi eszme olyan megvalósulása, mely a jelenkor gyűjtésének extrém példája, s amely a mindenkori szervezők, „gyűjtők” épp aktuális időtudatát és jövőképét fejezi ki.²² Egy templom alapkövébe zárt alapító okirat és néhány aznapi újság, vagy egy templomgombba elhelyezett krónika²³ ennél szerényebb szándékot fejez ki. Ezek elvileg szintén a jövőnek is szóló híradások, ám túlzás az ilyen szövegeket a modern idő kapszulákban elhelyezett tartalmakkal azonosítani. *Helyi* érvényességű közlésekről van szó, egy-egy gyülekezet, hitközség múltját, vagy intézményalapítását elbeszélő iratokról, nem pedig a kor, az emberiség aktuális állapotáról formált önvallomásokról, mint a „valóságos” idő kapszulák esetében, amikkel a kezdeményezők a jövő történészeinek munkáját szándékoznak megkönnyíteni az aktuális jelenből tudatosan válogatott különféle kulturális tartalmakkal. A párhuzam kétségtelen, a lépték, a mondanivaló és a jövő kutatóinak összeállított alkalmi gyűjtemények jellege jelentősen különbözik.

²⁰ Vö. Keszeg 2008; Balázs–Takács 2009; Vajda 2015.

²¹ Durrans 1992; Jarvis 2002; Yablon 2011.

²² Durrans 2012.

²³ Dankó 1991; Keszeg 2006.

Mik a columbusi magyar templom alapkőiratának fő formai és tartalmi elemei? Mit rögzít a szöveg mint aktuálisan fontosnak tartott üzenetet?

Az irat szerzője ismeretlen. Az előbeszédet idéző szöveg, s annak darabossága arra utal, hogy valószínűleg nem a lelkész, hanem valamely tisztségviselő írta. Talán az egyház gondnoka, miután az első előjárók névsorában, melyet az alapkőirat is tartalmaz, jegyzői tisztelet nem találunk. Az irat keletkezése ideje fiktív: múltként rögzít egy jövőbeni eseményt. „[A] szentegyház alapkőve letéttetett 1906. évi augusztus 12-én” – olvasható, vagyis az irat ezt *megelőzően* készült. Az előrevetített múlt idő határozza meg a rítus két fő elemét: „Az alapkövet *felszentelte*: Dr. Palmer Sámuel. Ünnepi magyar beszédet *tartott*: Hankó Gyula newyorki felső-városi ref. lelkész.” – Ahhoz, hogy ezek az aktusok mint múltbeli történések szerepeljenek a templom alapkővében elhelyezett okiratban, az eseményt meg kellett előlegezni. Az alapkőirat tehát részben *meghitelezett* és *kimozdított* idővel dolgozik. E fiktív múlttal szemben az alapító okirat legfőbb közlendője, hogy a Columbusi Magyar Evangéliumi Református Egyházat 1906. január 21-én alapították, valóban megtörtént dolgot rögzít. A szöveg itt valóságos múlttal él, ám egyúttal kiemeli az időbeliség rendjéből, megkülönböztetett jelentőséggel ruhazza föl.

Az iratban szereplő nevek az aktorok körét rögzítik. Két magyarosan írt amerikai név lényeges információt közöl: megjelölik azt az amerikai egyházi hatóságot, mely felkarolta, támogatta a viszonylag frissen Columbusba érkezett magyar vándormunkásokat. Az amerikai jómódú presbiteriánus egyház (*Presbyterian Church in the U.S.A.*) két képviselőjéről van szó, akik hathatósan segítették a magyarok egyházi szervezkedését. Ebben a bevándorló munkások gyámolítása és az amerikai egyház missziós törekvésének összekapcsolásáról van szó.

Mint minden alapító okiratnak, ennek is a névsor képezi egyik centrális elemét, vagyis azok felsorolása, akik az egyház alapítói voltak, mégpedig saját kézjegyükkel ellátva. Az írás, pontosabban a névalírással szerepe a hitelesítésé, az aláírók *írásukkal* mint aktív tettel – performatív aktussal – bizonyítják, hogy egyházközösséget alapítottak. Tanúságot tesznek arról, hogy itt és most, a megnevezett célból létező társulást képeznek. A nevek valóságos embereket képviselnek, hiszen a kézírás közvetlen bizonyíték erre. Huszonnyolcan voltak, továbbá két magyar és egy amerikai lelképásztor, akik alapítóként jegyezték a dokumentumot. Ők egyben egy nagyobb közösséget is *képviseltek*, többek nevében jártak el, miután tudjuk, hogy az alakuló gyűlésen ennél többen jelentek meg. A columbusi irat sajátos jegye, hogy nem is egy névsort tartalmaz, hanem kettőt. Az aláírással hitelesített „szervezők” közül külön megnevezi az egyház „első előjáróit”. Ezt a névsort különlegessé teszi, hogy „a Magyarországból ide költözött” tisztségviselők származási helyét is feltünteti. Máshonnan nem ismerni hasonló dokumentumot. Az Egyesült Államokba kivándorolt magyarok egyházainak alapításakor felvett okiratok neveket sorolnak fel, esetleg feltüntetik az aláírók lakcímét, foglalkozását. A szülőhely, vagy az egykori lakóhely megnevezése nem jellemző, ilyen okmánnyal kutatásaim során másuttal nem találkoztam.²⁴

²⁴ A magyarországi református egyház kötelékébe tartozó amerikai magyar egyházak segélyezése miatt a hazai egyházi és állami hatóságok bekérték az alapító okiratokat, lásd Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2.f. Konventi Külügyi Bizottsági iratok, e) Amerikai ügyek, amerikai magyar egyházak iratai (a továbbiakban: Zsinati Levéltár).

Ez esetben egyáltalán nem véletlen, hogy ezt az információt rögzítették. Alább más források nyomán látni fogjuk, hogy ezt miért tartották, tarthatták fontos körülménynek.

A columbusi alapköirat tizenhárom előljáró (továbbá a lelkész, Kardos József) születési-származási helyét tünteti föl. A legtöbben, hatan Kis-Küküllő megyéből kerültek Columbusba, négyen Dombó közséből, egy Királyfalváról, egy pedig Dicsőszentmártonból. Hárman a Beszterce-Naszód megyei Zselykről vándoroltak ki. A többiek mind máshonnet származtak el: Nóráp (Veszprém megye), Debrecen (Hajdú-Bihar), Noszvaj (Borsod), Szerencs (Zemplén). A tizenhárom fő tehát hat megyéből származott, ami változatos összetételű kivándorolt közösségre utal. A saját kezű aláírások között még egy falunév felbukkan: „Bm Zsérc”, vagyis Bükkzsérc (Borsod megye). Ugyanakkor a Kis-Küküllő megyeiek dominanciája, valamint a zselykiek szintén hangsúlyos képviselője az előljárói testületben azt is érzékelteti, hogy e két vidékről nagyobb számban érkeztek Ohio állam székhelyére. A származási hely írásba foglalása nem tekinthető járulékos elemnek, éppen olyan súlya van, mint az alapításnak, a helynek, az időnek és az aktust végrehajtó személyeknek.

Az aláírók névsora egy további tényt rögzít. Huszonegy férfi aláíróval szemben mindössze négy nőt látunk az alapítók között. Minthogy az utóbbiak mind lánykori névvel szerepelnek, ők egyedülállóak, hajadonok lehettek. Egyetlen házaspárt sem tüntet fel az alapítók névsora, ami arra utal, hogy meglehetősen mobil, átmeneti közösségről van szó, a családjukkal együtt élő egyháztagok száma ekkor még elenyésző lehetett. Ugyanakkor megjegyezhető, hogy az alapköbe tett *Szabadság* idézett május 16-i száma szerint a húsvéti istentiszteletre a kenyeret és bort Bándi István és *neje*, valamint Finta Márton és *neje* ajándékozták. Ez azt jelenti, hogy két dombói alapító egyháztag, aki saját kezűleg hitelesítette az alapító iratot, házastársával együtt tartózkodott a városban. A névsor tehát bizonyos mértékig elrejt az eseményben részes szereplőket, nevezetesen: a házastársukkal jelen lévő s szerepet vállaló nőket. Az irat rögzíti, hogy az egyház formális megalakuláskor, 1906. január 21-én hatvanöten jelentek meg, akik között rajtuk kívül is biztosan voltak további családos egyháztagok. Sajátos további feltűnő jegye az alapító okiratnak, hogy az alakuláskor feljegyzett létszámnál jóval kevesebben írták alá az alapköbe elhelyezett okmányt. Ennek oka nem világos. Lehet, hogy időközben többen elköltöztek a városból, netán visszavándoroltak. De az sem kizárt, hogy az irat elkészítésekor a gondnok vagy a lelkész csak ennyi tagot tudott személyesen elérni, mert a többiek feltehetőleg munkába mentek. Mindenesetre tény, hogy az új egyház „istenfélő híveinek” kevesebb, mint a fele jegyzi cselekvő módon, saját *aláírásával*, hogy a „Columbusi Magyar Ev. Ref. Egyház” a jegyzett napon „megalakított”. Az aláírók között szereplő Dr. Samuel Palmer és a New Yorkból érkezett Hankó Gyula kézírásos névalírása arra utal, hogy a hitelesítés aktusára szinte az „utolsó pillanatban” kerülhetett sor – ha nem is közvetlenül az alapköbe való elhelyezéskor, hanem az ünnepélyes alapkövetelési ceremónia kezdete előtt, vagy az előző nap folyamán, amikor a vendégek megérkeztek. Valószínű, hogy az iratot az ünnepségen felolvasták, de az eseményről szóló híradás hiányában ezt csak feltételezhetjük.

A településnevek, a magyarországi vármegyék megnevezése intencionális, s egyben lényeges közös tudást is rögzít. A hely- és megyenevek részben a formálódó közösség belső, származási határait jelölik meg, részben utalnak arra, hogy az egyes

helyekről származó egyháztagok milyen vallásúak. Ezt az alapító okirat külön nem részletezi. Feltehetőleg azért, mert a helybeliek számára maguk a helynevek elegendőek voltak ennek megjelölésére. Szintén nem tünteti föl az irat az aláírók (és az alapítók) helyi, amerikai lakóhelyét, illetve foglalkozását. A lakóhely esetében valószínűleg a nevek bírtak olyan utalási többlettel, amiből mindenki értette, hogy ki hova való. A vallás a származási hellyel együtt már olyan kérdések, melyek jelentőségét a történeti kontextus alaposabb vizsgálatával lehet megvilágítani. Ezen a ponton át is térhetünk az alapköirat olvasatának harmadik lehetőségére, a történeti-rekonstrukciós elemzésre.

3.

A columbusi alapköirat más forrásokkal egybevetve, illetve azok kiegészítéseként egy mozgalmas, rendkívül izgalmas migrációs mikrotörténet megismerését teszi lehetővé. Szemléletes adalék a több területi forrásból táplálkozó erdélyi kivándorlás történetéhez, s ezen belül ritkaságszámba menő fogódzót jelent az Amerikába vetődött unitáriusok megtelepedésének földterítéséhez, illetve rekonstrukciójához. Erre itt csak viszonylag röviden, a columbusi tényeket illetően lehet kitérni, a részletek és az alapos bemutatás nem ennek a munkának a tárgya. A columbusi mikrohistória jelentősége ugyanakkor nem merül ki ennyiben. Nem csupán regionális, vagy helytörténeti érvényességű, hanem kézzelfogható közelségbe hozza az amerikai kivándorlás jó néhány társadalmi sajátosságát. A fő probléma, ami ebben az esetben különösen jól látható, hogy a különböző helyekről összeverődött vándormunkások közösséggé csiszolódása hogyan ment végbe, milyen bonyodalmakkal járt. A heterogén népességből csak nagy nehézségek árán, hosszas vajúdással alakult ki Magyar-Amerika – e társadalmi-kulturális értelemben vett sajátos képződmény – egy-egy olyan tartósabb szigete, mint például a „columbusi magyarság”.

A magyarok columbusi megtelepülésének kezdetei pár évvel előzték meg az egyházalapítást. A város legdélebbi, vasgyárak szomszédságában lévő részén, a South Enden az 1900-as évek kezdetén jelentek meg az első magyar munkások. A kies, távoli vidék Wood (mai nevén Woodrow), Hinman és Parsons Avenue-k közötti területén kezdtek megtelepedni. Munkát a vasgyártás kínált, főleg az 1902-ben a Parsons Avenue-re települt öntöde, a Buckeye Malleable Iron and Coupler Company, mely a technológia váltásával 1908-ban acélgyárrá alakult. A gyár a vasúti kocsikat összekötő kapcsolók gyártására szakosodott. Míg 1904-ben négyszáz munkást foglalkoztatott, tizenkét évvel később már több mint kétezret.²⁵ Egy pár soros újsághír 1907-ből rendkívül értékes adalékkal szolgál egy migrációs lánc, vagyis a kibocsátó hely és a tengerentúli munkahely közötti hír- és munkaerő-áramlás kialakulásához. A *Magyar Napilap* egyik számában arról írt, hogy columbusi református egyház egyik alapító tagja, presbitere, a templomépítési pénztár és a református betegsegélyező egyesület elnöke, Kis (helyesen

²⁵ Lásd <http://www.columbuscastings.com/history.html> (letöltve 2017. 03. 14.); Dunham 2010: 44, 78. A városrész történetét ismertető dokumentumfilm: Columbus Neighborhoods. South Side. WOSU Public Media, The Ohio State University, 2013. Hozzáférhető: <http://columbusneighborhoods.org/documentary/south-side-full-documentary/> (letöltve 2017. 03. 14.).

Kiss) Mihály három évi itt tartózkodás után haza utazik Zselykre. A „Schönthal-féle vasgyár” munkavezetője volt, 30-40 munkás tartozott hozzá. Nem csak vezetőjük volt, hanem – miként az újság írta – „szerető barátjuk” is.²⁶ Ez alighanem arra utalt, hogy munkásai nem csak honfitársai voltak, hanem zömében falubeliek, akik az ő révén juthattak munkához. A zselyki egyházközség feljegyzései szerint 1900–1906 között közel hetvenen hagyták el a települést,²⁷ akik – az amerikai forrásokból kitűnően – főleg Ohio államban, elsősorban Columbusban, illetve Youngstownban²⁸ találtak munkát. Columbusban ők jelentették azt az evangélikus vallású vándormunkás csoportot, akik az egyházalapításban, s tágabban: a helyi magyar viszonyok kialakításában meghatározó szerepet játszottak.

A Joseph Schonthal Company tulajdonképpen „magyar” gyár volt, s talán ez a szál is közrejátszott a magyar vándormunkások számának viszonylag gyors megugrásában. A vasgyárat Schönthal József (1854–1929), egy Buda környéki jómódú zsidó család egyik elszármazottja alapította. Kezdetben, miután 1887-ben feleségével és három gyermekével átkelt az óceánon, egyszerű vándorkereskedőként járta Ohio déli vidékét. Vashulladékkal foglalkozott, gyűjtötte, felvásárolta a rozsdás vasakat és eladta az öntödéknek. Négy év múlva leállította lovait és a kordét, letelepedett Columbusban, és ott folytatta immár iparszerűen a hulladékvas feldolgozását. Felesége 1910-ben bekövetkezett halála után azonban visszavonult, ezután csak a jótékonyságnak élt. Amikor 1929-ben elhunyt, az amerikai lapok Columbus legjelentősebb zsidó bevándoroltjaként és az ország egyik legnagyobb filantrópjaként búcsúztatták. A columbusi, helyi magyar újság ekkor azt írta, hogy a magyarok nem sokat tudtak róla, talán épp roppant gazdagsága miatt nem mertek közeledni hozzá. Erre pedig nem volt ok, „Schönthal József mindig büszke volt magyarságára és soha nem utasította el a hozzá fordulókat”.²⁹ Biztosra vehető, hogy jó negyedszázaddal korábban nem véletlenül lett telepének egyik munkavezetője a friss zselyki amerikás, Kiss Mihály, akit egyre többen követtek a biztos munka reményében.

A helyi „magyar negyed” a század első évtizedében alakult ki. Főutcáján, a Parsons Avenue déli szakaszán már korán megtelepült egy magyar „bankár” is, azaz pénzküldő,

²⁶ *Magyar Napilap* 1907. július 31. 3. – a hírből nem derül ki, hogy csak időlegesen, látogatóba utazott haza, vagy véglegesen.

²⁷ Wass 1994: 22.

²⁸ „Június 16-án valóságos amerikai magyar ünnep volt Zselyken, mert Mikola János lelkész ez alkalommal avatta fel a 12 apostol művésziesen megfestett képét, a melyet Józsa Mihály kezdeményezésére a Youngstownban élő zselyki magyarok festettek meg a zselyki ág. ev. templom számára. Józsa János és neje, Dénes Zelmán kívül még Józsa János és családja, Kerekes Mihály, Borsos Mihály és Gáspár Mihály járultak a költségekhez.” – A zselyki magyarok. *Magyar Napilap* 1907. július 11. 3. Az adományt a Wass György (1994: 20–21) által közölt egyházi krónika nem tünteti föl. Hivatkozik viszont egy 1911-es, a kegyszerek beszerzését biztosító 480 koronás adományra (uo.).

²⁹ *Columbusi Magyar Újság* 1929. december 20. 1. Önzetlenségét igazolja – sok példával – az egyik unokájával készített életrajzi interjú: Columbus Jewish Historical Society, Interview with Joseph Summer, June 18, 1997. http://columbusjewishhistory.org/oral_histories/joseph-summer/ (letöltve 2017. 03. 14.). Jótékonyságához lásd még: The Jewish Community Center of Columbus (JCC), 1913–2013. Columbus Jewish Historical Society, <http://columbusjewishhistory.org/histories/the-jewish-community-center-of-columbus-jcc/> (letöltve 2017. 03. 14.).

illetve pénzkölcsönző, hajójegyárus. Az 1991-es szám alatt 1905-ben *Columbusi csárda* néven magyar kocsmá nyílt, ahol a hirdetés szerint „lehet magyarosan mulatni”.³⁰ Ez ekkor azonban még elég kies vidék lehetett, bár a környék legforgalmasabb utcájának számított, s idővel a déli városrész „üzleti negyedévé” fejlődött. Az utcát jó másfél évtizeddel később újra kövezték, s átadásakor ötvenezer fős tömeg ünnepelt, amiben a magyarok is kitettek magukért. A felvonuló menetben a Columbusi Református Betegsegélyző Egylet testületileg teljes díszben, zászlóival vett részt. Utánuk egy magyar huszár csapat következett, hat tiszt vezetésével, majd hat „díszmagyar ruhás leány”, az egyházi Lorántffy Egylet tagjai, végül a Verhovay Egylet helyi, 129-ik fiók osztályának tagjai. A huszárruhákat a clevelandi jelmezkölcsönző, Buchl Ödön személyesen vitte Columbusba. Az esemény alkalmából rendezett szépségverseny győztese is magyar szülők gyermeke, a tizenhat éves Derby Szilvia lett, akit egy 400 dolláros briliánsal jutalmaztak.³¹ Ez azonban későbbi fejlemény, az egyházszervezés, templomépítéskor még messze nem voltak olyan körülmények, hogy ilyen nagyszabású demonstrációt lehetett volna tartani.

Columbusban az első református magyar istentiszteletet 1904. október 23-án tartotta a kelet-ohioi bányászvárosból, Dillonvale-ről ide látogatott Kováchy Miklós István. A lelkész jelentése szerint ezen az istentiszteleten az „összmagyarság megjelent felekezeti különbség nélkül”.³² Ez a kitétel nem egyszerűen a szokásos összefogásra (vagy annak kívánatos voltára) utal, hanem a columbusi egyházszervezés egész speciális helyzetére. Itt ugyanis – s ez ennek a helynek egyéni sajátossága – „a gyülekezet mint a »protestáns« gyülekezet alakult és fejtette ki működésének legjavát. Evangélikus és unitárius tagjai összefogtak a reformátusokkal, hogy együtt dicsérjék Istenüket.”³³ Ez az emelkedett, egy emberöltővel későbbi jubileumi kiadványból származó megfogalmazás helyesen adja vissza az indulás körülményeit, de nem fejezi ki azt, hogy mind ebben – a heterogenitás feloldásában – milyen nehézségek rejlettek.

A későbbi emlékezések az alapítás gesztusát-fontosságát és a folytonosságot ünnepezték – ellentétben azzal, ami az első években, illetve az első másfél évtizedben jellemző volt. Nincs ugyanis szó töretlen előrehaladásról, az alapítást, templomavatót követő szinte töretlen fejlődésről. Ezt, vagyis a „történeti kontinuitás illúzióját”³⁴ a kronologikus, jubileumi évfordulók műtszemlélete később hozza létre mint helyi, lokális, a csoportkohéziót erősítő történeti tudatot. Ellenkezőleg: az alapítást, a templomépítés után hamarosan a szétesés követte. A munkaviszonyok átmeneti romlásával sokan elköltöztek, visszavándoroltak, s konfliktusok, válságok követték egymást. A teljes történet felfejtésére itt nincs tér. Ezúttal az egyházalapítás további társadalmi

³⁰ *Új Világ* 1905. 4. sz. május 15. 62.

³¹ *Szabadság* 1923. október 23. 5.

³² Kalassay 1937: 46. Dillonvale-ben (vagy Dillonville) 1904-ben szerveződött meg a Reformed Church égisze alatt a magyar református egyház. Az itt szolgáló lelkész feladata volt a környék – például Steubenville, Martins Ferry – ellátásán túl az állam déli részén lakó protestánsok gondozása is, amit sem a clevelandi, sem a pittsburghi magyar lelkész nem tudott megoldani. Dillonvale relatív közelsége is azt jelentette, hogy Columbus 140 mérföldre (kb. 230 km-re), a bányavidék nagyobb városa, Murray City 120 mérföldre (200 km) esett.

³³ Tóth (szerk.) 1940: 249.

³⁴ Zerubavel 2003: 7.

viszonyait foglaljuk össze, amelyek meghatározták a helybeli közösség életének alakulását. Három tényezőt kell közelebből figyelembe venni: a már hangsúlyozott geográfiai és vallási *heterogenitást*, a vándormunkás létből fakadó *változékonyságot*, illetve a közösségszervezésben meghatározó *egyénségek*, vezető személyiségek szerepét.

A heterogenitás kérdése az alapköirat ismertetésekor, illetve a zselyki migrációs láncra utalás kapcsán már érzékelhetővé vált. Ebben a vonatkozásban további részletekkel szolgálnak a templomavatással és a templomépülettel kapcsolatos korabeli híradások. Az adománygyűjtés hírei az összefogásról szóltak,³⁵ az építkezés előre haladása pedig az építető presbiteriánus közegyház nagyvonalúságáról. A templomot a Woodrow Avenue és a Washington Street sarkán lévő, a columbusi presbiteriánus egyházmegye által adományozott telken építették. Az alapköletételt – mint láttuk – 1906. augusztus 12-én tartották. Az „első kapavágás” a küüllödombói Finta Márton nevéhez fűződik, aki az egyház első gondnoka volt, s haláláig presbiterként vett részt az egyház fenntartásában.³⁶ Az építkezést a presbiteriánus egyház intézte, és állta a költségek legjavát. Több mint hatezer dollárt fordítottak a magyar templom megépítésére. Gyárak, amerikaiak és helybeli, illetve vidéki magyar adományozók 3500 dollárral járultak a költségekhez, ebből a columbusi magyarok részesedése kilencszáz dollár volt. Az építkezés a teljes egyetértés jegyében zajlott, az építő az állam egyik neves építési vállalkozója, a központi presbiteriánus egyház egyik elöljárója volt, aki „minden munkáját a magyarok ízlése szerint végeztette [...] s templomunk teljesen ó-hazai alakú, holott az angol egyházak szerették volna modern alakban építeni,”³⁷ A templomszentelést beharangozó ünnepi hangulatú újságcikk – ahonnet az idézet származik –, meglepő fordulattal fejeződik be. Szerzője, a „Tudósító” hosszás ismertetést ad „néhány columbusi szájhős” áskálódásairól. A kulisszák mögötti konfliktus felemlítése arra utal, hogy a különböző helyről származó magyarok között voltak súrlódások, a „bajkeverők” ezt aknázták ki, s különösen az erdélyi és a magyarországi csoportok között élezték ki a viszonyt. Többek között ezt írta:

„...itt hozzánk minden részéből ide vándorolt különféle »megyesi« új magyarság – különösen először idegenkedésben élt egymással – s akadtak gonoszlelkű, tudatlan sőt hazafiatlan honfitársaink, kik bujtogatták az itt nagy számban levő erdély- és magyarországi részi magyarságot. Együgyűség és butasággal vegyült rosszakarat volt az, midőn »erdélyi« testvéreinket, a mindig sértő szóval »román« kifejezéssel illették, holott nemcsak vérben, nyelvben, de hazafias érzésben egyek vagyunk s ezt tudja az, a ki csak valaha magyar könyvet olvasott...”

Néhány történelmi eseményre való utalás után a cikkíró így fogalmazott: „Szerénységben az unitáriusok tisztán magyarok, de román lutheránus, református és unitárius felekezet nincs.” A bujtogatás azonban eredménytelen maradt – sugallja záró

³⁵ Cleveland, Alliance, Akron-Barberton, Youngstown, Sharon adományai. Elsőként Jeszenszky Lajos, clevelandi konzul járult a költségekhez, lásd *Szabadság* 1906. június 15. 2.

³⁶ Meghalt Finta Márton. *Columbusi Magyar Ujság* 1929. augusztus 23. 1. Vö. Kalassay 1937: 48.

³⁷ Templomszentelési ünnepély. *Magyar Napilap* 1907. június 24. 3. A költségekhez – a lelkész egykori jelentését idézve – lásd Kalassay 1937: 48. Az idézett költségek nem tartalmazták az önkéntes munkák értékét, illetve a templom ablakainak, berendezésének költségét.

3. kép. A columbusi magyar református templom 1907-es felszentelésének fényképe az egyház 75 éves jubileumi emlékfüzetének címlapján, 1981. Amerikai Magyar Alapítvány, Bethlen Gyűjtemény, New Brunswick, NJ.

kel 30 személyre karzattal, szép orgonával, 26 barna tölgyfa pad 300 személyre, gyönyörű szőnyeggel a főrészen, pompás urasztala, fehér márvány keresztelő medence, 10 színes oldalablak és három a karzaton, kettő a lépcső házban és egy díszes lelkészi iroda, melyből külön ajtó vezet a templomba, valamint 60 ülőhellyel, orgonával felszerelt basement [alagsor], szép alakot mutat. Méltán elmondhatjuk, hogy az amerikai kisebb magyar ref. templomok között az elsők közé tartozik.”³⁸

Az ünnepségen mintegy hatszázan vettek részt, többek között három vidéki egylet vonult fel amerikai és magyar zászlóikkal (3. kép). Murray Cityből jött a Jobsi Első Magyar Bányász Betegsegélyző Egylet, Congóból az I. Rákóczi Ferenc Bányász Betegsegélyző Egylet – ez volt a környék legelső szervezete, 1894-ben alapították –, valamint ugyanonét az Első Magyar Bányász Betegsegélyző Egylet. Az ilyenkor előforduló „szokott zavargások” elkerülése érdekében az egyház rendőroket kért a várostól, akik felsorakoztak az érkezők fogadására. Utóbb, az egyházalapítás 35. évfordulóján a Jobs nevű bányatelepről érkezett egylet egyik tagja szemléletes módon emlékezett vissza az eseményre. A száztizenhat tagú egyletből hetvenhatan ültek vo-

fejtegetésében –, „mert hiszen hazánk minden helyeiről ide vándorolt hívek egy akarat, szeretet és áldozatkészséggel fáradoztak – abban egyenlő részt vettek ki úgy a magyarországi-, mint erdélyrészek, sőt még a kath. honfitársaink is segítettek; úgy betegsegélyző egyesületünk is e két vidékről ide vándorolt felekezetiükből alakult, csakis az irigyszínűek, a tanulatlanok, bujtogatók akarnák megzavarni testvéries hitsorsosi kötelekeinket.” Ezzel az ügy azonban nem volt elintézve, a feszültség a háttérben továbbra is megvolt, ahogy erről alább még szó lesz.

Az 1907. július 4-én felavatott, jó 600 főt befogadó templomot a következő szavakkal mutatta be a lelkész, Kardos József az *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* olvasóinak: „E négyszáz személyt befogadó templom az óhazai templomok alakját mutatja. Ez az alak gyülekezetünk tagjainak a választása volt. Szürke kőalapzat, vörös téglafal 110 láb magas toronnyal, díszes ablakok s most már 265 láb területű vaskerítéssel kerített és begyepelt udvarral külsőleg is jó benyomást kelt. Belseje világos kőrisfa részek-

³⁸ Idézi Kalassay 1937: 46–47.

natra, és mentek el a columbusi templomavatóra. „A leszállás után – írta id. Tóth Károly – egy kissé elcsüggedtünk, mert nem várt a Kardos József lelkész által ígért rézbanda. De mindjárt megjött a kedvünk, mikor mosollyal élveztük a kíséretre küldött négy rendőr csodálkozását, hogy annyi sokan voltunk! és kétségbeesetten telefonáltak még öt rendőrért a parádé kíséretére. / Elindultunk ünnepi ruhában, magyar zászlóval, piros-fehér-zöld egyleti jelvény mellünkön, büszke lépésekkel, magyar református zsoltár szívünkben! Mentünk a kövezett Hugh Street-en, a poros Reeb Avenue-n, balra a Washington Avenue-re a Woods Avenue-ig... ahol várt a gyönyörű szép új magyar református templom, melynek buzogány és kakas hirdette a bátorságot és éberséget. Hallottuk a záróéneknek dallamát és gyorsabban dobogott szívünk.... Örvendtünk, hogy jó Atyánk megengedte érnünk e napot! Ha késve is, de részt vettünk a felszentelési ünnepélyen.”³⁹

Ez az egyleti kivonulás nem csupán a szimpátia, rokonszenv kinyilvánítása volt. A nevezett egyletek tagjai számára Columbus volt a legközelebbi magyar egyház, ezért is járultak hozzá a templomépítés költségeihez. A 100-120 kilométerre délkeletre eső bányavidéken, Murray City, Hollister, Congo magyar bányászai ekkor még ide tartoztak, többen formálisan is tagjai voltak az egyházközségnek. Utóbb, 1913-ban Drakes-en – a congói bányatelep közelében – megalakult a bányavidék önálló egyháza, mely az 1920-as években társult a columbusival.⁴⁰ Jó néhány az alapköiratban feltüntetett családnévhez hasonló bukkan fel a bányavidékről szóló hírekben is. Például Titka András és Titka János. Ők testvérei voltak annak a Titka Istvánnak, aki a templomépítő bizottság tagjaként szerepel az alapító okiratban.⁴¹ Az ő esete és neve azért is figyelmet érdemel, mert szemben az alapító okiratban szereplő bejegyzéssel, nem Szerencsről, hanem születése szerint az Ung megyei Bés községből származott. Ez a halálakor megjelent nekrológból derül ki. Vajon miért Szerencset tüntette föl az okiratban? Ez lett volna utolsó magyarországi lakhelye, ahova esetleg házassággal került? Ez sem biztos, a hajóslisták megerősítik a család Ung megyei származását, noha az ő bevándorlását nem sikerült megtalálni az okmányokban.⁴² A Titka testvérek jelenléte ugyanakkor egy rejtettebb származási csoportot is mutat a columbusiak között. A nevek és a bevándorlási iratok alaposabb elemzése nyomán kiderül, hogy Ung megyéből is számos munkavállaló érkezett mind Columbusba, mind a dél-ohioi bányatelepekre. A migrációs lánc kiépülése ebben az irányban is jól érzékelhető.

A reformátusok egyébként is sokfelől verbuválódtak. Az alapköirat is jelzi, hogy a tisztségviselők Magyarország számos helyéről kerültek ki. „Egyházunk – írta a lelkész

³⁹ Lásd a 15. jegyzetet.

⁴⁰ Tóth szerk. 1940: 258–259. Az egyház Drakes-Congo-i egyházként volt ismeretes.

⁴¹ Titka András 46 éves korában másodszor lépett Amerika partjára 1909-ben, ezt megelőzően 1897 és 1907 között már járt az Egyesült Államokban, közelebbről Congóban. Lásd Kronprinz Wilhelm, érkezett (Brémából) 1909. április 6-án, Passenger ID: 101560100035, <https://www.libertyellisfoundation.org>.

⁴² Titka István meghalt. *Columbusi Magyar Ujság* 1929. február 22. 1. Harmincöt évet élt Amerikában, rövid kivétellel mindvégig Columbusban. A vasgyári munka után a városi rendőrséghez került, majd a megyei fegyházban dolgozott. Halálakor egyetlen testvére élt az óhazában, Titka Mária, Csicseri Andrásné. Kivándorlását az Amerikába érkezők hajóslistáiban nem sikerült megtalálni.

az első évről – különböző protestáns felekezetű hívekből alakulván, *a nagyobb szám azonban a református hívéké* [...] Az itt lévő ref. és prot. hívek száma 250-re volt tehető a múlt év végén, kik között családos volt 31. Az urvacsorai áldozás egyházunkban bevett rend szerint 6 ízben volt; a szent asztalhoz járultak száma 385.⁴³ Úgy tűnik, hogy a különböző helyről származó hívek között némi „egyensúlyozásra” volt szükség. Ezt az áthidaló szerepet játszhatta az alakulás legelején Kiss Mihály egyházgondnok, aki református volt és nem tartozott egyik meghatározóbb „megyesi” csoporthoz sem. Régi, tapasztalt amerikásnak számított, a Veszprém megyei Nóráp községből vándorolt ki. Legalább kétszer fordult meg Magyarország és az Egyesült Államok között, először 1892-ben fogta kezébe a vándorbotot. A templomszenteléskor azonban már valószínűleg nem volt a városban, elköltözött Columbusból. Később tragikus vég érte: vasúti munkásként fel akart ugrani egy közeledő teherkocsira, de leesett, halálra zúzta magát 1928-ban, 52 éves korában. Hét gyermek maradt utána.⁴⁴ Az őt követő gondnokok hol a zselykiek, hol az unitáriusok közül kerültek ki, de volt egy hozzá hasonló, „függetlennek” számító, azaz máshonnet érkezett, a helyi közéletben tekintélyre szert tett személy, aki évtizedeken át többféle funkciót ellátott az egyháznál. Gaál Sándor többek között gondnok is volt, később főgondnok, előtte azonban – még alig érkezett meg 1906-ban Amerikába – „a templom alapkövetésénél mint énekkarvezető és orgonista szerepel[t]. Ő [volt] az állandó közvetítő, a segélyező presbiteriánus egyház és a magyar egyház között, sőt minden mikor olykor-olykor a gyülekezetnek nem volt lelkesze, ő tartja össze a már-már széledező kis nyáját.”⁴⁵

Gaál Sándor Bács-Bodrog megyében, Kossuthfalván (Ómoravicán) született 1880-ban. Apja már itt Columbusban tartózkodott, amikor csatlakozott hozzá. (Ő később hazatért, majd feleségével 1920-ban vándorolt ki véglegesen.) Két évig a vasgyárban dolgozott, majd általános, „mindent” árusító üzletet nyitott, kereskedő lett. Columbusban nősült 1909-ben, feleségül vette a zselyki Hunyady Katalint. A templomépítésnél játszott szerepét azzal tette teljessé, hogy az egyik kisebb ablakot ő váltotta meg, ő ajándékozta az egyháznak.⁴⁶ „A columbusi magyar telep nem lett volna – írta jó adag túlzással egy későbbi ismertető –, templommal, egyesülettel, sajtója nem lennének, ha a sors nem viszi annak idején Columbusba néhai Gaál Sándort, aki fanatikus lélekkel hitt Ohio fővárosában, Columbusban és arról álmodott, hogy azt a legnagyobb amerikai magyar kolóniává fejleszti.”⁴⁷ Ha ez így nem is teljesedett be, Gaál Sándor szerve-

⁴³ Columbus, évi jelentés. *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 1908. február 8. 3. sz. 9. – kiemelés tőlem, FZ.

⁴⁴ US Census 1920, database with images, *FamilySearch* Mike Kish, Bucyrus Ward 1, Crawford, Ohio, ED 4, sheet 5B, family 127. – ekkor vasgyári munkás; Ohio Deaths, 1908–1953, database with images, *FamilySearch* Micheal Kish, 16 Jun 1928. – a haláleset lakóhelyén, Bucyrus (Ohio) történt.

⁴⁵ *Árvaházi Naptár* 1933: 131. – Csutoros Elek emlékezése Gaál Sándor halálakor. Amerikába érkezett (Gál Sándor néven): 1906. július 3-án a Slavonia fedélzetén (utolsó magyarországi lakhelye Zombor volt), s rögtön Columbusba utazott, a Parsons Avenue-n lakó apjához, Passanger ID: 102258070243, <https://www.libertyellisfoundation.org>; vö. *Szabadság* 1919. január 9. 9.

⁴⁶ *Magyar Hirmondó* 1907. augusztus 29. 2. Házassága: *Magyar Hirmondó* 1909. március 4. 3. Az életrajzhoz lásd továbbá az előbbi jegyzetet.

⁴⁷ Káldor 1937: 123.

ző, a közösséget összetartó szerepe nem volt kétséges. A magyarok 1929-es budapesti világtalálkozóján ő képviselte a columbusi magyarságot. Rajta kívül szülei, testvérei, rokonai is Columbus magyar életének markáns résztvevői voltak. A népes Gaál-família szinte a „zselykiekhez” és „küüllőiekhez” hasonló színfoltot képezett. Gaál Sándor viszonylag fiatalon 1932-ben hunyt el tüdőgyulladásban, ekkor üzlete már hajójegyügynökséggé nőtte ki magát. Szülei túléltek őt, anyja 1934-ben, apja 1937-ben halt meg. A szintén 1906-ban kivándorolt testvére, József révén a család továbbra is jelen volt a helyi magyar üzleti életben: saját 1922-ben nyitott fűszerüzletét és Magyar Vendéglőjét – „Bor, sör és pálinkamérés” – egészen haláláig vitte, 1951-ig.⁴⁸

A templomszentelés kapcsán „Tudósító” aláírással jegyzett idézett cikket valószínűleg Gaál Sándor írta, ő hozta felszínre a lappangó ellentéteket. A templomavatásról is beszámolt az egyháztanács nevében – ekkor már egy saját névvel jegyzett híradásban. Ebben ő is bemutatta a templomot, ismertette az ünnepi eseményt, felsorolta a résztvevőket, végül ismét kitért az ünnep árnyoldalára, „a felekezetek egymás elleni ingerlésére”. A részleteket nem akarta tárgyalni, mindenesetre a korábbiakhoz képest egy újabb vonást említett. Így írt: „Az itteni Szent Ferenc kórháznak magyarul is beszélő kath. lelkésze bizonyosan egy szájhős zavarosban halászni akaró egyén által félrevezetve, felkereste házanként a Murray City és vidéke magyarságot különösen kath. felekezetű honfitársainkat, kisebbitvén egyházunkat – sok háborúságot, zavart csinálván, s sajnos voltak egyének kikenél, a konkoly talajra talált.”⁴⁹ Itt tehát a vallási megosztottságból származó különbségeket a katolikus–protestáns ellentétként használták ki egyesek, s igyekeztek ehhez híveket megnyerni a bánya vidéken. Itt említhető, hogy a columbusi magyar katolikusoknak ekkor még nem volt egyházuk, a szervezés ezt követő évben indult meg, s a templom alapkövét 1908-ban tették le.⁵⁰

A meglévő, s láthatóan olykor tudatosan manipulált súrlódások legyőzését valószínűleg nem segítették az olyan megfogalmazások sem, amelyek esetleg valamely „fél” javára kedvezőbb képet festettek. Egy a templomot ismertető másik újságcikk például a következő mondattal kezdődik: „A columbusi, O. ágostai ev. és ev. református magyarok közös templomot építettek. A templom költségeit a columbusiak adományain kívül Józsa Mihály zselyki illetőségű honfitársunk és a szintén Zselykre (Beszterce Naszód m.) való Kerekes Mihály gyűjtötték össze.”⁵¹ A hír az evangélikusok és a reformátusok összefogását említi és megerősíti a zselykiek szerepét a közös templom létrehozásában. Mindez azonban több szempontból is fél igazság, mert nem nevezte

⁴⁸ *Columbusi Magyar Ujság* 1929. július 28. 1., szeptember 20. 1; US Census, 1930, database with images, *FamilySearch*, Alexander Gaal, Columbus, Franklin, Ohio, ED 2, sheet 16A, family 164; Gaál Sándor halála. *Szabadság* 1932. július 15. 4., *Árvaházi Naptár*, 1933: 131–132; B. Gaál János és felesége síremléke: Green Lawn Cemetery, Columbus, ID 25437231 illetve 25437280, <https://www.findagrave.com> (letöltve 2017. 03. 14.); Gál Józsefről: Káldor 1937: 124; *Bethlen Naptár*, 1947: 230; Ohio Deaths, 1908–1953, database with images, *FamilySearch*, Joseph Gaal, 18 Feb 1951.

⁴⁹ Templom-felavatás. A columbusi reformátusok ünnepe. *Magyar Napilap* 1907. július 12. 4.

⁵⁰ Megkezdődött a római katolikus templom építése. *Magyar Hirmondó* 1908. augusztus 27. 3.

⁵¹ *Magyar Napilap* 1907. augusztus 24. 4. Ugyanez a szöveg olvasható a *Magyar Napilap* társlapjában, a hetente megjelenő *Magyar Hirmondó*-ban is (1907. augusztus 29. 2.). Kerekes Mihály hosszas betegség után hatvan éves korában halt meg 1918-ban, lásd *Szabadság* 1918. március 15. 7.

meg az alapításban részes további csoportokat. Ez valószínűleg sérelmes is volt azoknak, akik aktív részvételük ellenére a beszámolóból kimaradtak. Feltűnően hiányoznak a Kis-Küküllő megyei Dombó hívei, ahonnet az első előjárók fele kikerült, ahogy ezt az alapkőirat tanúsítja. S ha Dombó, vagy Dicsőszentmárton, akkor a településnév többletjelentése révén a helybeliek azt is *tudták*, hogy ez vallási különbséget is jelent. A pontos beszámoló úgy szólt volna, hogy a columbusi *evangélikusok, reformátusok és unitáriusok* közös templomot építettek.

A columbusi unitáriusok az adott időben 60-80 főt tettek ki. Fontos hangsúlyozni, hogy nem minden Columbusban megtelepedett Kis-Küküllő vagy Maros, Udvarhely megyei kivándorolt illetve vándormunkás tartozott az unitárius egyházhoz. Így például a református Sövényfalváról többen is jelen voltak. Az unitáriusokról az alapkőiraton s az egyházi névjegyzékeken kívül két korabeli látogató rövid feljegyzései is tájékoztatnak. Józan Miklós budapesti unitárius esperes részt vett a vallásos testületek bostoni világkongresszusán, melyet az amerikai unitárius egyház szervezett 1907-ben.⁵² A kongresszus után felkereste azokat az amerikai városokat, ahol az erdélyi unitáriusok munkát vállaltak. Hazatérve Budapesten és Kolozsvárott is beszámolt a kongresszusról és tapasztalatairól. „Nagyon érdekes volt a kivándorolt magyar unitáriusok föltalálásáért tett útjai leírása. Legtöbbet a sárosiak és a derzsiek közül talált meg. Chicago egyik városrészében mintegy 60 ember előtt istentiszteletet is tartott.”⁵³ Columbusi látogatásáról Kardos József is beszámolt. Számára különösen fontos volt az esperes által képviselt álláspont, melynek fő üzenetében erősítette saját helyzetét, hogy ti. a felekezeti különbségeken felül kell emelkedni. Így írt az éves jelentésben: „[E]gyházunkat mint vendég, múlt év november hóban Józan Miklós budapesti unitárius magyar lelkész is meglátogatta, a tapasztalt eredményes munka nagyon meghatotta, híveit az egyházhoz való ragaszkodásra buzdította, kijelentette, hogy püspökének utasítása az volt hozzá, hogy hirdesse, hogy a hívek legyenek hívek az amerikai egyházakhoz, s a hol már a ref. egyházak hívei között állnak, attól nemhogy elszakadjanak, hanem azokkal vállalva, annak emelésén munkálkodjanak.”⁵⁴

Minden valószínűség szerint Józan Miklós készítette – vagy az ő számára állították össze, s ő korrigálta – azt a kéziratos jegyzéket, mely az amerikai városok magyar unitáriusait sorolja fel név szerint, lacímükkel együtt.⁵⁵ Columbusból összesen hetvenegy név szerepel a listán, közülük negyvenhárman dombóiak, akik nevei külön a „Columbus (de Dombo)” feliratú lapon olvashatók. Pár év múlva azt írta a kivándorlásról a dicsőszentmártoni unitárius lap, az *Egyháztársadalom*, hogy „Dombóról eddig

⁵² Józan 1907; *Tolnai Világlapja* 1907. szeptember 15. (35. sz.) 1481., *Pesti Hírlap* 1907. november 13. 7.

⁵³ Dávid Ferencz Egylet első nyilvános előadása, Kolozsvár, 1907. nov. 25. – *Unitárius Közlöny* 20. 1907. Az erdélyiek – így az unitáriusok is – a West Pullman nevű városrészben laktak (Fejős 1993: 49–51).

⁵⁴ Lásd 43. jegyzet.

⁵⁵ Egyesült Államokbeli magyar kolóniák látogatása 1907-ben. Magyarországi Unitárius Egyház Levéltára, Budapest. Köszönöm Béres-Muszka Ibolya gyűjteményi vezető segítségét a dokumentum másolatáért.

vagy kétszázan járták meg Amerikát, sokan évekkkel ezelőtt hagyták el kis falunkat.”⁵⁶ Úgy tűnik, fő célhelyük Columbus és az ohioi bányavidék volt.

Józan Miklós feljegyzését használta Kiss Sándor, a meadville-i teológiai akadémia hallgatója, aki az Amerikai Unitárius Társulat megbízásából ugyanezen év, vagyis 1907 karácsonyán látogatta meg a columbusi unitáriusokat.⁵⁷ „Kezemben egy névsor volt – emlékezett vissza útjára másfél évtizeddel később –, melyet a magyar unitárius egyház főhatósága állított össze a kivándorolt unitárius székelyekről; egy kis nyomtatvány, melyet Pittsburghben az idegen nyelvek nyomdájában készíttettem, néhány közismert ének szövege volt rajta; Józan esperesnek egy szép levele, melyet néhány hónappal azelőtt tett útjáról írt nekem. No meg az Amerikai Unitárius Társulat adománya egyszáz dollár, amelyből mindennap öt-hat hűtlenül elhagyott, míg az előbbieket ma is hűségesen őrzöm.”⁵⁸ Columbusban találkozott az egyház unitárius gondnokával, s egész nap kísérté a hívek ügyes-bajos dolgait intéző lelkész. „Az egyházközség templomában láttam, hogy a padokban egymás mellett van a református és unitárius énekeskönyv. Egyik éneket a református másikat az unitárius énekeskönyvből énekelik.”⁵⁹ Más meglátogatott helyeken nem tapasztalta, hogy a református és az unitárius énekeskönyv egyaránt használatban lett volna. Columbusban két alkalommal is beszélt, december 27-én negyven embernek, két nappal később vasárnap, a lelkész távollétében hatvanak. A gyülekezetnek kétötöde volt unitárius. „Az egyházban el vannak ismerve mint olyanok s az egyik gondnok rendesen közülük van választva.”⁶⁰ Az egyház énekkara „csaknem tisztán dombói kivándorlókból áll[ott]”.⁶¹ Kardos József megkérdezte tőle, hogy az unitáriusok miért nem tartanak fenn önálló missziót például Alliance-ban, ahol az unitáriusok számosan vannak. A válasza, hogy a források ezt nem teszik lehetővé, a következőt felelte: „olyan egyháznak, amely missiot nem tart fenn, sorsa csak lassú halál lehet.”⁶² Írt még arról, hogy este, amikor az istentiszteletre a templom felé ment, minden sarkon kocsmát vett észre, ahonnét hangos énekszó csapta meg a fülét: „Hej, de nem a világ ez a három esztendő”.

Kiss Sándor egyik 1908-as feljegyzése a közösség stabilitása szempontjából a probléma egy kulcsmozzanatát érinti. „A múlt őszen tett látogatásom alkalmával – fogalmazott – a magyarok ezrei s a mi száz unitáriusunknak is nagy része, munka nélkül lévén, lehetetlen volt egyház alapítására gondolni. Az első ámerikai unitárius magyar egyházközség akkor lesz megalapítva, mikor a magyar kivándorló megszűnik

⁵⁶ Kivándorlás. *Egyháztársadalom* 1912. 3. sz. 51–52.

⁵⁷ Az első Meadville-ben tanuló diák György János volt 1905–1906-ban, majd a következő évben jött Kiss Sándor, aki Homoródjánosfalváról érkezett, lásd Kovács 2009: 573–574. Vö. Kiss 1908a, 1908b, 1908c, 1912.

⁵⁸ Kiss 1923: 8.

⁵⁹ Kiss 1923: 9.

⁶⁰ Kiss Sándor papjelölt jelentése az Amerikában élő unitáriusok meglátogatásáról, Meadville, Pa. 1908, január 31. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet: 76/1908. (Köszönöm az irat másolatát Molnár Lehel levéltárosnak.) Kiss Sándor 1907. december 26 és 1908. január 5 között hat magyar telepet keresett föl: Homestead (Pennsylvania), Martyns Ferry (Ohio), Columbus, West Piulmann (Chicago városrésze), Indiana Harbor (Indiana), Alliance (Ohio).

⁶¹ Uo.

⁶² Kiss 1923:9.

Ámerikában »vándormadár« lenni s szükségét fogja látni annak, hogy egyházi szervezkedés által is munkálja szellemi jóllétét.⁶³ A helyi közösség változékonyságát, a körkörös migrációból származó képlékenységet észlelte tehát, mely eleve megnehezítette különösen a kisebb létszámú csoportok – így az unitáriusok – tartósabb közösségi életének, szervezeteinek kialakulását. Ezt is figyelembe kell venni, amikor az egyébként is heterogén háttérű vándormunkások, kivándorlók életviszonyait, közösségépítését mérlegeljük.

A Columbusban a 20. század első évtizedében alakuló, megerősödő egyházi közösség sajátos összetételét mindmáig kézzelfogható, materiális formában őrzi maga a templomépület. Elsősorban a tíz nagyméretű üvegablak, továbbá az épületben fellelhető különböző eredeti feliratok. A korban különösen díszesnek számító templom üvegablakait magánosok és egyesületek adományozták. Az ablakok feliratai és a korabeli magyar újságok közlései megőrizték ezek neveit: „Annak, aki az új templomba belép – olvasható egy már idézett újságcikk folytatásában –, rögtön szemébe ötlének a templom gyönyörű üvegfestményes ablakai. Ezeket is egyesek nagylelkű adományaiból szerezte be az egyházközség. Az adakozó neve ott olvasható a festmények alatt és így megtudjuk, hogy az elsőt, mely a »Húsvéti bárány« képével van díszítve, Józsa Mihály és neje, Dénes Zelma készítették; a másodikat, mely a szent Lelket galamb képében ábrázolja, a zselyki (Beszterce-Naszód m.) ág. ev. egyház tagjai; a harmadikat, melynek a remény a jelképe, a hajóhorgony ékesít, a jobsi és környéki Hunyadi Magyar Bányász Betegsegélyző. Egylet; a negyediket, amelyen mezők és liliomszál látható, az I. Rákóczi Ferencz Magyar Bányász Betegsegélyző Egylet; az ötödiket a tízparancsolat táblájával Finta Márton, Csíki Zsuzsanna, Fodor Mária és Miklós András; a hatodikat, melyet a szentírás képe díszít, az elhunyt Nagy Mária emlékére Szentgyörgyi András, Márkus Andrásné és Nagy Anna csináltatta; a hetediket, melyet Krisztus töviskoszorúja ékesít, Molnár Sándor és Bajkai Mária; a nyolcadikat, amelyen kehely látható, Balogh András, Derda Mária és Antal Sándor; a kilencediket pedig, mely az új kenyér áldozat jelképét, a búza kévét ábrázolja, Hunyadi János ajándékozta a templomnak.”⁶⁴ Van egy tizedik ablak, ezt Titka István és Dudás Borbála készítette. Ezen kívül a templomépület öt kisebb ablakát is magánosok ajándékozták, de ezeken nincsenek nevek feltüntetve. Kerekes András kollektor 280 dollár készpénzt gyűjtött a templomra. A bükkzsérci református magyarok gyűjtéséből az úrasztalát készítették el. Az egyház a de Moore & Brock zeneműgyárostól 175 dollárért egy orgonát vásárolt.⁶⁵ „A templomban látható 4½ láb magas, gyönyörű fehér márványból készült keresztelő medencét az ádamosi (Kisküküllő megye) hívek pénzen szerezte be az egyházközség.” Felirata mindmáig hirdeti, hogy az „ádamosi hívek” ajándéka.⁶⁶

Az adományozók nevéből kiderül, hogy az első két ablakot zselykiek készítették, az ötödiket, hatodikat és a kilencediket a dombói és ádamosi unitáriusok, a tizedik

⁶³ Kiss 1908c: 145.

⁶⁴ *Magyar Napilap* 1907. augusztus 24. 4. Az üvegablakok fényképei több sorozatban is láthatók az egyház Facebook oldalán.

⁶⁵ *Magyar Napilap* 1907. augusztus 28. 3. – az egyletek rövidített nevét feloldottam.

⁶⁶ Lásd az 64. jegyzetet, fényképét pedig az egyház Facebook oldalán.

egyik adományozója bési (Ung megyei) volt. A hetedik és nyolcadik ablak felajánlójának származását nem sikerült megállapítani. A vidéki betegsegélyző egyletek egy-egy dél-ohioi – Jobs és Congo – telep magyar bányászait tömörítették, akik anyagilag is támogatták a columbusi egyházat, s tevékeny szerepüket is megőrizte a columbusi templomépület.

Nem kétséges, hogy a közösségszervezésben a lelkész mindig kulcsszerepet játszik. Az is könnyen belátható, hogy épp emiatt a szerep miatt, személye a közösségi és egyéni vélemények, vélekedések, híresztelések, ítéletek frontvonalában áll. A siker lehet az ő elismerése, éppen úgy, ahogy a kudarcot is neki tulajdoníthatják, nyakába varrva azt valamilyen vélt vagy valós emberi gyengeség miatt.⁶⁷ A columbusi egyház megszervezése és első lelkésze – mint az alapkőirat is „elmeséli” – Kardos József volt. Ő nem tartozik az amerikai magyar református lelkészi kar ismert személyiségei közé. Ellenkezőleg, alig tudunk róla valamit – arcképét sem közölte egyik emlékfűzet sem –, bár épp columbusi évei kapcsán többféle információt is sikerült róla felkutatni. Részben néhány, a sajtóban megjelent rövid híradásáról, valamint három évre vonatkozó saját egyházi jelentéséről van szó, részben pár róla alkotott korabeli rövid szubjektív véleményről. Az utóbbiak között vannak közvetett – „állítólagos” – hírek, s néhány olyan jellemzés, mely a személyes ismeretség, vagy futó találkozás alapján fogalmazódott meg. Az információk meglehetősen ellentmondásosak, jelezvén a valóságos helyzet bonyolultságát.

Miként az alapkőirat is feltűntette, Kardos József a Pest megyei Solton született, mégpedig 1867. március 10-én. Iskoláit Kiskunhalason végezte, itt érettségizett a református főgimnáziumban 1885. június 26-án. Nem tudni pontosan, hogy mikor került Amerikába. Éveken keresztül gyári munkásként dolgozott, majd Daytonban a YMCA magyar titkára lett. Innét iratkozott be a presbiteriánus egyház lelkészképző intézetébe, az ekkor Pittsburghben működő Western Theological Seminarybe. Innét járt ki mint diák az Ohio állambeli Alliance, majd Columbus magyarjai közé istentiszteleteket tartani. A teológiát azonban nem végezte el, oklevelet nem szerzett.⁶⁸ Egy korabeli, nem kimondottan pártatlan jellemzés szerint „kis képzettségű, üzleti szellemű pap, kinek a pénz, a mindenható dollár a mindene”.⁶⁹ Ezzel szemben Kiss Sándor, unitárius teológiai hallgató, aki 1907 karácsonyán Columbusban személyesen találkozott vele, így írt róla: „Kardos József igazi papi lelkületű ember. Vele voltam egy napig, magával vitt kórházakba, gyárakba, ahol hívei ügyes-bajos dolgaiban járt el.”⁷⁰ Ez a megjegyzés is jelzi, hogy az adott körülmények között a gyakorlat volt a meghatározó, nagy hangsúllyal az idegenbe vetődött, a nyelvet nem tudó emberek ügyes-bajos dolgaiban való segítségnyújtásra.

⁶⁷ Részletesen, ha nem is kimerítően elemeztem ezt a problémát a chicagói ún. belvárosi egyház kapcsán: Fejős 1993. 138–142.

⁶⁸ Zsinati Levéltár 128. d. 1912–1682. 17. Kardos József; *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 1914. február 7. 18. (East St.-Louis egyház története); Kalassay 1937: 47. Bevándorlását nem sikerült megtalálni az amerikai bevándorlási források adatbázisaiban. A pittsburghi teológia magyar növendékeiről még nem készült felmérés, vö. Dikovics 1945: 20–21; Komjáthy 1984: 254.

⁶⁹ Zsinati Levéltár 128. d. 1912–1682. 17. Kardos József.

⁷⁰ Kiss 1923: 9.

Kardos József egyházi jelentései sokkal inkább az utóbbi véleményt erősítik meg, és nem a lelkiismeretlen, pénzsóvár pap alakját. Columbusból küldött beszámolóinak írásmódja igazodik a kor jellemző gyakorlatához. A rövidség, tömörség ebből adódik, ellenben a gondosság inkább tulajdonítható saját igényességének és a lelkeszi hivatás iránti elkötelezettségnek. Esetében egyáltalán nem igazolható az a korabeli vélemény, hogy a presbiteriánus egyházi kötelékbe tartozó magyar egyházaknál gyenge az adminisztráció, a fegyelem. Az amerikai magyar egyházak éves jelentései általában megjelentek a napilapokban, vagy az egyházi értesítőkből. A presbiteriánusok az *Amerikai Magyar Reformátusok Lapjában* tették közzé jelentéseiket, mely fórum jól mutatja, hogy az adminisztratív fegyelem valóban felettébb eltérő volt, ami többnyire azzal is párosult, hogy hol milyen mozgalmas, aktív gyülekezeti életéről szólnak az egyházi hírek – már amennyiben valóban voltak ilyenek. Az amerikai magyar lelkészek írásszokásai természetes módon nőttek ki lelkeszi feladataikból, „óhazai” vagy helyben megszerzett lelkeszi-teológiai képzettségükből, valamint a közösségi élet szabta keretéből. A szövegek gyakorisága, nyelvi, stiláris megformáltsága viszont sokat elárul mind szerzőikről, illetve az egyes gyülekezetekről. Az amerikai magyar református papok *írásainak* összefüggésében Kardos Józsefet kétségtelenül nem a magasan képzett, teológiai értekezéseket, vagy közérdekű társadalmi, politikai fejtegetéseket közlő lelkésznek ismerjük meg, viszont szövegei a feladataival azonosuló, gondos közösségi vezetőnek mutatják. Így írt az egyház második évének közösségi munkájáról:⁷¹

„Egyházunk beléletén kívül is munkálkodtunk, szerveztünk magyar ref. betegsegélyező egyletet, mely 75 taggal, 400 dollár alappal rendelkezik, segélyre kiadatott 300 dollárt. Magyar Ref. Egyesület tagja 15. Egyházunknak két hóval ezelőtt alakult énekkara van, mely már eddig szép sikerrel működött, négy ízben tartott énekelőadást a város legelőkelőbb presbiterián gyülekezetei előtt, mindannyiszor szép sikerrel, sőt legutóbb miután egyházunkban Y. M. C. A. munkája is megkezdődött, énekelőadásra a városi Keresztýén Ifjak Társulatától is meghívást nyert. Egyházunk szokás szerint úgy a Március 15-ikét, mint az okt. 6-ikát is megünnepelte. A múlt évben volt a Presbiterian egyházak főzsínata itt a szentegyházunknak előkelő és magas állású látogatói voltak, egyházunkban lefolyt munkáról teljes megelégedés sőt dicsérrel emlékeztek meg a zsinat tagjai s általában nemcsak az egyházi érdekeltek, hanem a világi egyének előtt egyházi munkánk nagyban emelte a magyarság tekintélyét.”

Kardos József 1909-ben lemondott állásáról és East St. Louisba távozott, ahol szintén presbiteriánus segítséggel magyar egyházat szervezett és templomot épített. Nyomát az amerikai, illetve amerikai magyar forrásokban kb. 1927-ig lehet követni, ezután nevét már nem találni a rendelkezésre álló iratokban. A távozás közelebbi oka nem ismert. Kalassay Sándor szerint a templomépület tulajdonjoga miatt éleződött ki a helyzet a gyülekezet és a presbiteriánus egyház között, mely nem engedte átíratni azt a magyarok nevére. „Kardos József – írta az őt valószínűleg ismerő esperes – nagyon szép munkát végzett s az egyház tagjai meg is becsülték a csendes, nyugodt természetű lelkészt, aki ugyan nem végzett teljes teológiai tanfolyamot, de odaadó munkásságával és hűségével rövid három év alatt nem csak megalapította s columbusi

⁷¹ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 1908. február 8. 10.

egyházat, hanem annak szép értékű vagyont is szerzett.”⁷² Távozását hosszú válságos időszak követte, lelkészek, teológus hallgatók váltották egymást szinte évente. Az első év után – ekkor Székely Sándor volt a lelkész, aki Uniontownból érkezett s akit Kardos József ajánlott –, a gyülekezeti élet szétzilálódott. Ebben az időben vált „életmentővé” Gaál Sándor összetartó szerepe, aki szinte pótolta a lelkipásztor személyét. „Összehívja őket istentiszteletre és ily alkalmakkor bibliát olvas és imádkozik velük. Mikor az egyház majdnem a feloszlásnál volt, ő lelkesíti és buzdítja a reményét vesztett kezdő egyháztagokat kitartásra.”⁷³ Másik támaszt az *óhazai* oltalom jelenthetett. A református betegsegélyező egyesület zászlószentelésére a dombói unitárius lelkésztől, Ütő Lajostól kértek ünnepi beszédet. Az üdvözlőt a kezdeményező, Hunyady András olvasta fel az 1912. május 15-én tartott avatáson. Megértő üzenetet kaptak, a lelkész nem kárhoztatta az eltávozottakat kivándorlásuk miatt, miközben azt az őket is reménnyel eltöltő lehetőséget pendítette meg, hogy ha elvégezték munkájukat, amiért elmenni kényszerültek, várják őket haza. A zászló zöld színe – írta – „adon újabb erőt, megvalósítani a célt, melyért kezükbe vették a vándor botot. De ha el van érve ... akkor ... akkor ... visszavárjuk. Dolgozzanak sokat, sokat fáradjanak önmagukért, itthon maradt családjukért, elhagyott édes, magyar hazájukért. – Mi a maguk lelkészei imádkozunk erőért jó Istenünkhöz, s reméljük, erősen hisszük, hogy ismét találkozunk, s együtt örvendezünk hazánknak kebelén.”⁷⁴

A kaotikus állapotokról érzékletes képet fest Csutoros Elek néhány jelentése 1912-1913 fordulójáról. Csutoros ekkor a magyarországi konventhez tartozó amerikai magyar református egyház nyugati egyházmegyéjének utazó lelkésze volt, aki azt a feladatot kapta, hogy a dél-ohioi bányavidék magyar telepeit gondozza, lehetőleg szervezzen körükben egyházközösséget.⁷⁵ Ő amikor 1912 novemberében megérkezett Amerikába és családjával Columbusban telepedett le, már második amerikai korszakát kezdte meg.⁷⁶ A városban nem volt közvetlen tennivalója, lévén, hogy itt elvileg a magyaroknak már volt egyházuk, mely a presbiteriánus egyház felügyelete alatt állott. Ily módon velük kapcsolatban várakozó álláspontra helyezkedett. „Nem is beszéltem senkivel – írta első jelentésében –, nem kerestem fel egy református magyart sem. De alig telt el egy pár hét felkeresett a columbusi egyház egyik vezető és alapító tagja id. Kerekes András. Elpanaszolta, hogy a columbusi reformátusok milyen szerencsétlenek. Első lelkészüK Kardos József (a ki állítólag fináncz volt otthon, s tudtommal az allegheny szemináriumban is néhány hónapig volt) összeszedte helyben és a vidéken

⁷² Kalassay 1937: 49.

⁷³ *Árvaházi Naptár* 1933: 131.

⁷⁴ Levél Columbusba. Írta: Ütő Lajos. *Egyháztársadalom*, 1912. 6. sz. 90–91. Id. Ütő Lajos 44 évig szolgálta a dombói gyülekezetet (Benczédi 1994: 80–81). Ugyanebből az időből egy „Amerikából hazatért fiatal ember esküvőjén” mondott esketési beszédét is megjelentette: *Egyháztársadalom* 1912. 12. sz. 205–207.

⁷⁵ Csutoros 1937: 137–138.

⁷⁶ Csutoros Elek (1865–1950) az egyik legrégebbi amerikai magyar lelkész volt, aki több mint tíz éves clevelandi tartózkodás után 1911-ben visszatért Magyarországra, szülőfalujába, Sitkére édesapja örökébe, ám egy év alatt „jóllakott a hazai állapotokkal”, így egy év múlva véglegesen Amerikában telepedett le. Lásd *Nagykároly és Érmellék* 1911. június 17. 6; Vasváry Ödön: Nt. Csutoros Elek emlékezete. *Szabadság* 1968. január 9. – Vasváry Gyűjtemény, CS3: 5–6v.

a sok pénzt a templomra, de magánál tartotta meg a pénzt s a templom felépítése után hirtelen itt hagyta őket. Midőn elment, azt mondta, hogy a templom kivan fizetve s a templomon mégis 6000 dollár adósság maradt. Ezután egy darabig nem volt lelkészük. Majd megint hozott nekik az angolság egyet, de nem soká az is elment. több mint egy év múlva hozták a jelenlegi fiatal embert, de ez nem pap, nekik nem kell s nem is járnak a templomba. Hét, nyolcan vannak a legtöbbször a templomban, pedig lehetnének 300-an is.”⁷⁷ Nyersen szólva: a jelentés szerint a columbusiak utóbb azzal vádolták eltávozott lelkészüket, hogy saját zsebre dolgozott, félrevezette a gyülekezetet. Ezt szinte hitelesíti az utazó lelkész „saját forrásból” hozzátett közbeszúrása, hogy Kardos múltja, képzettsége zavaros. Ebből is következik, hogy megbízhatatlan. Tudni kell, hogy az ádáz felekezeti harcok idején a magyarországi egyház fennhatósága alatt álló lelkészek magasan lenézték az „ellenegyházak” lelkipásztorait, különösen a presbiteriánusokat, s legfőképpen az amerikai szemináriumokban tanult, esetleg a lelkészi vizsgát le sem tett egyházi embereket. Ennek részben az volt az alapja, hogy egészében ők valóban képzetlenebbek voltak, mint az óhazaiak, s valóban akadtak közöttük megbízhatatlan, kalandor szellemű fiatalok. Az ebből levont elutasító általánosítás azonban túlzó, igazságtalan volt.⁷⁸ Csutoros átvette a Kardossal kapcsolatos szóbeszédet,⁷⁹ anélkül, hogy személyesen ismerte volna. Ugyanakkor az adott szituációban az egyház tagjainak elkeseredettsége teljesen érthető, különösen annak fényében, hogy az egyházi főhatóság valóban nem találta meg alkalmas utódját.

Csutoros jelentése további részleteket tartalmaz az egyház alapítását s Kardos József távozását követő zavaros időszakkal kapcsolatban. Az épp hivatalban lévő alkalmazottról így írt: „idejövetelem előtt egy pár hónappal, kerítettek az angolok nekik egy diák embert. De mivel ezen fiatal ember nem tudta, hogy miként kell végezni a misztartásainkat, nem ismerte egyházi énekeinket, s még a sákramentumokat is angol módra szolgáltatta ki, valamint Columbusban, úgy a vidéken is idegenkedtek tőle, nem ismerte el a nép nagy része lelkészül. Úgy hogy olyan kéréssel is fordultak egyesek, hogy az általa megkeresztelt gyermeket újból kereszteljem meg és az általa esketett párt eskessem meg, mert sehogy sem lehet az érvényes a hogy az a fiatal ember végezze, a gyermeket megsem áldotta, a házaspárral pedig nem mondatta el az esküt.”

Az utazó lelkész egy másik jelentésből azonban az is kiderül, hogy az egyházi főhatóság nem igazolta a templomépítésre gyűjtött összeg eltulajdonítását. Csutoros felkereste a columbusi egyház felügyelőjét, hogy megtudja, igaz-e az a hír, hogy a presbiteriánus egyházmegye hajlandó lenne átengedni a columbusi egyházat a magyarországi egyház fennhatósága alá. „Rev. Hosuton – írta – újból kinyilvánította mint már egy előző alkalommal, hogy a magyarok nem adtak az építkezésbe semmit, nekik benne van a templom nyolcz ezer négyszáz dollárba, csak betáblázott adósság van rajta 3000 dollár.” A „semmit” úgy kell érteni, hogy az üvegablakokon és a belső felsze-

⁷⁷ Csutoros Elek 1913. január 5-én kelt jelentése. Zsinati Levéltár, 139. d. 5. 538–1913.

⁷⁸ Mindhárom motívumot jól mutatja egy bizalmas összeállítás 28 presbiteriánus kötelekben működő magyar lelkészről, vö. 24. jegyzet forrását. Vö. Puskás 1982: 21–272; Komjáthy 1984: 134–135.

⁷⁹ Valószínűleg Nánássy Lajostól, egykori debreceni teológus barátjától, aki ekkor többek között egy nyomtatott röplapon ostromozta a presbiteriánus egyház magyar papjait, Zsinati Levéltár, 121. d. 675A–1907 (65/27).

relésen, valamint az alkalmi, természetben végzett munkán kívül magát a templomot a közegyház építtette. Az egyházmegyei gyűlés ennek megfelelően úgy határozott, hogy a templomot megtartja, mert szüksége van rá. „A Houstonnal való tárgyalásaim alkalmával arról győződtem meg – folytatja Csutoros a jelentést –, hogy Houston hajlandó a magyar munka átadására, mert ő mint felügyelő lelkész meggyőződött, hogy hiába költenek a magyar munkára, a templomba 8-10 ember jár és a magyarok egyházi járulékot nem fizetnek, látta, tapasztalta, hogy a columbusi magyar protestánság teljesen közönyös a templom iránt.” Itt nem ír arról, hogy ez a „közönyösség” azzal is összefüggött, hogy a fenntartói kör erősen fluktuált – bár ez lényegében minden vándormunkás telepen érvényesült –, mégis voltak sokkal sikeresebb közösség- és egyházszervezések. Jelentésében megemlíti, hogy a columbusi magyarság három protestáns felekezethez tartozik. „Vannak reformátusok, lutheránusok és unitáriusok. Eddig nem volt semmi egyházi járulék megszabva, csak a mit a perselybe tettek mikor a templomba mentek ennyi volt a mit az egyházra áldoztak. Ha átléte volna adva az egyházi munka, bizonyos meghatározott összeget kellett volna fizetni az egyházra. Ha ez nagy lett volna, különösen az erdélyi nép távol maradt volna az egyháztól. Ezért gondoltam, hogy egy pár évig a bánya vidék is Columbusból lett volna kiszolgálva, s a bányavidék is segítette volna a columbusi egyházat az adományaival.”⁸⁰

Mivel ez nem valósult meg, Csutoros felhagyott a columbusi egyházi munkával. Az átmeneti, rendezetlen állapot még három évig húzódott. Az egyház 1916-ban főhatóságot váltott, átment a magyarországi református egyház igazgatása alá. Lelkésznek Chicagóból Vécsey Jenőt hívták meg. A tagság névsora jelzi, hogy a közösség részben átalakult, a régi nevek mellett olyan újak jelentek meg, akik geográfiailag már más származási irányokat is jeleznek.⁸¹ Az új helyzet részben rendezettebb viszonyokat hozott, ám templomukat el kellett hagyniuk, mert nem sikerült a presbiteriánus egyháztól megváltaniuk. Erre elköltöztek a Reeb Avenue-re, ahol imaházat építtettek. Amikor a háború után a magyarországi kapcsolat illetve egyházi fennhatóság kényszerűségeiből megszűnt, Columbus az amerikai református egyház magyar egyházkerületének lett a része. Templomukat néhány év múlva, az alapkövetételnél szolgálatot végző, 1921-ben Columbusba megválasztott Hankó Gyulának sikerült vissza szereznie. Imaházukat 1923 őszén átvette a presbiteriánus egyház, cserébe visszaadták a magyaroknak épített régi vöröstéglás templomot. Ekkor egy új, a korábbiakhoz képest rendezett korszak köszöntött be, mely fokozatosan stabilizálódott. Az új helyzetet fejezte ki a lelkész azon elképzelése, hogy mindent új alapokra kell helyezni. Ez a belső, fel-fel bukkanó különbségek elsimítására is vonatkozott. „Hankó Gyula véget akart vetni annak a versengésnek, amely gyakran felmerült a gyülekezetnek a neve miatt s ezért, hogy minden magyar protestáns otthon érezze magát a gyülekezetben a templomnak visszavétele után, új chartert vétetett ki az egyháznál, amikor a columbusi gyülekezet *Egyesült Ma-*

⁸⁰ Csutoros Elek 1913. július 1-én kelt jelentése. Zsinati Levéltár, 139. d. 5. 161–4705-1913.

⁸¹ A Columbusi Első Magyar református Egyház tagjainak névsora, 1919. Amerikai Magyar Alapítvány / American Hungarian Foundation, New Brunswick, NJ, Bethlen Archives, Church Records, 1.1 United Church of Christ, Hungarian Reformed Church, Columbus, Ohio, Box 3. 54.

gyar *Protestáns Egyháznak* neveztetett.” – írta Kalassay Sándor.⁸² A szöveg két kulcseleme három évtized ellentéteinek feloldására utalt: a meglévő *versengés* kiküszöbölésére és a templom valóságos *közös* helyként való használatának szándékára, hogy „minden protestáns otthon érezze magát benne”.

Hankó Gyula öt éven át szolgált a gyülekezetnél, majd 1926-ban Chicagóba távozott. Öt a már az előzmények részeként megismert Csutoros Elek követte, akit Clevelandból hívtak meg a columbusi hívek. Amikor ő nyugalomba vonult, ismét kisebb bizonytalanságok következtek, mígnem 1939-ben Sziártó István lett a gyülekezet lelkipásztora. Ekkor már az egyház és a helyi magyar, illetve magyar származású közösség alapvető generációja az ezzel együtt járó kulturális átrendeződését éli, miként ezt az egymást követő – korábban idézett – jubileumi ünnepek is kifejezték. A későbbi korszak nem tárgya ennek az írásnak. Mindössze annyit érdemes ezúttal is megjegyezni, hogy az első három évtized nehézségei végérvényesen azzal múltak el, ami ebben az újabb korszakban kezdődött: az egyház belső átforgatásával. Másként fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy a hozott, öröklött regionális kulturális határok, belső társadalmi, vallási határvonalak a bevándorolt nemzedék életében legfeljebb csak gyengültek. Feltétlenül erősödött az összetartozás, a közös származás azonoságának felismerése, elfogadása, ám a hozott csoporthatárok és megkülönböztetések teljes mértékben nem oldódtak fel. Még 1937-ben is így fogalmazott egy kortárs:⁸³ „A columbusi magyarság egységének egyik legnagyobb biztosítója az, hogy homogén jellegű, többnyire székely elemekből áll. Az éles székely ész tud egymás között harcolni, de viszont tudja azt is, hogy összetartozás nélkül sikereket nem lehet elérni. Akárcsak a szülőhazában maradt székelyek, a columbusiak is: »Kifelé összetartók, befelé marakodók, de nem tovább a csendes szónál.«”

Irodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

BALÁZS Géza – TAKÁCS Szilvia

2009 *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe.* Celldömölk–Budapest: Pauz–Westermann–Inter–Prae.hu.

BENCZÉDI Ferenc

1994 Temetési és egyéb egyházi egyesületek Küküllődombján és környékén. In Bartha Elek et al. (szerk.): *Vallási néprajz*, 6. köt. 71–90. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék–Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója.

BODNAR, John

1992 *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century.* Princeton: Princeton University Press.

⁸² Kalassay 1937: 51. Vö. *Szabadság* 1923. december 5. 5.

⁸³ Káldor 1937: 123

CSUTOROS Elek

- 1937 Emlékezzünk a régiekről. In Nánássy Lajos (szerk.): *A ligonieri Bethlen Otthon naptára 1937*. 128–138. Ligonier: Bethlen Otthon.

DANKÓ Imre

- 1991 A toronygombokról és a toronygombiratokról. In Dankó Imre – Küllös Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz* 5. kötet, 177–201. Debrecen: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója.

DIKOVICS, John

- 1945 *Our Magyar Presbyterians*. New York: Board of National Missions of the Presbyterian Church of the U. S. A.

DUNHAM, Ton

- 2010 *Columbus's Industrial Communities: Olentangy, Milo-Grogan, Steelton*. Bloomington: Author House.

DURRANS, Brian

- 1992 Posterity and Paradox: Some Uses of Time Capsules. In Sandra Wallman (ed.): *Contemporary Futures: Perspectives from Social Anthropology*. 51–67. London, Routledge.
- 2012 Time Capsules as Extreme Collecting. In Were, Graeme – King, Jonathan (eds.): *Extreme Collecting. Challenging Practices for 21st Century Museums*. 181–202. Oxford: Berghahn.

Emlékkönyv

- 1941 Emlékkönyv az Egyház 35 éves jubileumáról 1906–1941. Columbus: A Columbus Ohioi Magyar Evangéliumi és Református Egyház Presbitériuma.

FEJŐS Zoltán

- 1993 *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Budapest: Közép-Európa Intézet.
- 2017 Városi helyek és a kommunikatív emlékezet. Mozaikok a Magyar Amerika-alumból. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. 371–388. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület.

GOMBRICH, E. H.

- 2002 Az évfordulók története. Idő, szám és jel. In Lippincott, Kristen (szerk.): *Az idő története*. 240–245. Budapest: Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Rt.

Hungarian Evangelical

- 1946 *The Hungarian Evangelical & Reformed Church 1906–1946*. Columbus: The Hungarian Evangelical & Reformed Church.

JARVIS, William E.

- 2002 *Time Capsule: A Cultural History*. Jefferson: North Carolina: McFarland.

JOHNSTON, William M.

- 1991 *Celebrations: The Cult of Anniversaries in Europe and the United States Today*. New Brunswick–London: Transaction Publishers.

JÓZAN Miklós

- 1907 A kongresszus lefolyása. *Keresztény Magvető* 42. 6. 323–332.

Jubileumi emlékkönyv

- 1956 *Jubileumi emlékkönyv a Columbusi Magyar Evangéliumi és Református Egyház ötven-
éves jubileumára, 1906–1956.* Összeállította: Marsalkó József lelkipásztor. Columbus:
Hungarian Evangelical and Reformed Church.

KALASSAY Sándor

- 1937 A columbusi egyház harmincéves története. In Nánássy Lajos (szerk.): *A ligonieri
Bethlen Otthon naptára 1937.* 46–52. Ligonier: Bethlen Otthon.

KÁLDOR Kálmán

- 1937 *Magyar Amerika írásban és képben. Amerikai magyar uttörők és vezetőférfiak arcképes
életrajza I.* St. Louis: A Hungarian Publishing Co.

KESZEG Vilmos

- 2006 *Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz. 17-20. századi erdélyi toronygombiratok.*
Marosvásárhely: Mentor.
- 2007 A történelmi emlékezet alakzatai. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem.*
18–43. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* Kolozsvár: Kriza
János Néprajzi Társaság.
- 2015 A történelmi emlékezet alakzatai: lokális történelmek. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Lokális
történelmek. A lokális emlékezet alakzatai.* 365–400. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-
Egyesület. /Emberek és kontextusok 12./

KISS Sándor

- 1908a A meadvillei theologiai intézet. *Keresztény Magvető* 43. 2. 101–103.
- 1908b Az Ámerikában élő magyarok. *Unitárius Közlöny* 21. 3. 49–52.
- 1908c Ámerikából. *Unitárius Közlöny* 21. 8. 144–146.
- 1908d Az ámerikaiak istentisztelete. *Unitárius Közlöny* 21. 12. 217–221.
- 1912 Professzor Gilman. *Keresztény Magvető* 47. 4. 230–234.
- 1923 Unitárius székelek a nagyvilágon. *Unitárius Közlöny* 33. 1. 8–11.

KOMJÁTHY Aladár

- 1984 *A kitántorgott egyház.* Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

KOVÁCS Sándor

- 2009 Magyar unitárius peregrinatio academica 1848 után. *Keresztény Magvető*, 115. 4. 561–
587.

PUSKÁS Julianna

- 1982 *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

SCHMITT, Jean-Claude

- 2007 L'invention de l'anniversaire. *Annales. Histoire, Science Sociales* 62. 4. 793–835.

TÓTH Sándor (szerk.)

- 1940 *Jubileumi emlékkönyv.* Pittsburgh: Az Amerikai Magyar Reformátusok Lapja.

VAJDA András

- 2015 A falutörténetek szerzői, formái, módszerei és a helyi kultúráról alkotott szemléletük.
In Keszeg Vilmos (szerk.): *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai.* 7–23.
Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. /Emberek és kontextusok, 12./

WASS György

1994 *Zselyk. Egy magyar falu Beszterce-Naszód megyében*. Debrecen: Györffy István Néprajzi Egyesület.

WATTS, Linda S.

2007 *Encyclopedia of American Folklore*. New York: Facts On File, Inc.

YABLON, Nick

2011 *Encapsulating the Present: Material Decay, Labor Unrest, and the Prehistory of the Time Capsule, 1876–1914*. *Winterthur Portfolio* 45. 1. 1–28.

ZERUBAVEL, Eviatar

2003 *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press.

75th Anniversary

1981 *Hungarian Reformed United Church of Christ. 75th Anniversary Emlékkönyv*. Columbus: Hungarian Reformed United Church of Christ.

Az Amerikai Magyar Református Egyesület árvaházának (majd a Bethlen Otthon) naptárai (Ligonier, PA)

Árvaházi Naptár	1922–1923, 1927, 1932–1933
Árvaházi és Aggmenházi Naptár	1934, 1936
A Ligonieri Bethlen Otthon Naptára	1937–1942
Bethlen Naptár	1946–1949, 1961

Hírlapok

Amerikai Magyar Népszava (New York), napilap	1906–1908
Amerikai Magyar Reformátusok Lapja, hetilap	1908–1909, 1911, 1931
Columbusi Magyar Ujság (Columbus), hetilap	1929
Magyar Hirmondó (Cleveland), hetilap	1906–1909
Magyar Napilap (Cleveland), napilap	1907–1908
Magyar Ujság (Columbus), hetilap	1936. No. 15.
Szabadság (Cleveland), napilap	1906–1923, 1932, 1946
Új Világ (St.-Louis), hetilap	1906–1907
Verhovayak Lapja (Detroit), havilap	1946
Egyháztársadalom (Dicsőszentmárton)	1912–1917
Keresztény Magvető (Kolozsvar)	1907–1908
Unitárius Közlöny (Kolozsvar)	1907–1923

Fejős Zoltán

Etnográfus, Budapest

e-mail: fejos.zoltan@chello.hu

Zoltán Fejős

**Remembrance, reminding and historical reconstruction
Three interpretations of a time capsule under a foundation stone**

In 1906 Hungarian immigrants built a church in Columbus (Ohio). The establishment of a shared church of the Calvinists, Lutherans and Unitarians was supported by the inland mission of the Presbyterian Church in the U. S. that financed the construction of the church of Hungarians. A document was laid under the foundation stone of the church that testified the foundation of the Hungarian Reformed Church in Columbus and was signed by the founders and contained names of the officials. The document was found forty years later, when the church was renovated. The contents of the document were published in the jubilee book of the church and in this way the text became part of the historical memory of the congregation. The jubilee feast demonstrated ethnic continuity and social integration reinforced with the documents. It also expressed the generational structure of remembrance. The major issue of the ecclesiastical life of the period was about the new generation whose members were born and brought up in the U. S. Remembering the past served to keep them within the ethic framework as well. The document laid under the foundation stone recorded the controversial circumstances of the foundation as well. The places of birth of the enlisted officials indicated that they had come from various parts of Hungary and Transylvania and belonged to various Protestant denominations. Compared and supplemented with other sources these data may help in the reconstruction of the difficulties and conflicts emerging while organising a community of Hungarian immigrant workers in the U. S.

The case study of Columbus shows that resolving intra-group segmentation as well as regional, religious and cultural conflicts was not easy, and in the first one and a half decade it brought about conflicts and crises. The borderlines in the lifetime of the first generation of immigrants only weakened at most, although the sense of belonging and shared origin was reinforced as well. The homogenisation of the diverse regional and cultural background of the immigrant workers went along with integration into the American society. On the 40th anniversary of the congregation the celebration of the continuity of the local community represented such a collective memory tradition that resolved the heterogeneity of origin registered in the time capsule as well.

**„...olyan pincesorok voltak,
amilyen az egész országban nincs...”
A német kitelepítések hatása
Buda-vidék préház- és pincekultúrájára**

A szőlő-borkultúra kutatása során a katasztrófa elnevezést elsősorban a különböző természeti csapásokkal összefüggésben használjuk.¹ Különösen is elterjedt fogalomná vált a filoxéra (szőlőgyökértetű) kapcsán, amelynél minden esetben katasztrófális következményekről, gazdasági és társadalmi válságról olvashatunk. Feltehetjük viszont a kérdést, hogy a 19. század végi nagy átalakulást hozó pusztítás mellett milyen egyéb tragédiák történtek, milyen események zajlottak le az évszázadok során, amelyek ehhez hasonló mértékű változásokat idéztek elő. Szintén elhangozhat az a kérdés, hogy vajon a szőlőművelés jelentőségében, a szőlőterületek mennyiségében megfigyelhető átalakulások mellett, mindezek milyen hatással voltak a kapcsolódó tárgyi világra, hogyan reagáltak a változásokra az érintettek, az emberek életében, a társadalom szerkezetében milyen átalakulásokat idézett elő. A préházakkal és pincékkel foglalkozó kutatások során tehát a szőlőművelés történetének ismertetése nem csak bevezető jelleggel szolgálhat, s nem is szabad, hogy csupán ilyen szerepet töltsön be. Az épületek élete ugyanis nem független a szőlőművelés jelentőségétől, a művelési ágazatban bekövetkező változások több esetben ezeken is, valamint a bennük zajló életen is nyomot hagytak, illetve hagynak.

Mind az épületek külső jegyeiben, mind a funkciójukban történő változások hű tükröi az önkényes vagy önkéntelen gazdasági, társadalmi és politikai folyamatoknak. Ezekre a különböző hatásokra az általam vizsgált települések hol közel egyformán, hol eltérően reagáltak.² Természetesen az egyes fordulópontok nem egyformán vizsgálhatók, ugyanis írott emlékekkel ezekre vonatkozóan nem nagyon rendelkezünk, az emléktanyag gyűjtésének eredményeképpen pedig elsősorban a 20. század második felében lezajló változásokat tudjuk rekonstruálni. Jelen dolgozatban ezen fordulópontok közül csak egyet emelnék ki, ez viszont Buda-vidék egykor németek által lakott településeinek életében a legjelentősebb, legpusztítóbb hatású volt.³

¹ A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiuma alkotói támogatásával, valamint Baden-Württemberg szövetségi állam ösztöndíjának (Institut für Volkskunde der Deutschen im östlichen Europa Freiburg) támogatásával készült.

² Buda-vidék préház- és pincekultúráját részletesebben kilenc településen kutattam (Biatorbágy, Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Etyek, Páty, Perbál, Tök, Zsámbék). Ezen a területen korábban Andrásfalvy Bertalan végzett szélesebb körű kutatásokat az általam is vizsgált témában. Andrásfalvy 1953a.; 1953b.; 1954.; 2013.

³ Jelen tanulmányban nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a szőlő-borkultúra területén milyen etnikus, azon belül is német jegyek voltak megfigyelhetők. Ezzel kapcsolatban lásd: Csoma 1991.; 1994–1995: 36–50.

A SZŐLŐMŰVELÉS JELENTŐSÉGE

A szőlőművelés igen korán meghonosodott Budán és környékén, már a 12., de legkésőbb a 13. században általánosan kell tekinteni. A vizsgált területről fennmaradt középkori oklevelek is több településsel kapcsolatban utalnak jelentőségére. Ebben nagy szerepet játszhatott a telki apátság, valamint a zsámbéki premontrei kolostor, amelyeknek a misebor biztosítása érdekében szükségük volt saját szőlőterületekre. Nagy jelentőséggel bírhatott Buda közelsége is, ahol már a középkorban igen nagy területen műveltek szőlőt, s ami egyben megfelelő piacot is biztosított.⁴

A szőlőművelés történetében az első jelentős, már pontosabban dokumentálható töréspontot a török háborúk jelentették. Természetesen a háborús évszázadok a szőlőművelésben is jelentős hanyatlást okoztak, de teljes pusztulás nem következett be, a szőlők egy része művelésben maradt, s a háborúk lezárulta után rövidesen megkezdődött ezen művelési ág felvirágzása.⁵

A török háborúk alatt Buda-vidék jelentős része lakatlanná vált.⁶ Egyedül Bián, Pátyon és Tökön maradt meg a lakosság, a többi falut újra kellett telepíteni. A földesurak hamar felismerték ennek szükségességét, hiszen jobbágy és munkaerő hiányában nem tudták megművelni birtokaikat.⁷ Az általam vizsgált területre németek érkeztek, egyedül Perbálra telepítettek nagyobb számban szlovákokat.⁸ A szőlőművelés fellendítését a telepítő földesurak adókedvezményekkel igyekeztek támogatni, az új telepések többéves adómentességet kaptak a szőlők után. A telepítés hosszú éveket, évtizedeket vett

⁴ A budai szőlőművelés történetéről lásd: Dvihally 1932. A pest-budai szőlő-borkultúra virágzásáról és pusztulásáról lásd: Csoma 1998: 191–240.

⁵ A szőlők folyamatos jelenlétét szemléletesen mutatja be Dvihally Anna Mária Buda példáján. A korabeli források elemzése alapján arra a megállapításra jutott, hogy a török megszállás nem korlátozta Buda bortermelését, helybeli és környéki fogyasztása a régi maradt. Dvihally 1932: 22–25. A Buda környéki települések 16. századi bortermelésére lásd: Káldi-Nagy 1985: 235–236 (Etyek), 360–361 (Budakeszi), 469–470 (Budaörs), 654–655 (Tök), 713–715 (Zsámbék).

⁶ Legkorábban Perbál és Torbágy vált pusztává, az 1546-os adóösszeírásban már nem szerepeltek. Budajenő először az 1559-es összeírásban jelent meg rájuk nélkül. Budaörsöt 1596 elején hagyták el lakói, Zsámbékot pedig 1635 után. Etyeket 1626-ban még lakotként említették, később viszont elnéptelenedett. Budakeszire 1606 végén visszatértek egykori lakói, ez a település 1686-ban vált lakatlanná. (Káldi-Nagy 1985: 330, 640.; L. Gál 1988: 26–44.; Geng 2005: 21.)

⁷ A 18. századi betelepítések előtt a lakatlan területekre nagy számban érkeztek szerbek, akik folytatták a magyarok szőlőművelését, elsősorban a magukkal hozott Kadarka szőlő telepítésével. A szerbek jelentős része a Rákóczi szabadságharc idején visszamenekült balkáni hazájába, mert a császár oldalán harcoltak és féltek a megtorlástól. Hátra maradt ültetvényeiket a betelepített új lakosok művelték tovább, s a szerbek által elterjesztett Kadarka vált a 18. század második felétől egyre híresebbé váló budai bor alapjává.

⁸ A telepítéseken jelentős szerep jutott a Zichy családnak, akik Budakeszire 1698-ban, Budaörsre 1720-ban, Perbálra pedig 1736-ban telepítették az első német családokat. Zsámbékon 1690 elején süllyesztette a földesúr jobbágyi állapotba az ott élő magyar katonák családjait, ezért azok nagy része a Tolna megyei Kölesdre költözött át. (Az adatért köszönet Dr. Andrásfalvy Bertalannak!) Helyükre az 1710-es években szintén németeket telepítettek. Torbágyra 1699-től, Budajenőre 1703-tól érkeztek az első új lakók. Etyeken 1720-ban kezdődött meg a jezsuiták támogatásával a németek betelepítése. L. Gál 1988: 64–69.; Dóka 2008: 272, 280.; Geng 2005: 42–44.

igénybe,⁹ a művelési ág az 1830-as évektől élte virágkorát. Ekkor már több település budai néven árulta jó minőségű borát, a szőlőhegyek pedig már minden település számára biztosították az elegendő mennyiségű bort, s kereskedelmi áruként való értékesítésével kapcsolatban is fennmaradtak adatok. A század közepére, utolsó harmadára különösen nagy szerepre tett szert Budaörs¹⁰ és Páty.¹¹ A budaörsiek az 1870-es években boraikat már külföldön értékesítették, és csemegeszőlőt is hordtak piacra. Az itt termelt borok minőségét mutatja, hogy három gazda 1873-ban a bécsi világkiállításon érmet és díszoklevelet is nyert.¹²

Ennek a 19. századi fellendülésnek valamennyi településen legszebb épített emlékei a részben még ma is látható pincék és préházak, amelyeknek jelentős része ezekben az évtizedekben épült. Ezzel párhuzamosan viszont – elsősorban a kezelésben jelentkező hiányosságok miatt – egyre súlyosabb problémák jelentek meg. A kedvező piacnak köszönhetően azonban ekkor még ezek kevésbé éreztették hatásukat, a hamarosan megjelenő filoxéra következtében pedig nem is tudtak jelentős változásokat előidézni.

A filoxéra pusztítása

A vizsgált épületek életében minden bizonnyal már meglétüktől kezdve megfigyelhetők voltak jelentősebb fordulópontok, amelyekről viszont a források hiányában nem tudni. A kutatott településeken az első olyan esemény, amely egyértelműen nyomot hagyott az épületek, az azt használók életében, a filoxéra 19. század végi pusztítása volt.¹³ A filoxéra mind a gazdálkodás szerkezetében, mind a préházak és pincék életében, mind az azokhoz kötődő társadalmi összefüggésekben, mind a szőlőhegyen zajló életben jelentős változást idézett elő, de pusztítására az ország egyes vidékein eltérő módon reagáltak. Míg bizonyos területeken a szőlőművelés újra virágzásnak indult, addig más területeken elvesztette a megélhetésben, a jövedelemszerzésben betöltött szerepét, sőt volt, ahol szinte teljesen eltűntek a határból a szőlők.

A filoxéra Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1880. június 13-án Tótfaluban (ma Tahitótfalu) bukkant fel először Málnay Ignác vesszőkereskedő szőlőjében, aki már évek óta látta, hogy szőleje pusztul, de mivel nem ismerte fel a bajt, nem tett róla jelentést. A fertőzés júliusra elérte Szentendrét. A minisztérium még 1880. március 2-án kibocsátott egy rendeletet, amelyben utasította a vármegyei közigazgatási bizott-

⁹ A szőlőművelés fejlődésére, fellendülésére lásd: Muskovics 2014a: 55–58.

¹⁰ „A szép fekvésű szőlőhegyeket, melyek a budai Sashegy irányában húzódnak, a nép kitünő gond-
dal és szorgalommal miveli, s azokon a sashegyihez hasonló igen finom veres bort termel, éven-
ként mintegy 20-30,000 akó mennyiségben, melyet külföldre szokott eladni budaeörsi sashegyi
czim alatt, 15, 20, 25 forintjával akónként.” Galgóczy 1877: 50.

¹¹ „Terem tiszta búza és kétszeres, árpa és zab, kevés burgonya, és tengeri, rozs semmi. – ebből igen
keveset pénzkelhetnek a lakosok, – hanem azt a bor termés potolja, – igen kemény tarthatós hegyi
borok teremnek, vetekednek a legjobb vidékbeli Magyar borokkal kívált ha tisztán manipulálnák.”
Pesty 1984: 272. Adatai 1864–1865-re vonatkoznak, ekkor bocsátotta ki felhívását a helynevek
gyűjtésére.

¹² Galgóczy 1877: 50–52.

¹³ A filoxéra magyarországi történetéről és hatásáról lásd: Beck 2005.

ságot, hogy a szolgabírák és a rendes tanácsú városok polgármesterei igyekezzenek megnyerni megfelelő számú szakértőt, akik vállalják településük felügyeletét. A vármegyei közigazgatási bizottság 475. szám alatt kelt határozata értelmében választották meg ezeket a személyeket.¹⁴ A bajt azonban nem lehetett megakadályozni, 1882-ben a fertőzés a Dunát átlépve elérte Visegrádot, majd ugyanebben az évben jelentették, hogy Páty község szőlőit is gyanúsnak találták.¹⁵ 1885-ben Páty mellett elérte Budajenőt, Etyeket, Perbált és Tököt, 1892-re pedig Biát, Budakeszit, Budaörsöt, Torbágyot és Zsámbékot, tehát a vizsgált terület valamennyi települését.¹⁶ 1893-ban már így írtak a Budai-hegyvidékről: „E hegyeknek kivált az alsóbb lejtőit még csak néhány évvel ez előtt is szebbnél szebb szőlőültetvények borították, bő szüretekkel jutalmazva a szőlőmunkások szorgalmát. Ma már kopáron állnak a régi jeles bortermő szőlők. A filoxera annyira elpusztított mindent, hogy a roppant kárt vallott gazdák az utolsó tőkét is kénytelenek voltak kiírtani.”¹⁷

Valamennyi általam vizsgált település jelentős károkat szenvedett, de eltérő módon reagáltak a katasztrófára (1. táblázat). Pátyon például csak minimális szinten történt meg a helyreállítás, ugyanakkor mivel a prэшázás lyukpincék közvetlen a lakott terület mellett helyezkednek el, más funkcióban, tárolóhelyiségekként éltek tovább. A többi településen a szőlőrekonstrukció jelentősebb méreteket öltött, az épületek ennek köszönhetően megőrizték szerepüket. Sőt Etyeken, ahol a pezsgőgyártás alapanyagához alkalmas bort tudtak előállítani, jelentős fejlődés indult meg, ennek nyoma a Kecsegyödör pincesor, ami ebben az időszakban épült fel.¹⁸ Összességében azonban az állapítható meg, hogy bár a rekonstrukció bizonyos szinten megtörtént, a szőlőművelés korábbi szerepét nem nyerte vissza a térségben. A kisebb jelentőségű művelés mellett is azonban az épületek többsége használatban maradt, a vész elmúltja után pedig ismét hangosak lettek a prэшáz- és pincesorok a baráti társaságok mulatozásaitól és a vidám szüretektől. Buda-vidék prэшáz- és pincekultúráját tekintve tehát a legnagyobb tragédiát nem a filoxéra okozta, hanem a németek kitelepítése, amely egyes településeken pincék és prэшázak százainak pusztulásához vezetett. Ezt a folyamatot pedig a kollektivizálás tetézte be az 1950-es, 1960-as években.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (továbbiakban MNL PML) IV.415b. XII.879/88.

¹⁵ Borászati Lapok 9. évf. 21. sz. 168 (1882).

¹⁶ Borászati Lapok 13. évf. 1. sz. 4 (1886.); 25. évf. 17. sz. 181 (1893).

¹⁷ Thirring 1893: 536.

¹⁸ A filoxéra tárgyi világra gyakorolt hatásáról részletesebben lásd: Muskovics 2013: 110–112.

Település	1873	1895	1913	1935	1965
Biatorbágy	371	9	220	199	180
Budajenő	23	-	30	31	2
Budakeszi	129	36	146	73	228
Budaörs	403	93	494	536	341
Etyek	367	25	440	374	414
Páty	242	13	77	79	83
Perbál	82	108	63	55	15
Tök	145	154	51	46	59
Zsámbék	186	2	148	141	68

1. táblázat. A szőlőterület nagysága hektárban (1873–1965)¹⁹*A németek kitelepítése és a 20. század második fele*

Már a kitelepítést közvetlenül megelőzően, a második világháború utolsó évében születtek olyan intézkedések, amelyek a magyarországi némettség kollektív felelősségre vonására irányultak. A kollektív felelősségre vonás első állomásának az 1945. március 17-én hozott földreformrendelet tekinthető, mely kimondta, hogy nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, valamint a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait. Ezek a kategóriák tág teret adtak a visszaéléseknek, a helyi németekkel szembeni fellépéseknek, birtokaik elvételének. Ugyancsak 1945 tavaszán kezdődtek meg az internálások, amelyek során számos magyarországi németet vettek rendőrhatalósági őrizetbe, költöztettek ki otthonából, vittek internálótáborokba.

A hazai németek büntető jellegű kitelepítését a Kisgazdapárt részéről Nagy Ferenc vetette fel először egy pécsi nagygyűlésen 1944. november 28-án. A magyarországi némettség kitelepítésének gondolatával az összes jelentős hazai párt egyetértett, a vita arról folyt, hogy azt az egyéni vagy a kollektív felelősség alapján érvényesítsék. A végrehajtáshoz a magyar kormánynak mindenképpen szüksége volt a nagyhatalmi engedélyre, ezt végül az 1945. augusztusi potsdami határozat adta meg. Az egyezmény nem kötelezte az érintett országokat (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország) a kitelepítésre, de az egyéni felelősségre vonás mellett a kollektív elbírálásra is lehetőséget adott. A magyarországi németséget sújtó kitelepítési rendelet végül – az őszi választásokat követően – az 1945. december 22-i kormányülésen a kollektivitás alapján született meg. A telepítési terveknek megfelelően először a Budapest környéki németeket kezdték kitelepíteni, az első település pedig Budaörs volt.²⁰

A németek erőszakkal történő eltávolítása súlyos társadalmi változásokat eredményezett, a nemzetiségi megoszlás egyik pillanatról a másikra teljesen átalakult (2–3.

¹⁹ Szőlőtermelés községsoros... 1986: 49, 63, 65–66.²⁰ A budaörsi németek kitelepítéséről lásd: Marchut 2010.

táblázat).²¹ Az események emellett az élet minden területére kihatottak, a kitelepítés felbomlasztott egy több mint két évszázada, ugyan nehézségekkel, de működő gazdasági és társadalmi szerkezetet és súlyos veszteségeket okozott a népi kultúrában.²²

A német kitelepítés az egész magyarországi mezőgazdaságot súlyosan érintette, de a változások mértéke eltérő volt az egyes ágazatokat tekintve. A legjelentősebb csapás a szőlőművelést sújtotta, mivel az új telepések nagy része olyan területekről érkezett, ahol ez a művelési ág nem volt jelentős, így sokan nem értettek a szőlőhöz. Hozzá nem értésüket jól mutatja az a történet is, amit Perbálon mesélt egyik adatközlőm. Egy idős perbáli gazdától hallotta, hogy mikor megérkeztek az új lakók, az egyik kiment a birtokába került szőlőbe, mert épp a metszésnek volt az ideje. Mivel nem értett ehhez a munkához, összefogta a szőlőt és a tőke felett elvágta az egészet. *Annyit tudott, hogy tavasszal lemetszik, s olyan kicsi marad a szőlő. Tehát ennyire nem értettek hozzá.*²³ Természetesen voltak, akik tovább folytatták a szőlőművelést és igyekeztek eltanulni a különböző technikákat, de az egyértelműen megállapítható, hogy a kitelepítések negatívan hatottak erre a művelési ágra. A szőlők területe jelentősen lecsökkent, ugyanis nagy részüket, az ismeretek hiánya miatt, műveletlenül hagyták.²⁴ A kitelepítések szőlőművelésre gyakorolt hatásával kapcsolatban Andrásfalvy Bertalan így fogalmazott: *A legszembeszökőbb gazdálkodási-termelési változáson a szőlők mentek keresztül. A szőlőterület, prэшázak és bortermelés minőségi és mennyiségi romlása igen nagyméretű és szomorú.*²⁵ A második világháborút követő hanyatlást szemléletesen foglalta össze egyik adatközlője is: *Etyeken két gazdának régen több bora termett, mint most az egész határ.*²⁶ Ez számszerű adatokkal is alátámasztható. Az 1950-es évek derekán Etyeken a fináncok mindösszesen 750 hektoliter bort találtak, szemben az 1940-es évek százezer hektoliterével. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy az 1946-ban kitelepített 790 család helyére jött új telepések közül csak a Heves megyei Kisnánáról és Gyöngyöstarjánról érkezők értettek a szőlőmunkához. A munkaerő és szakértelem hiánya következtében 10 év alatt több mint 700 kataszteri hold szőlő pusztult ki.²⁷

²¹ Az első új lakók még a kitelepítés előtt, 1945-ben érkeztek Gyergyóból a Budaörsöt 1944 végén önként elhagyók házaiba. (Földes 1980: 12.) Ez azonban a társadalom és a gazdálkodás szerkezetében még nem okozott jelentős változásokat.

²² Jelen tanulmányban a kitelepítés prэшáz- és pincekultúrára tett hatásával foglalkozom, de részben ennek a politikai döntésnek volt köszönhető, hogy az itt maradtak végleg elhagyták viseletüket és anyanyelvüket, illetve hogy az épített örökségben (Kálvária-domb, Kőhegyi kápolna, a passiójáték díszlete) jelentős pusztulás ment végbe.

²³ Sajtó gyűjtés – Perbál, 2013. március 11.

²⁴ Az 1. táblázatban közölt adatokból egyértelműen nem állapítható meg, hogy mekkora területi csökkenést eredményezett a németek kitelepítése, az 1965-ös adatok ugyanis már a kollektivizálást követő állapotot mutatják. Ha viszont megnézzük, hogy mely településeken volt nagyobb mértékű a területvesztés, akkor egyértelműen megállapítható, hogy a német településeken esett vissza jelentősebben. Budajenőn szinte teljesen eltűntek a szőlők, de Budaörs, Perbál és Zsámbék is súlyos veszteségeket szenvedett. Ezzel szemben Pátyon és Tökön kismértékű növekedés figyelhető meg, míg az egykor németek lakta Torbágy és a magyarlakta Bia egyesüléséből létrejött Biatorbágyon alig változott a szőlőterület.

²⁵ Andrásfalvy 1953a: jelentés.

²⁶ Andrásfalvy 1953b: 3.

²⁷ Geng 2005: 183.

A pusztulás viszont nemcsak a termelt bor mennyiségében és az épületek állagában mutatkozott meg, hanem az ahhoz kapcsolódó tárgyi világban, valamint a szőlőhegyi életben, a szőlőhegy közösség életében betöltött szerepében is.

Települések	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Bia	3411	308	3	-	2
Budajenő	65	950	-	-	-
Budakeszi	1761	4318	8	1	11
Budaörs	1897	7105	3	-	1
Etyek	865	3133	4	-	2
Páty	2596	20	-	-	4
Perbál	67	1635	321	-	-
Torbágy	618	1653	5	-	1
Tök	1277	21	-	-	1
Zsámbék	1057	3372	8	-	-

2. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1930-ban²⁸

Település	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Bia	3781	4	1	-	2
Budajenő	708	4	-	-	-
Budakeszi	6437	10	7	-	15
Budaörs	7579	36	9	1	14
Etyek	3094	8	1	-	2
Páty	2624	3	-	-	4
Perbál	1272	15	116	-	-
Torbágy	2283	7	-	-	-
Tök	1262	-	-	-	-
Zsámbék	2602	2	-	-	1

3. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1949-ben²⁹

A németek eltávolításával mind a társadalom, mind a gazdálkodás, mind a népi kultúra szerkezetében drasztikus átalakulások zajlottak le. Ennek ellenére megállapítható, hogy az új lakók egy része megpróbált alkalmazkodni az új környezethez. A politikai események viszont ismét közbeszóltak, így nem volt elég idő arra, hogy kialakuljon a telepések gazdálkodási rendszere, hogy a szőlőművelés abban elfoglalja helyét. Az 1950-es évektől meginduló kollektivizálás újabb változásokat okozott, s ezek az átalakulások is eltérő módon érintették a vizsgált településeket. Hatásuk mind a mai napig érezhető.

A termelőszövetkezetek létrehozásával a szőlők egy részét elvették, az elvett földek mértéke viszont jelentős eltéréseket mutatott. Erre példaként Budajenőt és Tököt

²⁸ Az 1930. évi népszámlálás... 1932: 87, 173, 177.

²⁹ Az 1949. évi népszámlálás... 2014.

említhetjük. Előbbi település szőlői többnyire síkabb területeken feküdtek, így ezek alkalmasak voltak a tagosításra. Ezzel szemben Tökön a szőlőföldek nagyobb része magasabban, domboldalban volt található, amivel a szövetkezet nem tudott mit kezdeni. Ezért ezeket visszaadták tulajdonosaiknak, csak kisebb területeket vágtak ki. Ezen intézkedések hatása mind a mai napig érezhető. A szőlők elvételével Budajenőn a családi szőlőkre épülő kultúra megszűnt,³⁰ Tökön viszont folytatódott, aminek köszönhetően ezen a településen még ma is nagy jelentősége van.

A többi vizsgált településen, ahol bizonyos mértékben még megmaradtak a szőlők a 20. század második felére, szintén a területek fokozatos csökkenése, ezzel párhuzamosan a pincekultúra elhalása volt megfigyelhető. Ebben az elmúlt években figyelhető meg változás, elsősorban azonban nem a szőlőket veszik újra művelés alá, hanem az épületek felújítását kezdik meg, amelyek ezt követően már egy egészen új funkcióban élnek tovább. Az 1950-es évektől végbemenő változások egyedül Etyeket érintették más módon, itt a hanyatlás helyett egy újabb fellendülés vette kezdetét. A fordulat 1955-ben következett be. Ekkor alakult meg a Hungarovin Borgazdasági Kombinát Etyeki Szőlőgazdasága azzal a céllal, hogy megvalósítsa a hajdan virágzó etyeki szőlőkultúra rekonstrukcióját, továbbá az új, nagyüzemi jellegű telepítésekkel fokozottabb mértékben biztosítsa a pezsgőgyártás alapanyagát. Hétszáz kataszteri holdon indult meg a munka.³¹ Etyek mellett még Budakeszin növekedett meg jelentősen a szőlőterület, itt a község határában, mintegy négyszáz hektáron a Kertészeti Egyetem Tangazdaságának volt szőlője. Itt azonban a magánkézben lévők szőlők teljesen eltűntek.

A KITELEPÍTÉSEK HATÁSA A TÁRGYI KULTÚRÁRA ÉS A SZŐLŐHEGYI ÉLETRE

A második világháborút követő német kitelepítések jelentős fordulópontot jelentettek. Az elhagyott épületek egy jelentős részét építőanyagként hordták el,³² a használatban maradók pedig vagy megőrizték eredeti funkciójukat, vagy új szerepet kaptak. Egyrészt pincelakásokká válhattak, amelyet idővel megpróbáltak lakóházzá alakítani, másrészt pedig új gazdasági funkciót nyerhettek. Az épületek elhelyezkedése, típusai jelentősen meghatározták a prэшázak és pincék további sorsát, de bizonyos szintű pusztulás minden településen bekövetkezett. Azokon a helyeken pedig, amelyeket a kitelepítés nem érintett, a kollektivizálás következtében kezdődött meg a hanyatlás.

Bián már 1946. április 14-én a hegyközségi tanács közgyűlésének jegyzőkönyvébe azt írták, hogy a prэшázak legnagyobb része tönkrement, és sok bort el is loptak.³³ A németek erőszakkal történő eltávolítása azonban Budakeszin és Budaörsön járt a legsúlyosabb következményekkel. Budakeszin a faluszéli pincesorok lettek a kitele-

³⁰ A termelőszövetkezet 1964-ben 47 kataszteri holdon gépi művelésre alkalmas szőlőt ültetett, 1975-ben pedig további ötvenet. (Simon – Szilágyi 1998: 53.)

³¹ Geng 2005: 184.

³² Ez az ország más németek lakta területein is megfigyelhető volt, Lukács László Nadappal kapcsolatban számolt be a kitelepítések utáni pinceelhagyásokról, prэшázeltávolításokról. Lukács 1978: 309.

³³ MNL PML IX.303. 12. doboz.

1. kép. A Pátyi utcai pincesor Budakeszin, 1938-ban. A présházak helyén ma lakóházak állnak. (Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház)

pítés áldozatai (1. kép),³⁴ míg Budaörsön a „pincefalu” tűnt el szinte nyomtalanul (2. kép). A budaörsi pusztulást jól szemlélteti Komjád-Konrád János visszaemlékezése: *Lebontották a legtöbb borházat; először a tetőanyagot, gerendákat, léceket, deszkákat vitték Budapestre egy bútorgyárba eladni. Ott felfűrészelték az anyagot, kívül-belül furnérokat ragasztva rá, s egykettőre készen voltak az új bútorok. Mikor már fogytán volt a faanyag is, sorra került a tetőcserepek és a téglák eladása. Végül ez az anyag is elfogyott.*³⁵ Jól mutatja ezt a pusztulást az egyik visszatérő kitelepített 1954 márciusában Bonomi Jenőnek³⁶ írt levele is,³⁷ amelyben arról számolt be, hogy a borpincék

³⁴ A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának Fotótárában több fénykép is található, amelyek ezt a pusztulást dokumentálták. Budakeszire példaként lásd: F 112425, F 112429.

³⁵ Dr. Kovács 2005: 87.

³⁶ Bonomi Jenő (1908–1979) germanisztika és romanisztika szakokra járt a Pázmány Péter Egyetemen. Szakdolgozatát Budaörs egyházi szokásaiból írta. Ehhez 1930-ban kezdte meg kutatásait, de már kezdetektől fogva nem csak azt jegyezte fel, ami szorosan a témájához tartozott, hanem minden mást is. Már ekkor elhatározta, hogy ezt a néprajzi szempontból sokat ígérő vidéket teljesen felkutatja. Érdeklődése elsősorban a németekre terjedt ki, de a többi itt élő népet sem hagyta figyelmen kívül. Majd 15 éven keresztül végezte néprajzi gyűjtéseit. 1944 decemberében el kellett hagynia Budapestet, majd egy évvel később Németországba kényszerült távozni. Ennek során gyűjtési anyagának jelentős része elpusztult, a majd másfél évtizednyi kutatómunkából szinte csak az maradt meg, amit 1944-ig publikálnia sikerült. Bonomi Jenő azonban ezt követően sem hagyott fel a gyűjtésekkel. Bár kutatási területétől megfosztották, idővel újra felvette adatközlőivel a kapcsolatot és tovább végezte az adatgyűjtést Németországban. Életéről, munkásságáról lásd: Bonomi 1965.; Tafferner 1980.

³⁷ Bonomi Jenő 1946 óta levelezésben volt egykori adatközlőivel. Ezen levelek hagyatékának levelezés részlegében található meg, összesen 516 darab. (Nachlass Bonomi, Korrespondenz an Bonomi – Institut für Volkskunde der Deutschen im östlichen Europa Freiburg /továbbiakban IVDE Freiburg/)

2. kép. A budaörsi „pincefalú” a második világháború előtt. Az épületek jelentős részét a kitelepítés után elbontották vagy lakóházakká alakították. (Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény – Budaörs)

tönkrementek, tetejük nincs, csak a falak állnak. *A menyemet meglátogatta egy viszsza-települt unokatestvére, aki néhány hétig Budaörsön volt és mesélte, hogy már nem kell elbujdosni, szabadon lehet közlekedni, sehol sincs bekerítve az udvar, sehol sincs kerítés, a szép házakban laknak, de az öregek üresen állnak, ajtó, ablak nélkül, és beesik az eső. A borpincék is tönkre vannak, tető, ablak és berendezés nélkül, csak a falak állnak.*³⁸ Szintén szomorú változásokról számolt be egy másik visszatérő, akit a Kőhegyre felmenve fogadott szomorú látvány: *...lepillantott és azt látta, hogy a prés-házak mind úgy néznek ki, mintha le lennének égve, a faanyag mind eltűnt vagy elégett, az ember látni sem szeretné és menekül onnan, ahol régen olyan szívesen volt.*³⁹ Minderről a pusztulásról még más kitelepítettek levelei is tanúskodnak, amelyek egyben azt is mutatják, hogy a Buda-vidéki települések életében a szőlőnek és az ehhez kötődő épületeknek különösen is nagy jelentősége volt.⁴⁰ A ma élők emlékezetében még

³⁸ Nachlass Bonomi, Korrespondenz an Bonomi – IVDE Freiburg, 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/251–2/1/275 dosszié, 2/1/270. levél.

³⁹ Nachlass Bonomi, Korrespondenz an Bonomi – IVDE Freiburg, 2/1/201–2/1/400 doboz, 2/1/251–2/1/275 dosszié, 2/1/260. levél.

⁴⁰ Több helyen például arról írnak, hogy bár jól érzik magukat Németországban, de a pincéjük, a szőlőjük nagyon hiányzik nekik: *Karácsony után a nagypapámmal voltam. Egészséges és jó állapotban van. Egész elégedett volt. Ha még a pincéje is megvolna, az jó lenne.* Nachlass Bonomi, Korrespondenz an Bonomi – IVDE Freiburg, 2/1/001–2/1/200 doboz, 2/1/001–2/1/025 dosszié, 2/1/014. levél.

szintén élnek az egykori présház- és pincesorok emlékei, pusztulásukra fájdalmasan emlékeznek vissza.

Hát igen, az is érdekes. Mert itt mindig mondják és mutatják, hát én is járom az országot, hogy ilyen pincesor van Hajóson, meg itt, meg amott. Hát Budaörsön olyan pincesorok voltak, amilyen az egész országban nincs. Itten végig, kilométeren a hegyoldalban végig présház, felfele komplett présházak voltak. De nem csak egy oldalt, mint ahogy mutatják, mondjuk Hajóson, hogy van utca, ahol van jobbra-balra présház. Itten több utca. Ez az utca [Csap utca – M. A. A.] is végig présházakkal volt. Akkor arra a hegy körbe-körbe, fönt a hegyen mindenütt. Szóval rettenetes sok présház. Minden parasztnak, a földjük nem volt olyan sok, egy parasztnak mondjuk, hát mit tudom én, egy-két hold vagy három hold, szóval nem volt olyan sok, de ezt nagyon intenzíven és jól megművelték. És ehhez volt mindegyiknek ilyen szőlője, gyümölcsje, présháza. Olyan is volt, ha szegényebb volt, kevesebb, akkor egy présház közös tulajdonnal volt. Szóval a présház egy tető alatt volt, s belül a hegyoldalba pedig két pincerendszer volt.⁴¹

A kitelepített településeken a pusztulás, a fosztogatások a vezetők számára is súlyos problémákat okozott, ugyanis a gazdátlanul maradt lakóházakat, présházakat és pincéket a folyamatos fosztogatás fenyegette, több esetben önkényesen történt meg az elfoglalásuk. Erre vonatkozóan Budaörssel kapcsolatban rendelkezünk írásos említéssel, de feltehetően mindez máshol is nehézségeket okozott. Erre utal a *Kis Újság* 1946. február 15-i száma, amelyben arról számoltak be, hogy több mint háromszáz borpincét és lakóházat fosztottak ki Budaörsön, de ahogy írták, csak, *mint iskolapélda* állt előttük Budaörs, *amelynél most már tisztán leszűrhetjük a tapasztalatokat*. A cikk szomorú képet festett a településen uralkodó helyzetről.

Egy rendőrzászlóalj jelenléte nem volt képes megakadályozni, hogy a községnek majdnem minden borpincéjét és lakatlanná vált házát a világtáj minden oldaláról beszivárgó fosztogatók fel ne törjék és ki ne rabolják! Több mint háromszáz borház vaslemezes, nehéz faajtáját verték pozdorjává nagyrészt az éjszakai órákban és folyatták ki, vagy vitték el, sokszor kocsi-kon is, a száz és száz hektoliternyi bort. Milliárdnyi érték tűnt el, vagy ment itt pusztulásba és a mindenre elszánt brigantik nem egyszer az ott lakó kevésszámú magyar telepeselek életét is veszélyeztették. Most, hogy a kormánybiztosság elköltözésével a mozgó rendőrzászlóalj is eltávozott, polgárőrség felállításával próbálják valahogy biztosítani a rendet. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy ez nem sokat ér és az egyetlen segítség az lenne, hogy a helyi rendőrséget nagyszámú a banditákkal eredményesen szembeszállni képes légénységgel erősítsék fel és ez történjen meg minden községben. – a budaörsi tapasztalat konzekvenciáját levonva –, amelynek lakosságát kitelepítik.⁴²

⁴¹ Saját gyűjtés – Budaörs, 2014. április 8.

⁴² *Kis Újság*, 1946. február 15.

Budaörsön 1947. december 15-én egy műszaki felügyelő által felmérést is készítettek az állapotokról. A jelentésből tudni, hogy harminc olyan romépület, illetve romépület-rész volt, amelynek lebontása indokolttá vált. Továbbá a Máriavölgy utcában található száz pincét és prэшázat úgy nevezték meg, amelyekre a községnek nincs szüksége, így házaikat a telepések ezek anyagából tatarozzák. A felmérés idején az épületek faanyagát, a tetőszerkezetet, az ajtókat éppen bontották, a meglévő berendezést, az eszközöket pedig már elhordták. A probléma azért érintette érzékenyen a települést, mivel az épületek a Földalap tulajdonát képezték, így mielőbb szükségesnek tartották a tulajdon megőrzését. A helyzet rendezésére született javaslat azt tartalmazta, hogy a lehető legtöbb épületet meg kell őrizni, helyre kell hozni, csak a romépületeket bonthatják el, amelyek anyagát a helyszínen kell eladni.⁴³

Még jelentősebb pusztulás ment végbe Budakeszin, ahol az egykori három prэшázor épületei közül ma már csak egy látható eredeti formájában, igaz, ez is nagyon rossz állapotban van. Budaörshez hasonlóan a kitelepítések következtében egyrészt elhordták az épületeket, másrészt pedig elkezdtek őket lakni, idővel pedig vagy teljesen új lakóházakat építettek, vagy átalakították az egykori prэшházakat.

Jelentős, de nem teljes pusztulással járt a kitelepítés Etyeken, Perbálon és Zsámbékon. Egyes vélemények szerint Etyeken a felmenő falu prэшházak 70%-a pusztult el. Ezek egy részét elhordták, más részük pedig elhagyatottan állva pusztul mind a mai napig, emlékeztetve a közel hét évtizede történt eseményekre. Ugyanilyen szomorú emlékei a múltnak a foghíjas pincesorok az Öreghegyen és az Újhegyen, valamint a szőlők végén gazzal benőtt, betemetett pincék.

Jelentős volt a pusztulás Perbálon és Zsámbékon is, ahol szintén mind a mai napig látszódnak ennek nyomai. A homlokzattal rendelkező lyukpincék támfalát, valamint a boltozott prэшházakat elhordták. Sok esetben a pincék belső boltozatát is megbontották, amelyek megadva magukat az időnek, szép lassan beomlottak. *Nem nagyon foglalkoztak a szőlőkkel, elhanyagolták őket. Sőt, nagyon szép pincéket, tudja, ez ki van rakva faragott kővel, mindet elbontották, hazavitték a követ, aztán elhasználták másra. Úgyhogy több száz pincéből kiszedték a követ. Még én is láttam ilyet. [...] Kiszedték belőle a követ, és utána beomlottak a pincék.*⁴⁴ A legkatasztrofálisabb pusztulás a zsámbéki Józsefvárosi gödröt érintette.

A Józsefvárosi gödör a település egyik legmélyebben fekvő területe, amely egykor patkó alakban, zárt körben több mint hetven pincének adott helyet. A 18. században betelepített németek az akkori Új utca, a mai Dózsa György út lakóházaikhoz erről a területről nyerték a megfelelő agyagos földet, aminek következtében – átlagosan kétméteres szintkülönbséggel – egy 1,5 hektáros nagyságú gödör alakult ki, amely alkalmas volt arra, hogy partoldalába pincéket fúrjanak. A kitelepítések után a teljes területet elhagyták. A lyukpincék homlokzatát elhordták, a gödröt szeméttel töltötték fel (3. kép), az új lakók számára ugyanis értéktelenné váltak az egykor a megélhetésben fontos szerepet játszó épületek. Idővel megkezdődött a terület lakóházakkal

⁴³ Jelentés a budaörsi romházak, illetőleg romprэшházak bontásából származó épületanyagok felhasználására, 1947. december 15. Hauser é. n. 153. cédula.

⁴⁴ Sajtógyűjtés – Zsámbék, 2013. február 20.

3. kép. Gazzal benőtt prэшázás lyukpince romja a Józsefvárosi gödörben (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013)

történő beépítése is, melynek következtében nemcsak a feldolgozó épületeket hordták el, hanem több pincét is betömtek.

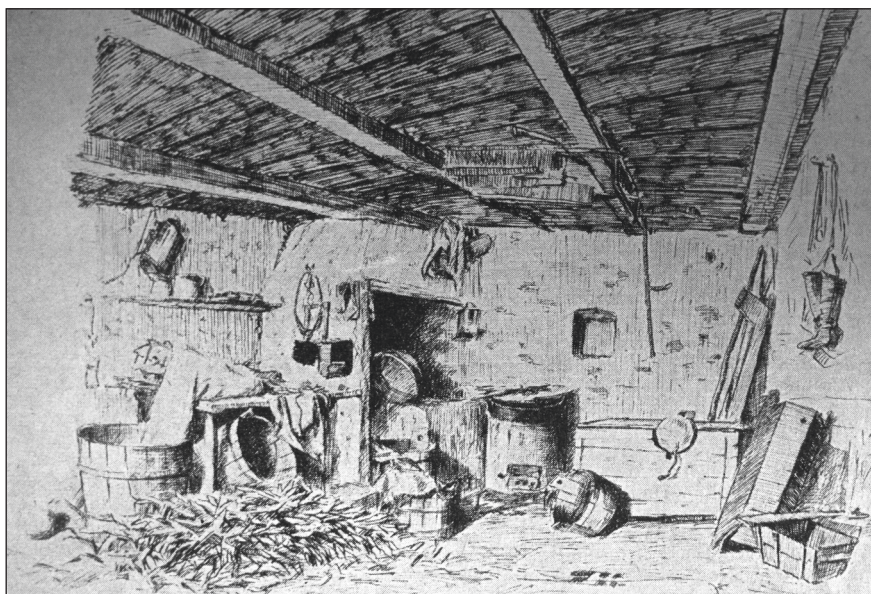
A német kitelepítés nemcsak a szőlőművelés jelentőségében, a gazdálkodás rendszerén belül elfoglalt helyében és az épületek elhagyásában mutatkozott meg. Nagymértékű pusztulás ment végbe az eszközök terén is. 1953-as etyeki gyűjtésében Andrásfalvy Bertalan arról számolt be, hogy az elhagyott prэшázakból a préseket a tanács szedte össze tüzelőnek.⁴⁵ Bálványprések tucatjait, de akár százait semmisítették meg Budaörsön is. Ezt jól mutatja, hogy Hauser József 1970-es, 1980-as években folytatott gyűjtései során csak egy ilyen prést talált.⁴⁶ Az eszközök pusztulásáról számolt be Komjád-Konrád János is: *A borházakból elvitték a vaspréseket, szüretelő kádakat, hordókat, borszívó gépeket stb. Ezeket a holmikat mind eladásra, Budapestre vitték. [...] Mikor ezek a berendezési tárgyak már elfogytak, a borházak lebontására került a sor.*⁴⁷ A kisebb eszközök terén szintén jelentős károk keletkeztek. Ezt terepgyűjtéseim is alátámasztják. Míg Tökön a folyamatos szőlőkultúrának, pincekultúrának köszönhetően ezekből mind a mai napig több megőrződött, addig az egykor németek lakta településeken jóval kisebb számban fordulnak elő.

Az 1945 utáni változások harmadik hatása a funkcióváltásban mutatkozott meg. A prэшázak és pincék a közösség, elsősorban a férfitársadalom életében jelentős sze-

⁴⁵ Andrásfalvy 1953a: 1.

⁴⁶ Hauser é. n.

⁴⁷ Dr. Kovács 2005: 87.

4. kép. Eredeti funkcióját elvesztő préház raktárként történő használata Jakob Bechtold rajza alapján (Bechtold 1961: 131.)

repet töltöttek be. Az idősek rendszeresen kijártak borért, s ennek során spontán találkozásokra kerülhetett sor az ismerősökkel, pinceszomszédokkal. Emellett viszont a baráti társaságok rendszeresen összejöttek vasárnap délutánonként valamelyikük pincéjében, valamint bizonyos ünnepi alkalmakhoz is a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények szolgáltak helyszínül.⁴⁸ Az elmúlt évtizedekben azonban az épületek ilyen irányú funkciójában jelentős változások zajlottak le. Azokon a településeken is (például Tök), ahol folytonos volt a pincekultúra, az idősebb generációk elhunytával megritkultak az ilyen találkozási alkalmak, az egykor németek által lakott településeken viszont ezek a változások évtizedekkel korábban bekövetkeztek. A szőlőkultúra visszaesésével a szőlőhegy társadalmi szerepe is szinte teljesen megszűnt, amelyhez az épületek elhagyása mellett lakóházzá történő átalakításuk is jelentősen hozzájárult.

Bár az épületek egy része megmaradt az egykor németek által lakott településeken, legtöbbjük azonban elvesztette hagyományos szerepét. A bor hiányában és az eszközök elpusztításának következtében üresen álló pincéket, préházakat több helyen raktárnak kezdték használni. Egyrészt az otthon feleslegessé váló dolgokat hordták ki, másrészt általános tárolók lettek. Ezt jól mutatja egy perbáli példa is. Mikor az 1950-es évek elején új tanító érkezett a községbe, a szolgálati lakásnál még nem épültek fel a melléképületek. Ezért egy még szabad, üresen álló préházast lyukpincét adtak neki, amit tárolónak tudott használni. Az általános tárolófunkciót szemléletesen ábrázolja Jakob Bechtold. 1907-ben készített egy rajzot Budakeszin élő nagyszüleinek haszná-

⁴⁸ A témával kapcsolatban lásd: Muskovics 2014b.

laton kívüli prэшházról (4. kép). Mind a rajz, mind az 1961-ben megjelenő rövid leírás jól mutatja, hogy a hagyományos funkció elvesztése után tárolóhelyiséggé átalakult, lakótelken lévő prэшház a legkülönbözőbb dolgoknak adott helyet (használaton kívüli eszközöknek: például a szövőgép részeinek, a gyalupadnak; az állatok számára szükséges takarmánynak.) A leírásban szereplő eszközök azt is mutatják, hogy a hagyományos funkció elvesztése után az épületben a tárolás mellett különböző munkákat végeztek (például kukoricamorzsolás, szappanfőzés).⁴⁹

Az üresen maradt épületek ezenkívül viszont a legkülönbözőbb speciális funkciókat tölthették be. Budaörsön az egyik pincében csirkéket neveltek, később pedig szegfűt tartottak benne. Több helyről van adat arra, hogy gombát termeltek az egykori borospincékben.

A megmaradt épületek továbbélésének másik útja a szükség- vagy állandó lakásszállás alakítás volt. A 20. század első felében Budakeszin, Pátyon és Zsámbékon nagyobb számban fordultak elő pincelakások. Utóbbi két településen a háború után megkezdődött ezek felszámolása. Ellentétes folyamat zajlott le viszont Budakeszin és Budaörsön, ahol a német kitelepítések után a szőlőfeldolgozó és bortároló épületeket lakásként kezdték használni. Ezek némelyikét még az 1980-as években is lakták a szegényebb családok. Az új telepesek száma magasabb volt, mint a kitelepítetteké, így idővel elfogytak a lakóházak. Azok, akiknek nem jutott hely, kénytelenek voltak a prэшházakat elfoglalni, amit idővel megpróbáltak lehetőségeiknek megfelelően átalakítani, átépíteni. A szükséghelyzetet, a rászorultságot, az új telepesek anyagi helyzetét viszont jól mutatja, hogy nemcsak a prэшházzal rendelkező pincékbe költöztek be. A kitelepítések után több épületet elbontottak, építőanyagként vitték el, csak a pince maradt meg. Idővel ezekbe is beköltöztek, így a 20. század második felében az egykori bortárolókat pincelakásként kezdték használni.⁵⁰ A szükséghelyzetet az is jól mutatja, hogy önkényes alapon elfoglaltak olyan prэшházakat is, amelyeknek tulajdonosait nem telepítették ki. A legtöbb elfoglalt épületet idővel teljesen átalakították, sok esetben kívülről nyomát sem látni annak, hogy ott egykor prэшház állt. Mindez nagyon jól mutatja, hogy az évszázadok során a válsághelyzetekre adott válaszok sok szempontból megegyeztek, a szükségkörülmények azonos reakciókat váltottak ki. A résztvevők változtak, a kényszerű változásokat előidéző okok is, de a prэшházak és pincék hűen őrizték évszázadokon keresztül eredeti funkciójukat, de ha kellett, akkor alkalmazkodtak az adott körülményekhez, biztos fedeleket jelentve a válsághelyzetbe jutott emberek, családok számára. Budakeszi és Budaörs példája tehát jól mutatja, hogy a szükségkörülmények még a 20. század második felében is feléleszthettek olyan lakókörülményeket, amelyek az ország más területein ekkor már hanyatló korszakukat élték, a megszűnés útjára léptek.

Az 1940-es évek második felében lezajló változások máig éreztetik hatásukat. Egyes településeken (Budakeszi, Budaörs) teljesen megszűnt a pincekultúra, ma már szinte egyetlen épület sincs meg. Perbálon és Zsámbékon szintén jelentős pusztulás ment végbe, ezeken a helyeken is szinte teljesen eltűnt a pincék társadalmi életben

⁴⁹ Bechtold 1961. Bár a példa korábbi, a kitelepítés kapcsán is több ilyen esetet leírhatnánk.

⁵⁰ Ezzel kapcsolatban a fényképet lásd: Riedl 1965: 92.

betöltött szerepe. E két település útja azonban annyiban eltért az előbb említetteknél, hogy itt az épületekben valamivel kisebb pusztulás ment végbe, ha rossz állapotban is, de megőrződtek, így ma bizonyos mértékben újra kezd fellendülni a pincekultúra. Ebben szerepe volt az épületek típusainak is, ugyanis a boltozott prэшházas lyukpincék, illetve a lyukpincék kevésbé voltak alkalmasak a lakóházzá történő átalakításhoz. Ezzel szemben Budakeszin és Budaörsön a felmenő fallal rendelkező prэшházak lehetőséget adtak az azonnali beköltözésre. Az előbb említett településekkel szemben más utat járt be Budajenő, Etyek és Torbágy. Etyeken a termelészövetkezet jelentős telepítéseket végzett, a pezsgőgyártáshoz alkalmas bor iránti kereslet következtében pedig háztáji szinten is jelentősebb maradt a szőlőművelés. A másik két településen a prэшházak és pincék jelentős része a lakótelken állt, így ott ezek nem játszottak olyan jelentős szerepet a férfitársadalom életében.

A kitelepítéseket követő hanyatlás miatt nagyon nehéz az épületek társadalmi életben betöltött funkcióját vizsgálni. A korábbi gyűjtésekből fennmaradt adatok, valamint a régi fotók azonban jól mutatják, hogy ezek az épületek a német települések lakosságának életében is fontos szerepet töltöttek be. Ezt legszemléletesebben talán az a fénykép ábrázolja, amely Zsámbékon készült, röviddel a kitelepítés előtt. A család vagy baráti társaság búcsúkoccintását a prэшház előtt tartotta meg.⁵¹

A PINCESOROK FELVIRÁGZÁSA NAPJAINKBAN

A német kitelepítések drasztikus átalakulásokat eredményeztek az egyes települések társadalmában, népi kultúrájában. Az 1945-ig több településen jelentős szerepet betöltő szőlőművelés – Etyek kivételével – visszaszorult. A változások viszont nemcsak a művelési ág mezőgazdaságon belül elfoglalt helyében mutatkoztak meg, hanem az ehhez kapcsolódó tárgyi kultúrában, közösségi életben is. Az elmúlt néhány évben viszont azt tapasztalhatjuk, hogy egyre több épület kerül felújításra. Ezek több esetben már nem a hagyományos gazdasági funkciót töltik be, hanem turisztikai célt szolgálnak, vagy pedig szórakozóhelyként használja tulajdonosa. A pincekultúra tehát ismét kezd fellendülni, amelyek közül különösen is érdemes kiemelni Zsámbékot. Itt amellett, hogy számos pince helyreállítása megtörtént, az egykor kitelepítetteknek, az egykor itt lakó németeknek is emléket kívántak állítani az egyik pinceterületen.

Zsámbékon az elmúlt években több kezdeményezés is született annak érdekében, hogy az épületeket, a hagyományos formákat figyelembe véve állítsák helyre. Ez alapvetően négy pinceterületet érint. A Szuszogó és a Mélyvölgyi úton lyukpincék voltak támfallal megerősítve. Az 1940-es évek végétől ezeket teljesen elhagyták, ma azonban egyre nagyobb számban történik meg helyreállításuk (5. kép). Az építészeti rendeletek által érintett harmadik egykori pincesor a Rácváros utcai. Itt 15 löszfalba vájt pince volt található, ezeket egységes arculattal tervezték át, a vélemények azonban megoszlanak arról, hogy mindez mennyire sikeres átalakításnak tekinthető. A negyedik pinceterület, a Józsefvárosi gödör, országos műemléki védelem alatt áll, helyreállítása egy

⁵¹ Jelli – Lugmayer 1981: 136.

5. kép. Az elhagyott lyukpincék egy részének helyreállítása már megtörtént Zsámbékon, a Mélyvölgyi úton (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013)

helyi lakos kezdeményezésére indult meg, s éveken át tartó küzdelem során sikerült elérni a ma látható állapotokat.

A borospince-terület a városon belül fekszik, de régen ez még a község széle volt. Korábban már említettük, hogy a 18. században betelepített németek lakóházaikhoz erről a területről nyerték a megfelelő agyagos földet. Idővel mély gödör keletkezett, amely alkalmas volt arra, hogy partoldalába pincéket fúrjanak. A kitelepítések után a teljes területet elhagyták. Néhány éve egy helyi lakos volt az, aki felismerte, hogy a terület többre érdemes. Úgy gondolta, hogy amellet, hogy a még meglévő 19. századi pincék építészeti szempontból értékesek, a gödör a második betelepítés emlékét is őrzi, de emellett a népességcsere által pusztulófélben lévő pinceterület a népmozgások szimbolikus emléke is. Hosszú küzdelemmel sikerült elérnie a vezetésével létrejött egyesületnek, hogy a terület műemléki védeltséget kapjon. A terület nagy részét megtisztították, a még meglévő pincéket helyrehozták, amelyek így a 2010-ben felállított Német Nemzetiségi Emlékművel méltó emléket állítanak a kitelepített német lakoságnak és hirdetik az egykor virágzó szőlőkultúra emlékét (6. kép).⁵²

⁵² A helyreállítást végző Lamgrub Egyesület működéséről részletesebben lásd: lamgrub.wordpress.com (letöltés: 2016. március 30.)

6. kép. A zsámbéki Józsefvárosi gödör a Német Nemzetiségi Emlékművel (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013)

ÖSSZEGZÉS

Az egyes csapások – legyen szó akár természeti, akár más jellegű eseményekről – először a művelési ág jelentőségében éreztették hatásukat, ami a kutatási irányokat is meghatározta. Elsősorban a gazdálkodás szerkezetében bekövetkező változásokkal foglalkoztak. A művelés, a felhasználás és a tárolás során használt eszközök, az ezekhez kötődő építmények azonban sosem voltak függetlenek a hozzájuk kapcsolódó művelési ágtól, így az azt érintő akár pozitív, akár negatív hatású események a tárgyi világon, az épületek funkciójában is nyomot hagytak. A művelés intenzívebbé válásával új eszközök jelenhettek meg, a mennyiség fokozásával átalakításokat hajthattak végre az épületeken. A virágzó szőlőkultúra a közösség életét is befolyásolta, az egyre inkább központi szerepet betöltő szőlőhegy a társadalmi események fontos színhelyévé vált, ami kihatott az épületek funkciójára, formájára, berendezésére. Az adott gazdálkodási ág pusztulása viszont elmentés folyamatokat váltott ki. A feleslegessé váló tárgyakat idővel megsemmisítették, az épületeket pedig elhagyták vagy új funkciót kaptak, amely a hozzájuk kapcsolódó közösségi események visszaesését, esetleg teljes elhalását jelentette. A szőlőművelés, mint gazdálkodási ág, valamint a hozzá tartozó tárgyi világ és az érintett társadalom tehát sosem választható el egymástól, a gazdálkodás és a társadalom szerkezetében, a tárgyi kultúrában bekövetkező változások mindezek összefüggésében vizsgálandók.

A korábbi századok présház- és pincekultúrájával kapcsolatban kevesebb forrással rendelkezünk. Az első olyan esemény, amelynek hatására vonatkozóan pontosabb ada-

tok maradtak fenn az épületekkel kapcsolatban, a filoxéra pusztítása. A vészre nemcsak, hogy az ország egyes vidékein reagáltak másképp, de gyakran még két szomszédos település útja is eltérően alakult. A felújításokat megelőző másfél évtizedben bizonyos fokú pusztulás viszont mindenütt bekövetkezett a tárgyi világban és az azokhoz kapcsolódó társadalmi szokásokban. Összességében viszont megállapíthatjuk, hogy teljes pusztuláshoz még a szőlőterületeit szinte teljesen elvesztő Pátyon sem vezetett, az épületek új funkciót kaptak. A vizsgált területen a legnagyobb tragédiát a németek kitelepítése jelentette, amelynek következtében préházak és pincék százai semmisültek meg, bálványprések és más eszközök tonnányi faanyaga égett el, az egykor hangos pincesorok és pincefalvak hosszú időre elcsendesedtek. Napjainkban viszont egy ellentétes folyamat tanúi lehetünk. Az elmúlt egy-két évtizedben a szőlő-borkultúrában, ezáltal a pincekultúrában megindult a fejlődés. Egyre több épületet újjátanak fel, de ezek gyakran már új funkciót kapnak, gazdasági szerepük egyre inkább háttérbe szorul.

Irodalom

AZ 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS

- 1932 *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.* Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 83.)

AZ 1949. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS

- 2014 *Az 1949. évi népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi adatai településenként.* Budapest: KSH Könyvtár. (Számok és Történelem 4.)

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1953a *Svábok szőlőművelése és a székely telepések élete.* Budapest: Néprajzi Múzeum. EA-5841.
- 1953b *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szőlészet-borászat, állattartás stb.* Budapest: Néprajzi Múzeum. EA-5945.
- 1954 *Szőlőtermelés.* Budapest: Néprajzi Múzeum. EA-5840.
- 2013 *A budai szőlőművelés. Néprajzi vázlat.* In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról.* 14–24. Budapest: Agroinform Kiadó – Magyar Bortörténeti Társaság.

BECHTOLD, Jakob

- 1961 *Preßhaus. Volkskalender der Deutschen aus Ungarn 1961.* 131–133.

BECK Tibor

- 2005 *A filoxéravész Magyarországon.* Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum. (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 10.)

BONOMI, Eugen

- 1965 *Mein Weg als Volkskunder. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde VIII.* 273–290.

CSOMA Zsigmond

- 1991 Etnikai és mentalitásbeli sajátosságok a dunántúli németek szőlő- és bortermelésében a XVII–XX. században. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* 277–287. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- 1994–1995 *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelekében. (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig).* Debrecen – Budapest: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke – Centrál-Európa Alapítvány. (Centrá-Európa Alapítványi Könyvek 3.)
- 1998 *Falusi környezet – nagyvárosi ellátás. Budapest a kert-, a szőlő- és bortörténet városa.* Budapest: Centrál Európa Közhasznú Alapítvány. (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 7.)

DÓKA Klára

- 2008 Pest-Pilis-Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840). In Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II.* 265–359. Budapest: Pest Megyei Monográfia Közalapítvány. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 5.)

DVIHALLY Anna Mária

- 1932 *A budai szőlőművelés története.* Budapest: Kovács Nyomda. (Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 4.)

FÖLDES László

- 1980 Székelyek és németek Buda környékén. *Múzeumi Kurír* 33. IV/3. 12–14.

L. GÁL Éva

- 1988 *Az óbudaai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

GALGÓCZY Károly

- 1877 *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. Harmadik rész.* Budapest: Weiszmann Nyomda.

GENG Antal

- 2005 *Etyek története.* Etyek: Kornétás Kiadó.

HAUSER József

- é. n. *Szőlő-barack.* Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. D-2008.013.10.

JELLI, Martin Anton – LUGMAYER, Anton

- 1981 *Zsámbék/Schambek. Bildgeschichte einer „schwäbischen” Gemeinde im Ofener Bergland/Ungarn.* Gerlingen: Heimatverein Zsámbék.

KÁLDY-NAGY Gyula

- 1985 *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai.* Budapest: Pest Megyei Levéltár. (Pest Megye Múltjából 6.)

KOVÁCS József László, Dr.

- 2005 *Rögös utakon. Auf steinigem Wegen.* Budaörs: Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzat. (Regélő Múlt 5.)

LUKÁCS László

- 1978 Népi építkezés a Velencei-hegység szőlőiben. *Alba Regia* XVI. 299–343.

MARCHUT Réka

- 2010 Ki- és betelepítések Budaörsön (1945–1948). In Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs (1944–1948)*. 111–168. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény.

MUSKOVICS Andrea Anna

- 2013 „Régi jó időről legtöbbet beszélnek / Tetőtlen préházak, beomlott kémények.” Buda-vidék préház- és pincekultúrájának pusztulása. *Néprajzi Látóhatár* XXII/1. 107–124.
- 2014a *Buda-vidék préház- és pincekultúrája. Építészeti és társadalomnéprajzi megközelítés (XIX–XX. század)*. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet. (doktori disszertáció)
- 2014b Népélet és változásai a Buda-vidéki préházakban és pincékben. In Komor Judit – Schiller Katalin (szerk.): *Utak, technikák, hagyományok. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Program doktoranduszainak műhelykiadványa*. 18–36. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Program.

PESTY Frigyes

- 1984 *Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárából: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések*. Szentendre: Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár. (Pest Megyei Téka 6.)

RIEDL, Franz

- 1965 *Budaörs Perle des Ofner Berglandes*. Freilassing: Pannonia-Verlag.

SIMON István – SZILÁGYI Károly

- 1998 *Budajenő kis község Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun megyében 1198–1998*. Budajenő: Budajenő Község Önkormányzata.

SZŐLŐTERMELÉS KÖZSÉGSOROS...

- 1986 *Szőlőtermelés községsoros adatok 1873–1965*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

TAFFERNER, Anton

- 1980 Dr. Eugen von Bonomi (1908–1979) zum Gedächtnis. *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* XXIII. 280–302.

THIRING Gusztáv

- 1893 A budai hegyvidék. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben IX. Magyarország III*. 535–551. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.

Muskovics Andrea Anna

Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény – Budaörs

e-mail: dusenko84@gmail.com

Andrea Anna Muskovics

The impact of the expulsion of Germans after the Second World War on cellars and wine-press houses in the Buda hills

In studies on viti- and viniculture the word *catastrophe* is used in connection with various natural disasters. It is especially widespread in the case of phylloxera. Besides natural disasters, however, social and political changes may also have an impact upon agricultural production. Phylloxera had

caused severe damages in settlements inhabited by Germans in the Buda hills at the end of the 19th century, but then vineyards were to some extent restored, tools were further used, and the buildings of processing grapes and storing wine fulfilled their original functions. This boom lasted only some decades, since after the Second World War socio-political changes almost completely destroyed local people's traditional walk of lives.

The majority of the German population of settlements in the Buda hills were forced to leave their homes in 1946 and 1947, which led to fundamental and destructive socio-economic changes putting an end to a two-century-long local culture. The forced migration afflicted mostly viti- and viniculture within agriculture. The changing importance of viniculture in local agriculture and the change of the economic structure have become the subject matter of research projects. But these socio-economic changes also influenced the tools and edifices of vine-growing and wine-making. The author of the article investigates this aspect of the once flourishing German viniculture in the Buda hills.

A rituális gyermekhordástól a ritualizált babahordozásig Rituáldinamikai folyamatok a baranyai gyermekhordozó kendő (Kindstuch) használatában

„Az egyéni vég elhagyatottságát és az egyéni kezdet kiszolgáltatottságát egy jellegzetesen szociológiai belátás szerint közös rendek törekszenek csillapítani. Szimbolikusan és intézményesen is kiépített értelmvilágaink a káosz és értelmetlenség megszervezésének és folytonos fenntartásának a főuramai.”¹

Jelen írásomban a baranyai római katolikus németek hagyományos kelengyjéhez tartozó, a gyermekhordásra szolgáló Kindstuch rituális szerepkörét elemzem.² Az empirikus kultúratudomány kutatási perspektíváiban végzett rituáldinamikai vizsgálat hangsúlya a változási folyamatokra esik.³ Vázolom a textiltárgy első használatba vételét, az asszonyavatási szertartás és a rítus közötti kapcsolatot.⁴ A vizsgált régió a Pécs-Mohács-Erdősmecske háromszögben fekvő, kulturális sokszínűségű terület, időmet-szetben fókuszálva a 20. század második felére. Ez a kapcsolat a második világháború utáni Európában gyorsan zajló társadalmi-strukturális, modernizációs változásokat, az asszonyavatási szertartás, a szülés és születés körüli rituálék, a hagyományos gyermekhordás átalakulását tükrözi. A kapcsolat kölcsönhatásait V. Turner *liminalitás* és *communitas* elméletének és rituáldinamikai kutatások eredményeinek felhasználásával értelmezem.⁵ V. Turner teoretikus rendszere, mint megalapozott elmélet (*grounded theory*) ad keretet kvalitatív empirikus kutatásom eredményeinek bemutatásához.

A vizsgált területen 2009 óta végzek résztvevő megfigyelést, készítek narratív interjúkat a baranyai gyermekhordásról.⁶ Elsősorban magyarországi németekkel a Kindstuch kutathatósága miatt, egyben falusi sokác asszonyokkal a šarenica⁷ gyermekhordó használatának emlékezetéről. Az interjúk többnyire magyarul készülnek.⁸

¹ Hidas 2015: 20.

² Kindstuch, jel.: gyermek-kendő. A baranyai németek körében falvanként változóan, más elnevezései a tárgynak: Einfasstuch (befogó kendő), Einpackstuch (becsomagoló kendő), Manteltuch (köpönyeg kendő).

³ A rituáldinamika szóösszetétel a dinamikus folyamatokra tereli a figyelmet, a mindennapokat transzcendáló rituálék értelmezésében. A dinamika kutatására esik a hangsúly és nem a statikus elemek vizsgálatára. Az 1990-es években indult ennek a kutatási paradigmának a kidolgozása az Universität Heidelberg-en. Vö. Harth-Michaels 2013: 124–125.

⁴ Introductio v. Benedictio mulieris post partum. Bárh 1999: 359. Összefoglaló munkák az asszonyavatásról: Bárh 1999., 2005.; német nyelvterületre vonatkozóan Franz 1909.; Grober-Glück 1977.; von Arx 1978., 1998.

⁵ Turner 2003.

⁶ A baranyai gyermekhordásról vö. Andrásfalvy 2004: 151.; K. Csilléry 2001: 310.; Paládi-Kovács 2009: 276.; W. Sáfrány 1979.; Szepesi 2010.

⁷ Jel.: tarkácska.

⁸ Adatközlőim: két himesházi német asszony (születtek: 1931, 1937), két himesházi származású fiatal szülő (1980, 1982), egy szürri német asszony (1939) és egy katólyi horvát asszony (1938). A falusi sokác šarenica átfogó analízise nem része a kutatásomnak.

Dolgozatom kérdésfeltevése arra irányul, hogy a vizsgált tárgy milyen interaktív szerepet játszik az egyént és a közösséget érintő változási folyamatokban, konkrétan abban a státusváltást jelentő változási folyamatban, amelybe a szülés után kerül a nő.⁹

A mai baranyai falusi utcákon a babakocsik és hordozható autós gyerekülések mellett globális trendeket követő modern babahordozók figyelhetők meg, városi mintáknak megfelelően. Elvértve még a 21. században is előfordul, hogy egy-egy nagymama nyugtatás, altatás végett Kindstuch-ba teszi a kisgyermeket. Mivel azonban az aszszonyavatási szertartás, a gyermekágyas rítusok a vizsgált régióban az 1960-as évek végére jelentőségüket veszítették, a hagyományos gyermekhordók rituális funkciója és készítése megszűnt, a tárgyak nagyrészt a kelengye más darabjai mellé a szekrénybe vagy újra hasznosításra kerültek.

LIMINALITÁS A GYERMEKÁGYAS RÍTUSOKBAN

V. Turner szerint egy adott közösség a krízishelyzeteket, változásokat rituális folyamatok révén oldja fel és illeszti be saját életvilágába.¹⁰ Az életciklus rituálékhoz sorolható terhességi és gyermekágyas rítusokat A. van Gennep egységnek tekinti: az átmeneti rítus modellje szerint a terhes nő kilép korábbi státusából, majd a terhesség határhelyzeti időszaka után a gyermekágyas rítusok révén megvalósul a „szülésből való társadalmi visszatérés.”¹¹ A szülés utáni avatási rítus helyezi vissza a nőt saját nemébe, családi és társadalmi szerepkörébe.

A nő életében az első szülés különös jelentőséggel bír. Szülés után a nőt fizikailag is szeparálják, védve az anyát és a csecsemőt a külső hatásoktól, továbbá védve a családot, a közösséget a *női tisztátalanságtól*.¹² Az elkülönülés során a rítus alanya a profán téren és időn kívül, egyfajta szent térbe és időbe kerül. Megválnak korábbi státusától, de az újat még nem éri el. A *liminalitás* állapotában lévőket számos közösségben sötétnek vagy láthatatlannak tekintik, egyfajta strukturális láthatatlanságba kerülnek.¹³

⁹ Jelen tanulmányban a Kindstuch és részben a šarenica rituális használatát elemzem. A gyermekhordó Kindstuch tárgy materialitását, vizualitását, a kulturális kölcsönhatások jelentéshálóját doktori disszertáciomban elemzem, mely az Eberhard Karls Universität Tübingen, Empirische Kulturwissenschaft tanszékén készül. Ezúton mondok köszönetet Csonka-Takács Eszter, Reinhard Jöhler, Kuti Klára, Paládi-Kovács Attila, Monique Scheer, Gerhard Seewann szakmai segítségéért.

¹⁰ Turner 2003: 12.

¹¹ van Gennep 2007: 74.

¹² Vö. Csonka-Takács 1999: 268.

¹³ Turner 2003: 17–19.

Khensbett” azt mondták, *Kinderbett*,¹⁴ ez 6 hétig volt, a régi szokásokban, már az enyémben nem. Még a nagymamám korosztályánál úgy volt. [...] 9 napig nem mehettek ki, 9 napig el voltak függönyözve. [...] Így már kimehettek, de a határt nem léphették még át. Például, ha *Himesházára* akartak menni, ha letelt a 6 hét, akkor mehettek. [...] [...] hat hétig olyan volt a nő, mint egy beteg.¹⁵

A gyermekágyban az anya védve van a nehéz testi munkáktól, egyben a társadalmi élettől való elszigeteltség, úgynevezett *downplaying* jellemzi az időszakot.¹⁶ Ez a lefokozás paradox jellegű, a rituális folyamatban a személyes megtapasztalás látszólagos lényegteleniségére és a természetfeletti erők által irányított világban az egyén kicsinységére irányítja a figyelmet. „[A] beavatások megalázzák az embert, mielőtt tartósan felemelnék.”¹⁷ Étikussal megközelítésben a rituálék közösségek társadalmi rendjének építését szolgálják, mert „szolidaritást, kontrollt, hierarchiát, stabilitást” erősítenek.¹⁸ Émikus szempontból az átmeneti rítusoknak óvó, bajelhárító funkciója van.

*Hát a gyerekek is, hogy ne legyenek elvarázsolva. És hogy jó katolikus legyen és Istenben higgyen. [...] Dass die christliche Sache kennt, christlich so seit nicht so in Wanderschaft leben.*¹⁹ [...]

– Az Ausken,²⁰ ez kötelező volt?

Hát kötelező volt. Legalább akkoriban igen. Még mikor az én gyerekeim is voltak. 1950-, 1954- és 1955-ben születtek az én gyerekeim.

– Elvárták a faluban, hogy ide elmenjen a nő?

*Az nem volt híres akkor. Die's net ausgegangen.*²¹ *Die Kend die konne noch so Teufels Sachet gewachs.*²² Ördögfajzatba keveredhetnek. Nincs még az áldás. [...]

– [...] Mire volt jó a Kindstuch?

*Hát hogy melegen vannak, jó helyen vannak. Könnyen viszi az ember, és melegen vannak. Védve vannak a hidegtől, meg nyáron úgy félig lettek ugye, hogy a karjuk kint volt. Melegen voltak és védve voltak mindentől. Nem tudta úgy senki most elvarázsolni, bekostet*²³ [...]

– Ilyen védelem volt a gyógypárnácska? Csikos anyagból varrták.

*Ja. Das Kässchje.*²⁴ Bekost. *Hogy ne legyen elvarázsolva. Bekost. Jöttek asszonyok és mondták, hogy milyen aranyos, milyen szép! S akkor el tudták a gyermeket varázsolni.*

¹⁴ Jel.: gyermekágy.

¹⁵ 1. interjú: M. (szül. 1939, Szűr). 1968-ban született a gyermeke. / 2013.10.05.

¹⁶ Dubois-Jungaberle 2013: 52.

¹⁷ Turner 2003: 16.

¹⁸ Michaels 2013: 40.

¹⁹ Jel.: Hogy ismerje a keresztény dolgokat, keresztény legyen, ne így vándorlásban/varázslatban éljen.

²⁰ Ausken (= ausgehen), jel. Himesházán: kimenés, kimenetel. A gyermekágyból felkelő asszony első útja.

²¹ Jel.: Ő nem ment ki.

²² Jel.: A gyermek ördögi dolgokba keveredhet.

²³ Jel. Himesházán: megigézett.

²⁴ *Das Kässchje* (= das Kissen), jel. Himesházán: párnácska.

Hogy akkor éjjel nem aludt. Bekostnak mondtuk mi. Miért nem tud aludni a gyerek? A boszorkányok elvarázsolták. S akkor imádkoztunk. Elaludt megint. Ja.

–A papi áldás segítségével jön ki az asszony ebből a Wanderschaft állapotból?

Ebből a vándorlásból, lehet mondani, álmodásból.

– De miért vándorlás és álmodás?

Hogy a gyerekek ez lesz, az lesz [...] Régebben. El lettek varázsolva. Wander. Hogyan is mondtam ezt magyarul, így elvarázsolva. [...] Hát ameddig a hasában volt, így nem, de ha egyszer így megszületett a gyerek, szokták mondani. Hogy el van varázsolva. [...] Hát a szülés után ez a Wanderschaft, hogy bele kell élnie magát. Hogy van egy gyerek, s ezt így neveljük akkor tovább.²⁵

Az 1950-es években szült R. himesházi asszony az avatásig tartó gyermekágyas periódust védekező-elhárító, kapcsolatteremtő mágia²⁶ gyakorlásaként jellemzi. Ha saját portán kívüli térbe lép a gyermekkel elvarázslás történhet meg, ördögi-démoni világba kerülhet. A gyermeket dicsérő szavak tabu alá esnek, tiltottak. Szűri adatközlő szerint *óvakodó* magatartással,²⁷ szavakkal kerülhető el a megigézés: „Ha egy asszony nem akarja elvarázsolni a gyermeket, azt mondja: <Oh, te szaros teremtés, oh, úgy le vagy te szarva, úgy le vagy szarva!> S akkor ez nem lett elvarázsolva. Amikor ezt nem mondta, akkor elvarázsolta!”²⁸ Az *óvakodás* áthatja a testiséggel kapcsolatos gondolkozást és megnyilvánulásokat.

R. himesházi asszony saját portán, házon belül is a megszokott idő- és térélménytől eltérően, álomszerű időben és téren-kívüli vándorlásban érzi magát. A lakóházra és a házban zajló mindennapi tevékenységre a gyermekágy időszakában tilalmak vonatkoznak. A *liminális* időszakban a lakótér átmenetileg nem a megszokott funkciójában működik.²⁹ A rítus idején kialakul egy, „a normális tértől eltérő minőségű, az emberi lét/tevékenység számára tilos <nem tér>. De ez csak bizonyos időpontokban, időszakokban érvényes: az emberi idő szüneteiben, az időn-kívüliségben, a <nem idő>-ben.”³⁰ A rituális alany kapcsolatba kerül a mitikus tér és idő világával.³¹

A gyermekágyas rítus záró eseményére, az avatásra az anya Kindstuch-ba befogva veszi testére a gyermeket. A hangsúly a mobilitás mellett a gyermek megóvására, a hideg és az elvarázslás elleni védekezésre esik. Marcel Mauss 1934-ben írott tanulmányában nagyító alá veszi az emberi testtechnikákat, a gyermekhordozást is.³² A testhasználat alakítójának az utánczás során magunkévá tett *habitust*, a társadalmilag meghatározottságot tartja. Mauss a hagyományos és hatékony cselekvést nevezi technikának.³³

²⁵ 2. interjú: R. (szül. 1931, Himesháza). 1950-, 1954-, 1955-ben születettek gyermekei. /2013.10.05.

²⁶ Pócs 1983: 177.

²⁷ Az *óvakodással* kapcsolatban vö. Freud 2011.

²⁸ Camman-Karasek 1979: 300. (A szerző, Sz. A. fordításában.)

²⁹ Csonka-Takács 2008: 116.

³⁰ Pócs 1983: 183.

³¹ Pócs 1983: 199.

³² Mauss 2004: 436–437.

³³ Mauss 2004: 428–431.

„Technikai cselekvés, testi cselekvés, mágikus-vallásos cselekvés a cselekvő szemében összekeveredik.”³⁴

R. himesházi asszony a Kindstuch nyújtotta védelem megfogalmazásakor a *hideg/meleg* oppozíciót használja, továbbá a *jó hely* megjelölést. A *jó hely* olyan tér megjelölés, ahol nem éri a gyermeket megigézés, s mindez feltételez egy *rossz hely* térfelet, ahol a gyermek veszélyeknek lehet kitéve. A *jó hely/rossz hely* térfelek határát ebben az esetben a Kindstuch textiltárgy jelenti, amelynek megelőző-elhárító szerep tulajdonítható.³⁵ Bajelhárító, betegséggyógyító és démonűző mágikus praktikaként kerül az apró, megszentelt növényekkel³⁶ megtöltött amulett³⁷ (Kässchje) a gyermek nyakába, bölcsőjébe a párna alá.³⁸ A. van Gennep szerint a *liminális* szakasz nem zárul le a gyermekágygal, népcsoportok szerint változik, hogy meddig tart.³⁹ A Kindstuch aktív szereplője az avatás után elhúzódó *liminalitásnak*. Amellett, hogy a mobilitás eszköze és véd az időjárás viszontagságaitól, Janus-arcúan védi a gyermeket és egyben a közösséget az ártó hatásoktól és jelöli a rituális folyamatot.

A GYERMEKÁGYAS RÍTUSOK VÁLTOZÁSA

A baranyai Himesházán a német asszonyok 1960-ig többnyire otthon szültek, még akkor is, ha nem ígérkezett egyszerűnek a szülés. Komplikáció esetén a 10 kilométerre fekvő mohácsi kórház állt rendelkezésre, de nem volt egyszerű odáig eljutni akkori-ban, mentőt kellett hívni. 1960-ban változás következett be, hivatalosan megszűnt a bábaság intézménye Magyarországon.⁴⁰ L. 1960-ban Himesházán, otthon szülte első gyermekét bábaasszony segítségével, noha előzőleg már két félidős terhessége megszakadt, amely miatt kórházba kellett mennie kaparásra. L. 1963-ban a második gyermekét már nem otthon, hanem kórházban szülte.⁴¹

[...] akkor már mindenki kórházban szült. Mindenki elment a kórházba. Igen, három év alatt minden megváltozott. Mindenki azt mondta, hogy tisztán megy, és tisztán jön. Nem kell annyi problémát csinálni otthon az öregeknek.[...]

Így hangzott akkoriban, az öregeknél. Meg hát jobb is volt ott a kórházban. Az ember csak mindig később jön rá, hogy mi a jobb.

[...] Szombaton hazajöttem, vasárnap volt a keresztelés. Hiába, nyolc nap alatt.⁴²

³⁴ Mauss 2004: 431.

³⁵ Pócs 1983: 178–179.

³⁶ Himesházán Weihpisel az augusztus 15-én, Mária mennybevételén megszentelt növénycsokor neve, melynek pl. Cikó környékén Werzpischl az elnevezése: Pap 2007: 10.

³⁷ Vö. Gyermekágyas-démonoktól védő amulettek, ráolvasás-szövegekkel, Pócs 1990: 110.

³⁸ Adatközlő R. himesházi asszony (szül. 1931).

³⁹ van Gennep 2007: 73.

⁴⁰ Solymár 2003: 151.

⁴¹ Vö. a szülés, születés, avatás szokáskörrel kapcsolatban: Kapros 1990.

⁴² 3. interjú: L. (szül. 1937, Himesháza). 1960-, 1963-ban születtek gyermekei. /2013.10.04.

L. 1960-as szülése még a hagyományos keretben zajlott, 1963-ban viszont a kórházi tartózkodás váltotta fel a hagyományos gyermekágyas szakaszt, majd hazaérkezés-kor rögtön a kiavatási rítusok vették kezdetüket (vasárnap keresztelés, s rákövetkező hétfőn az asszonyavatás⁴³). A megváltozott születési/szülési körülményeket az öregek pozitív kritikával illették és hagyták jóvá, a szüléssel járó vér és egyéb testnedvek szennyezése (Mary Douglas értelmezésében⁴⁴) nem érinti a közösséget, s a tabukhoz való ragaszkodás is okavesztetté válik, tisztán ment és tisztán jött. Mely társadalmi folyamatok magyarázzák az évezredes rítus ilyen gyors transzformációját?

A második világháború traumája után Magyarországon a szovjet típusú államszocializmus kiépítése zajlott, s a gazdasági stabilizáció az erőltetett iparosítás, államosítások, mezőgazdasági kollektivizálás révén valósult meg, a strukturális változások a hagyományos életmód gyors átalakulásához vezettek. G. Seewann írja, hogy „Magyarországon az 1950-es évektől megfigyelhető társadalmi változás így – még ha némi késéssel is – teljes egészében érintette a nemzetiségi lakosságot is. A társadalmi változás annyiban befolyásolta e lakosság asszimilációját és identitásvesztését, amennyiben hagyományos agrárkultúrájának lényeges elemeit részben felszámolta, részben alapvetően megváltoztatta. A falu és a faluközösség a kollektivizálás után már nem vagy csak nagyon korlátozottan tudott szociokulturális kapocsként vagy akár az etnikai kulturális és társadalmi élet bázisaként szolgálni.”⁴⁵

A jelenség további megértéséhez egy ellenpélda szolgálhat. Csonka-Takács E. a gyimesközéploki születési rítusok kutatása során megvizsgálta, hogy miért maradt fent a gyermekágy intézménye a 21. századig: a szokás fennmaradásának lehetséges oka a komasági kapcsolatrendszerben gyökerezik, amelynek kialakítása a gyermekágyas időszak alatt történik. Ebben a hegyek között elzártan élő, havasi pásztorkodással, fakitermeléssel foglalkozó társadalomban a komák jelentik a nehéz munkák idején a segítséget. A cél, hogy minél többen váljanak keresztszülővé és komává (a keresztszülők száma akár 36 pár, vagyis 72 ember is lehet), ezért a gyermekágyas idő nemhogy rövidülő tendenciát mutatna, hanem éppen ellenkezőleg, minimum hat hétig tart.⁴⁶ Csonka-Takács E. szerint a hiedelmeket és ehhez kapcsolódóan a rítusokat, az őket állandó változásban tartó egyéni, közösségi és külső tényezők összetett hálózata formálják.

AZ AVATÁS VÁLTOZÁSA

A születés körüli egyházi szertartások közül a keresztelés mellett évszázadokon át az asszony szülés utáni rituális megtisztulása kapta a legnagyobb hangsúlyt. Ez az egyházi szertartás zsidó és keresztény kultikus hagyományokra épült,⁴⁷ összefüggésben a

⁴³ Lásd a 4. interjút.

⁴⁴ Douglas: 2003.

⁴⁵ Seewann 2015: vol.2. 383–384.

⁴⁶ Csonka-Takács 2008: 145.

⁴⁷ III. Mózes 12, 1–8. és Lukács 2, 21–38.

szexualitás korlátozásával. Szerepe volt abban, hogy a terhes és menstruáló nő *tisztátalanságának* hiedelme a közelmúltig fennmaradjon.⁴⁸

A II. Vatikáni Zsinat (1962-1965) liturgiareformja értelmében a magyar katolikus gyerekkeresztelési szertartásrendet 1969-ben megújították, 1973-ban jelent meg az új keresztelési és kapcsolódó szertartások szövege.⁴⁹ Az avatás egy részről a keresztelési szertartásba integrálódott, másrésztől külön opcióként is megmaradt, korszerűsített szöveggel.⁵⁰ A II. Vatikáni Zsinat újításait V. Turner kritikával illette, miszerint a történelmileg kialakult szertartásrendekben felülről diktált változtatások kedvezőtlen hatással vannak helyi közösségek életére.⁵¹ V. Turnerrel ellentétben C. Bell azt vallja, hogy a liturgikus inventár nem megváltoztathatatlan, nem a hagyományokhoz való ragaszkodásban, hanem az átalakuláskészségben látja a keresztény közösség fejlődését.⁵²

Hát akkor jött a keresztelés, egy hétre rá vagy két hétre rá, ki hogyan tervezte be. S akkor keresztelés után az első nap, mindjárt hétfőn, akkor befogtuk a Tuchba, s mentünk a templomba. Mise után mentünk be [...] Azelőtt minden reggel volt mise, mert több pap volt itt. Hárman voltak itt, egy esperes meg két káplán. Akkor ez volt a nap, a hétfői. [...] Az ember bement, mikor a fél misének vége volt, pláne mikor tél volt, megvártuk a mise végét. Bejött a pap a sekrestyébe, és utána stólát tett magára s ezt kellett megfogni, s így vezetett az oltár elé. Ott letérdelt az anya, s akkor imádkozott a pap a gyerekért, s megáldotta a gyereket s engemet is. És utána el lehetett jönni haza. Ennyi volt az egész. S utána lehetett a gyereket az utcára vinni. De azelőtt nem úgy volt, hogy máma megszüلök, s már 3 óra múlva kint sétálok a kocsival. Mert kocsik akkor nem voltak babakocsi. Tuchban vittük, na [...]

– S ekkor hordta először az Anya a Tuchot? Erre készült a Tuch tulajdonképpen?

Igen ekkor hordta először a Tuchot. A Tuch mindennapra készült. Volt vasárnapi Tuch, mikor voltak a nagyünnepek, karácsony, húsvét, akkor volt egy külön, s volt egy hétköznapi. S az ember elment valahova, rokonhoz [...] mert az ember otthonról elment a férfihez lakni, akkor elment a szülökhöz, meg a barátokhoz vasárnap délután vagy hétköznapi az Egészségházba.

– Erre volt az ünnepi Tuch? S a hétköznapi Tuch?

Az otthon, amikor az ember elment valahová szomszédba.

– Tehát a Tuch nem kifejezetten csak az Auskenre készült?

Nem, nem, mert így kellett vinni a gyereket. Mert babakocsi nem volt még a 60-as években, jó, az úriembereknek volt, de nekünk, parasztnak nem volt. [...]

– [...] Miért kellett megáldani az asszonyt?

[...] Megáldott, hogy a babonáság, meg mit tudom én, meg a boszorkányok, attól mentette meg ezzel az áldással. [...] Az volt a szokás, hogy mentse meg őket a rossz lélettől, meg mindentől. Azelőtt volt a Fraas,⁵³ ebbe haltak meg a gyerekek. Nekem is meghalt egy öcsém magas lázban. S akkor azt mondták, hogy ez a Fraas. Hogy valaki megbabonázta [...]

– Ez tulajdonképpen egy kényszer volt, hogy otthon kellett maradni a gyerekekkel?

⁴⁸ Hartinger 1992: 141.

⁴⁹ Ordo baptismi parvulorum, 1973. lásd Báth 1999: 370.

⁵⁰ Báth 1999: 370.

⁵¹ Turner 1976: 504–526. Idézi Kirsch–Rock–Schmidt 2013: 64.

⁵² Bell 2002: 15–28. Idézi Kirsch–Rock–Schmidt 2013: 67.

⁵³ Jel. frász, gyermekbetegség.

Hát igen, de ez egy szokás volt. Nem engedtek. Ezek benne voltak, az öregek. A gyereket nem volt szabad kivinni az utcára, amíg nem volt megkeresztelve.

– Hol változott meg ez a dolog, hol ért véget az Ausken. Mikoriban? Mert később ez elmaradt.

Mikor a kórházban szültek már, ez lassacskán. Na, jó, a mi korosztályunk az még ment, de utána [...] a papoknak mind kellett félni mindentől. Ez megszűnt ez az Ausken. Akkor már a bábaasszony se jött, se a templomba. Ez beteg is lett, meg el is költözött. [...] a fiatalság nem igényelte ezt, akik tíz évvel fiatalabbak voltak nálunk.⁵⁴

Baranyában, a mai idős generáció emlékezete szerint az 1970-es évekig létezett asszonyavatási szertartás, utána már beolvadt a keresztelőbe⁵⁵. A gyermekágyas időszak szakrális, strukturálisan a társadalom számára nemigen látható *benti világából* fokozatosan integrálódik az anya és gyermeke a *kinti* társadalomba.⁵⁶ A benti gyermekágyas világból a gyermek keresztelése az első kifelé,⁵⁷ a társadalmi tér felé irányuló elmozdulás, ahova a keresztszülők és esetenként a bába kísérte a gyermeket. A rákövetkező napokban (minimum 8 gyermekágyas nap után) következett az anya első útja az udvaron kívül eső közösségi térbe, s ez az út a templomba, az avatási szertartásra vagy egy útmenti keresztnél való imádkozáshoz vezetett. Kereszthez jártak a szűri⁵⁸ vagy a székelyszabari asszonyok,⁵⁹ mert nem volt mindennap mise a templomban. A rituális út neve például Himesházán Ausken,⁶⁰ másutt a „der erste Weg” (= az első út) megjelöléssel esik szó az anya első kivonulásáról.⁶¹ A riportok tanúsága szerint az anya akár egyedül is mehetett erre a rituáléra, vagy asszonyok társaságában. A rituálé meg nem történtét, melyet az esetet megfigyelő közösségi kontroll deklarált,⁶² Himesházán az ausgehen, kimenni ige ragozott alakjával fejezik ki.⁶³

A gyermekágyas liminális időszakban az új anya asszonyokkal van körülveve, a bába és a látogató asszonyok státusa erősebb, mint a férjé, s ezáltal az új anya egy fordított hierarchikus viszonyt élhetett meg a családon belül, állapítja meg B.R. Lee.⁶⁴ A vérhez kapcsolódó tabuk megléte, az avatás purifikációs jellege a nők középkori gender sztereotípiáknak való megfelelést igazolja, de egyben lehetővé válhat az uralkodó gender-szerepek megfordításának esete is, amennyiben a nők megerősödve kerülnek ki a rítusból.⁶⁵

⁵⁴ 4. interjú. L. (szül. 1937, Himesháza), 1960-ban és 1963-ban születtek gyermekei. /2013.10.04.

⁵⁵ Falvanként eltérnek az asszonyavatás szokásai, a szertartás megszűntének időpontja. Kátolyban 1960-ban például már nem élt az avatási szertartás, lásd a 6. interjút.

⁵⁶ Csonka-Takács 2008: 114–116.

⁵⁷ A keresztelés eseményeivel jelen tanulmányomban nem foglalkozom.

⁵⁸ Lásd az 5. interjút.

⁵⁹ Schreiner 1998: 95.

⁶⁰ Lásd a 19. lábjegyzetet.

⁶¹ Schreiner 1998: 95.

⁶² Turner 2009: 36.

⁶³ Lásd a 2. interjút.

⁶⁴ Lee 1995–6: 49.

⁶⁵ Lee 1995–6: 49–50.

1. kép. Himesháza, anyja és gyermeke kimenetelre készen, és a nagymama. (Himesháza, 1941. Családi archív felvétel.)

Az 1950-es évek modernizációs és szekularizációs folyamatai, a szülés medikalizációja, a bábáság megszűnte, a viseletekből való kivetkőzés az 1960-as évek megváltoztatta a testiség fogalmát. A betegségtől, a gyermekhaláltól való félelem mágikus-vallásos befolyásolása helyébe fokozatosan az orvostudomány lépett.⁶⁶ A politikai, gazdasági változások hatására megbomlott az agrártársadalom egysége, nagyfokú

mobilitás alakult ki. Mindezen tényezők, továbbá az egyházi liturgiában bekövetkezett változások, kedvező feltételeket biztosítottak a hagyományos otthonszülés 1960-as és az asszonyavatás 1970-es évekre történő megszűntéhez.

A GYERMEKHORDÓ-KENDŐ TÁRGY A RITUÁLIS FOLYAMATBAN

V. Turner *szimbológia* rendszerében kifejti, hogy a rítusokban vagy a művészetben megjelenő nem-verbális szimbólumok, amelyek akusztikusan, optikailag vagy taktilisan fejtik ki hatásukat, a társadalmi változási és pszichológiai folyamatokban cselekvő hatást fejtenek ki.⁶⁷ A Kindstuch aktora az átmeneti folyamatoknak, az adott közösség társadalmi életének.

Holisztikus megközelítéssel, a testtechnikaként elemzett gyermekhordozás társadalmi, lélektani és biológiai összetevőire hívja fel a figyelmet M. Mauss.⁶⁸ A gyermekhordó szerepét a rituális folyamatban először a társadalmi összetevők szempontjából vizsgálom.

S akkor ilyen Tuchba raktuk a gyereket, és szépen elmentünk a kereszthez. Aki úgy érezte, hogy tudott menni egyedül, az egyedül ment, aki nem, hát azzal ment az anyukája, vagy valakije, ismerőse. [...] Hát én láttam többeket itt a faluban, amikor megszületett a baba, és elmentek a kereszthez. Volt, aki a faluba ment a kereszthez, én fölmentem itt a földes úton, itt van egy kereszt, fönt fölöttünk, és én odamentem. Tehát aki akart a faluba ment, akkor többen látták, amikor az édesanyja imádkozott, akkor tudtuk, hogy ez az első útja.

⁶⁶ Vö. Deáky–Krász 2005.

⁶⁷ Turner 2003: 12.

⁶⁸ Mauss 2004: 429.

- *S ezt számon tartották a faluban, hogy valaki elment a kereszthez?*

Ez már olyan szokás volt, hogy vagy a templomba vitte a gyermeket.[...] olyan is volt, hogy elvitte a templomba. [...]

- *S a Kindstuch, az Ausstafierhoz, az Ausken-hez vagy a gyerekruhához tartozik?*

Ezt a lányok kapták mikor férjhez mentek, ez volt a stafírunghoz tartozott. Egy ágynemű volt, ezt nagymamám mondta régen, ugye nem külön aludt a férj és a feleség, hanem egy ágyban. Egy ágynemű volt, 3 párna, egy dunyha, nem úgy, mint most, egy lepedő biztos csak, s akkor kaptak a lányok egy szekrényt vagy egy ládát. Amibe a ruhájukat bele-rakták. S kaptak egy asztalterítőt, ágyterítőt, s ezt a Kennstuchot kapták. Hát ugye gondolták, hogy lesz gyerek, s hogy legyen. [...] Szűrben volt egy szövőmester, Weiss-nak hívták. Szűriek mind ott csináltatták.⁶⁹

A rituális cselekedet egyéni és társadalmi átalakulási folyamatok útját jelöli ki és ösztönzi.⁷⁰ A rituális tárgy pedig a folyamatban segédkezik, továbbá ennek markere.⁷¹ A rítusok főszereplői a résztvevő személyek, de a rítus lefolyásában materiális dolgok, természeti jelenségek is szereplők lehetnek.⁷² A. Vaclavík írja, hogy Morva vidéken a gyermekágyas nő úgynevezett avatási gyermekhordó kendőben (úvodnice)⁷³ vitte magára kötve a gyermeket az avatásra vezető úton, míg a kísérő asszonyok vállkendőként viselték saját avatási gyermekhordó kendőjüket. Némely szlovák faluban a gyermekhordó kendő a nő több életszakasz-váltási rítusánál jelen volt.⁷⁴ A. Vaclavík eredményeinek ismeretében végzett cseh és szlovák területeken terepmunkát P. Williams, aki tanulmányában az esküvő, a születési és a temetési rítusok során viselt gyermekhordó vállkendő és a főként mágikus-vallásos funkcióját elemzi, s megállapítja, hogy a tárgyak még a 20. század második felében is használatban voltak.⁷⁵

Kindstuch tárgy életében meghatározó tényező a rítusban való szerepköre. Módosabb családoknál több gyermekhordó van, a fiatalasszony újat kap a kelengye részeként. Az új Kindstuchot a németek általában a helyi takácsal készíttették, aki a közösség által megbízott szakértő volt.⁷⁶ A Kindstuch a kelengye egyik darabja volt, amelyet a németeknél nemcsak a leány kapott meg, hanem sokszor a szülői háztól elkerülő, lányos házhoz beházasulandó fiúgyermek is.⁷⁷ Az első használatba vételt az avatás jelenti, s utána az új gyermekhordót nagy ünnepeknél használják vagy például orvoshoz menetelnél. Ezt az ünnepi ruhák és a kelengye más darabjai mellett, a mindennapi viselet szférájától elkülönítve őrzik. A régebbit a mindennapokban használják,

⁶⁹ 5. interjú: M. (szül. 1939, Szűr), gyermeke 1968-ban született. /2013.10.05.

⁷⁰ Bräunlein 2014: 247.

⁷¹ Bräunlein 2014: 248.

⁷² Például a marázai szakralizálódott Mária-forrás, ahová horvátok, németek és magyarok zarándokoltak el újszülött gyermekükkel. Lantosné Imre 1994: 205-206. A marázai kápolnába zarándoklat a csecsemővel, mint hatékony paraliturgikus cselekedet, a mondavilágban is megjelenik, vö. Camman-Karasek 1979: 299.

⁷³ Vaclavík 1956: 35.

⁷⁴ Vaclavík 1956: 35-36.

⁷⁵ Williams 1999: 135-154.

⁷⁶ Lásd az 5. interjút.

⁷⁷ A vő neve ilyen esetben például Himesházán: Tochtermann.

szomszédoláshoz vagy otthonra a nyűgös, fáradt gyerek megnyugtására. Egészen elhasználnak egy-egy ilyen textíliát, kimosni nem szabad, generációról-generációra átöröklődik családon belül, mindig az újonnan születendő gyermekhez kerül. Az elhasznált darabokon még vasalnak, szőnyegnek vagy kanapéra terítik, végül istállóba vagy akár kutyaólba kerül.

- *Hogy hívják ezt a babahordozó kendőt?*

A horvátok azt mondták šarenica, a németek Tuch.

- *És ezt kitől kapta?*

Én ezt anyósom örökségéből kaptam. Ő szőtte a 3 gyerekének.

- *Ezt otthon szőtték a horvát asszonyok?*

Igen, külön szövőszék volt, s ezen szőtték.

- *A tudása szerint az ő szüleik is ezt használták?*

Igen, ők is. Tudásom szerint még a dédöreganyámnak is ilyen volt, amiben az öreganyámat hordta. [...] Volt, aki gazdag volt, annak volt hétköznapi, ami kicsit használt volt, meg volt vadonatúj. Aki egy kicsit gazdagabb volt, az megtehetette.

- *A horvátoknál volt ez a szokás, hogy az anya elviszi a gyereket a templomba, bemutatni?*

Igen, mikor megszült két hétre rá vagy a következő vasárnap. [...] Viszont a mi korosztályunk 1960-ban már nem volt szokás, de édesanyámat, keresztanyámat, bérmaanyámat arra még emlékszem, hogy tiszta feketében voltak ilyenkor, mikor bemutatták a gyereket.⁷⁸

Némely vegyes, horvát és német lakosságú faluban (eddig gyűjtött információk alapján Kátoly, Versend, Nagykozár) a római katolikus falusi sokác asszonyok is gyapjúszötteš šarenicában vitték gyermeküket a templomi áldásra, majd általában ebben szállították a gyermeket két-három éves korig.⁷⁹ Egy 1922-ben született erdősmecskei német asszony szerint az erdősmecskei ortodox szerb asszonyoknak is volt gyapjú gyermekhordó kendőjük,⁸⁰ míg egy 1945-ben született szalántai bosnyák asszony emlékezete szerint a vegyes lakosságú falvakban élő Pécs környéki katolikus bosnyákok nem használták.⁸¹ Saját gyűjtéseim szerint Sombereken és Borjádön a szerbeknek nem volt gyermekhordó kendőjük, Borjádön az evangélikus németeknek sem, csak a katolikus németeknek.

Míg a német Kindstuch többnyire széles takácsszövőszéken készült egy darabban, a šarenicát a sokác asszonyok keskenyebb parasztszövőszéken szőtték hasonló szélességben és csikmintával, mint viseletük egy másik darabját, a kötényt, de kétszeles összeállításban. A mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum állandó kiállításának része egy sokác

⁷⁸ 6. interjú: H. (szül.1938, Kátoly), gyermekei 1960-ban és 1970-ben születtek. / 2009.12.22.

⁷⁹ A Kindstuch és a šarenica leíró bemutatásához vö. Szepesi 2010: 5-37. Falusi sokác „gyermektakaró” lásd Šarošac 2001: 36. Melléklet, 122.kép.

⁸⁰ Az interjú 2013.10.4-én készült Erdősmecsken.

⁸¹ A telefonos interjú 2016.10.20-án készült. Ez utóbbi adat egybevág W. Sáfrány Zs. kutatásával, miszerint Szőkéden, Átán (a Pécs környéki bosnyákok) nem használnak gyermekhordó gyapjú szőtest. Vö. W. Sáfrány 1977: 260.

2. kép. Nagykozár, sokác asszonyok, a gyermekek ünnepi viseletben. A kisbaba sokác šarenicában. (Nagykozár, 20. század első fele. JPM Néprajzi Osztály, Fotoarchívum, 346.)

gyermekhordó,⁸² s a gyűjtemény része négy Kindstuch.⁸³ A pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében tizenöt darab Kindstuchon⁸⁴ kívül megtalálható két Bogádon és Egerágon készült vászonszövésű, hímzett gyermekhordó kendő,⁸⁵ feltételezhetően katolikus magyarok tárgyi anyagából származnak (a bogádi, egerági terepen nem sikerült adatközlőt találnom, aki a vászon gyermekhordók használatát ismerné).⁸⁶ A Donauschwäbisches Zentralmuseum Ulm mintegy tizenegy darabos Kindstuch gyűjteményében kettő a Belgrád közeli Franzfeld (Kačarevo) faluból származik.⁸⁷ Számos baranyai német tájház gyűjteményében (például Himesháza, Somberek, Geresdlak, Palkonya) látható Kindstuch.

⁸² Ltsz. 75.6.1.

⁸³ Ltsz. 69.1.10., 69.2.20., 69.3.1., 90.3.4..

⁸⁴ Ltsz. 52.3017.1., 52.3024.1., 72.12.1., 72.16.18.1., 75.3.1., 75.3.2., 75.11.16., 75.11.17., 75.19.1., 75.19.2, 75.23.5., 79.2.1., 2001.5.3., 2001.5.4., 2006.21.21. (Ltsz. 84.5.12., a tárgy megnevezése szerint baranyai gyermekhordó kendő, szövés módja szerint kétszeles, kilim mintás sokác abrosz.)

⁸⁵ Ltsz. 84.5.4., 84.19.1.

⁸⁶ A Néprajzi Múzeum gyűjteményében található egy 1967-ben Egerágon gyűjtött gyapjúszőttes Kindstuch W. Sáfrány Zsuzsa közlése szerint, vö. W. Sáfrány 1979: 260.

⁸⁷ Franzfeld: DZM 4552., 4553. További Kindstuchok: DZM L 4709., 08481., 08482., 11175., 11176., 11177., 11178., 12590-01., 12590-02.

A 18. század második felétől Szakadátton, Bonyhádton, Gödrén plébánosként működő Winkler Mihálynak (1729-1810) a feljegyzései a német telepesek és a dél-dunántúli régió mindennapi életvilágát tükrözik, megjelenik a Kindstuch használata is. Winkler prédikációs szövegének diszciplináló hangvételében a Habsburg abszolutizmus reformpolitikája nyilvánul meg, a mítikus-mondai elemek mellett.⁸⁸ „...A nyáron 'Juhé' pusztán két nő oly mértékben felöntött a garatra, hogy egész éjen át ott kellett feküdniük. Egy harmadik nő pedig annyira megmámosodott a pincében, hogy a szokásos módon Tuch-ba befogva hordott csecsemőjét, útban hazafelé elvesztette. Ha a gyermeket az asszonyok nem emeli fel, a síró gyerek ott feküdt volna az úton.”⁸⁹

A kötelezettségéről megfélemedező anya, a gyermek groteszk módon való elvesztése, a gyermekhordó tárgy szerepeltetése, asszonytársak jelenléte, a pozitív kimenetel visszatérő morfológiai elem némely további, a 20-21. században lejegyzett gyermekhordás témájú magyarországi német mondában is. A kulturális emlékezet része a budaörsi *Hutschapingl* (hintabatyú) nevű teher- és gyermekhordó vászonkendő viseléséhez köthető monda,⁹⁰ továbbá ennek egy variánsa, amely a fejér megyei Mór környéki németek emlékezetében él a *hintaruhával* kapcsolatban.⁹¹ J. Assmann írja, hogy a rítusok szerepe a csoportidentitás fenntartásában, reprodukálásában, a kozmikus világrend forgalomban tartásában áll. „A rend nem eleve adott, hanem rituális színre vitelt és mítikus megszólaltatást kíván: mítoszok teszik szavá és rítusok teremtik meg [...]”⁹² Rituálék és mítoszok tudatosítják a társadalmi nemi szerepeket az adott közösségben, az anya testén jelenik meg kötelezettsége, a hordókendő tárgy a szemantikai struktúra része.

Paládi-Kovács A. megállapítja az északi felföldi vidékről, hogy a gyermekhordó textília használata a régióhoz köthető, ahol a szlovákok, magyarok, németek tárgyai közt egyaránt megtalálható, eltérés a tárgyhasználat megszűntének idejében van.⁹³

Az eddigi kutatási eredményeket összefoglalva, a Kindstuch a Délkelet-Dunántúlra betelepült katolikus németek mindennapi életvilágához tartozott, kulturális emlékezete Baranyában a mai napig él, miként a šarenica emlékezete a katolikus németekkel szorosan együtt élő falusi sokácoknál.

Fél E. és Hofer T. írja, hogy „[...] a kelengye mintegy az ideális felszerelés félig-meddig absztrakt, egységesen standardizált modellje. A bizonytalan formájú, rangtalan, értéktelen tárgyféléseket kihagyva, szinte kristályos rendben állnak benne az asszony tevékenységi köréhez tartozó fontos tárgyak, számbeli arányaikban megvalósítva a teljesség helyi normáit.”⁹⁴

A kelengyéhez tartozó nagyméretű, egyedileg készített gyapjúszőttes gyermekhordozók továbbadásával az adott közösség normáit, imperatívuszait, a közösség fennmaradását biztosító reprodukció gondolatát nyomatékosították az új generációk számára:

⁸⁸ Vö. Seewann 2015: vol.1. 240.

⁸⁹ Karl-Peter Krauss hívta fel a figyelmemet a forrásra: Winkler–Galambos 1987: 152. (A szerző, Sz. A. fordításában.)

⁹⁰ Herzog 2008: 132.

⁹¹ Schwartz 2002: 151.

⁹² Assmann 2013: 146.

⁹³ Paládi-Kovács 1989:340.

⁹⁴ Fél–Hofer 1969: 15.

3. kép. Újpetre, anya és gyermekei, nagymama a háttérben. (Újpetre, 1961. Családi archív felvétel.)

„Hát ugye gondolták, hogy lesz gyerek, s hogy legyen.”⁹⁵ A Kindstuch, mint rituális tárgy, szociális kapcsolatok közvetítője és része a társadalmi életnek.⁹⁶ Családokat, generációkat köt össze, a kollektív emlékezet hordozója.

Újabb kutatások a rituálék performatív és kommunikatív jellegét vizsgálják. A rituálék a verbális megnyilvánulásoktól eltérően nem elsősorban elmondani akarnak megváltozott jelentéseket, hanem az érintetteket ebben részesíteni akarják.⁹⁷ Rituális mozgások, mint például a különféle procesz-sziók vagy táncok, kinesztétikus élményt jelentenek, testmozgások által megtapasztalt tudást (*embodiment*)⁹⁸ generálnak. A rituális

mozgások során egy közösség kulturális tudása és kollektív emlékezete válik megtapasztalhatóvá és tovább adhatóvá.

M. Mauss a gyermekhordás és hordozottság kétirányú pszichoszomatikus hatását említi.⁹⁹ A gyermekhordó tárgy második bőrként köti össze a hordozó és hordozott testét, és hoz létre egy multiszenzoros teret. Az adott közösség technológiáját és ideológiáját magán viselő kézműves termék az érzékekre, a testre közvetlenül hatva, cselekvőként vesz részt olyan folyamatokban, mint a társadalmi és egyéni identitás építése, vagy a reprezentáció.¹⁰⁰

A gyermekhordó Kindstuch tárgy a rituális cselekedetek lélektani és biológiai folyamataiban is segédkezik, miként az ezekkel szoros egységet képező társadalmi folyamatokban. T. Habermas a személyes tárgyakhoz kapcsolódó érzelmek szisztematikus vizsgálatában¹⁰¹ D. W. Winnicott pszichoanalitikus eredményeire alapozva tárgyalja az úgynevezett *átmeneti tárgyak* csoportját.¹⁰² Az *átmeneti tárgyat* a néhány hónapos gyermek kapja. Lehet ez plüssállat, egy rongydarab, kistakaró, ami a gyermekre fiziológiai hatással van, például melegíti, vonzó felülete van, mozgásba hozható, s ezáltal élőnek tűnhet. Ez a tárgy a gyermek tulajdona, kiegészíti az anyához való kötődését továbbá saját identitásának kialakulását segíti, és feloldja a szeparáció okozta félelmet és szorongást. D. W. Winnicott szerint a csecsemő mentális fejlődését alapvetően meghatározza az az illúzió,¹⁰³ hogy rendelkezésére áll-e az anyával, az anya mel-

⁹⁵ Lásd az 5. interjút.

⁹⁶ Bräunlein 2014: 247.

⁹⁷ Stollberg-Rilinger 2013: 196.

⁹⁸ Polit 2013: 217.

⁹⁹ Mauss 2004: 436-437.

¹⁰⁰ Mentges 2005: 22.

¹⁰¹ Habermas 1999.

¹⁰² Habermas 1999: 350-364.

¹⁰³ Winnicott 1999: 10-15.

4. kép. Nagynyárádi búcsú idején. (Nagynyárad, 1983. Családi archív felvétel.)

lével az élménymegélés úgynevezett *köztes területe*¹⁰⁴ ahol az elérhetőség feltétlen és általa irányított. Más kérdés, hogy „az anya legfőbb feladatává (rögtön az illúzió biztosítása után) az illúzióvesztés előidézése válik.”¹⁰⁵

Visszatérve a baranyai gyermekhordozókhoz, megállapíthatjuk, hogy használatuk alapján az *átmeneti tárgyak* és jelenségek körébe sorolhatóak. A narratívák arról tanúskodnak, hogy ezekben a gyermek melegben van, védve mindentől, a csecsemő érzi az anyját, kiemelten használatos gyógyítási folyamatok során. A Kindstuch szó birtokviszonyt fejez ki, a gyermek kendőjét jelöli. A nagyméretű, vastag gyapjú hordozókendő egy, az anyaméhhez hasonló zárt teret, *köztes területet* hoz létre a gyermek körül, akinek a feje többnyire a nő bal oldali mellére simul. Az alábbiakban R. J. himesházi asszony emlékezik vissza arra, hogy a

gyermekétől történt kórházi elkülönítés után (a 20. század derekán történt) nem magát az anyát ismerte meg az egyéves gyermek, hanem az őt (D.W. Winnicott szerint mindig inkább az anyamellről van szó¹⁰⁶) szimbolizáló átmeneti tárgyat, a Kindstuchot.

[...] Akkoriban még nem létezett babakocsi, a gyerekeket a Tuch-ban vittük, amit ők nagyon szerettek. A Tuch-al kapcsolatban elmesélnék egy történetet, saját élményemet.

A legidősebb fiamat egyéves korában meg kellett műteni. Pécsre került, a gyerekklínikára. Egy hetet töltött kórházban, azután hozhattuk haza. Beléptem a szobájába, szóltam hozzá, de ő csak nézett, nem örült igazán nekem. Az volt az érzésem, hogy nem ismer meg. Mi, otthon németül beszélünk vele, de ott egy hétig senki nem szólt hozzá németül, azt gondoltam, azt is elfelejtette. Felöltöztettem, majd hoztam a Tuch-ot. Ahogy azt megpillantotta, felragyogtak a szemei, és felém nyújtotta a kezét. Becsomagoltam a Tuch-ba, akkor rám nézett és mosolygott. Engem nagyon meghatottak a történetek, hiszen engem nem ismert fel mindjárt, de a Tuch visszahozta az emlékeit. [...] ¹⁰⁷

¹⁰⁴ Winnicott 1999: 2., 12.

¹⁰⁵ Winnicott 1999: 13.

¹⁰⁶ Winnicott 1999: 6.

¹⁰⁷ Részlet a budapesti Textilmúzeumban megrendezett „Hordozókendők és női sorsok. Hordozókendő a baranyai németek viseletében” című kiállítás egyik megnyitászövegéből, mely az 1930-as évek végén született R. J. himesházi asszony szövege. Elhangzott 2010.04.29-én.

5. kép. Versend, nagymama unokájával sokac
šarenicában. (Versend, 1980. Fotó: Sarosácz György.
KDM, 13510.)

A Kindstuchban akár három éves koráig is hordozták a gyermeket Baranyában, ami a gyermek testi-lelki fejlődését segíti, s mintegy továbbra is védi-óvja abban az elhúzódó érzékeny szakaszban, amikor minden megtörténhet, például a narratívák szerint elvarázsolják.¹⁰⁸ A csecsemő extrauterin fejlődéséhez a méhet imitáló térélmény, a bőrkontaktus alapvetően meghatározó.¹⁰⁹

A Kindstuch típusú textíliákban, a hagyományosan baloldalon hordozás ösztönös gesztusát magyarázhatja a gyermekágyas periódus alatti összezártság a gyerekekkel. „A korai szenzitív periódus fontosságát mutatják azok a régebbi vizsgálati eredmények még az 1970-es évekből, amelyek szerint, ha az anyákat nem választják el az újszülöttről, vagy ez a szeparáció 24 óránál rövidebb ideig tart, akkor az anyák ösztönösen mindig bal karra veszik a gyermeket.”¹¹⁰

COMMUNITAS, ÚT A RITUALIZÁLT BABAHORDOZÁSIG

V. Turner a társadalmi változások fordulópontjain rövid életű antistruktúra kialakulását állapította meg, amely a társadalom normatív kötöttségei alól átmeneti időre felszabadítja az egyént vagy egyének csoportját.¹¹¹ A *communitas* a megvilágosodás és az összetartozás eseménye, közös emberi élmény, a rituális folyamatokban a liminális fázis egyik lehetséges formációja, a változások színtere.

A hagyományos születés körüli rítusok minden fázisában az asszonyi közösség erős jelenléte tapasztalható. Ide kapcsolható A. Vaclavík fentebb említett kutatása, miszerint a hagyományos morva vidéki asszonyavatásra az új asszony, gyermekhordó vászonkendőbe fogva gyermekét, kilenc-tizennyolc gyermekáldásra számító asszony kíséretében érkezik (korábban harmincan is mentek), akik vállukra vetve viselik a menet során

¹⁰⁸ Lásd a 2., 4. interjút.

¹⁰⁹ Montagu 1997.

¹¹⁰ Varga–Suhai 2010: 209.

¹¹¹ Turner 2002.

6. kép. Himesháza, hagyományörző esküvői menet, fesztivlizált esemény. (Himesháza, 2005. Családi archív felvétel.)

gyermekhordó kendőjüket.¹¹² A modern társadalomban több szinten megjelenik ennek a fajta közösségi élménynek a hiánya. N. Knödel a kortárs anglikán liturgikus gyakorlatban azt tapasztalja például, hogy hiány mutatkozik abban, hogy az új anya új státusza ceremoniális elismerést nyerjen az adott közösség nőtagjainak körében: nem az avatási rítus visszaállítást szeretné, hanem ennek a „női eseménynek”¹¹³ a jelenben való újra gondolását.

– [...] *Te még itt láttál Himesházán ilyen Kindstuchot, hogy valaki használta volna az utcán?*

Nem. Az utcán már nem láttam használni. S akkor 2004-ben kikerültem Németországba, a holland határ mellé, és ott az anyuka Tragetuch-hal¹¹⁴ foglalkozott, de ugye nem ezekkel a himesiekkal, s ő ezt a Tragetuchot, ott 6 gyerek volt [...]. Ott 6 gyerek volt, s ott én bébiszitter voltam, s ott ismerkedtem úgy meg vele, hogy ott megtetszett nekem, mert az anyuka ilyen előadó volt, tehát ő tanította meg az anyukákat: ezekre az úgymond modern Tragetuch-okra.[...]

– S akkor ebben a Tuchban kezdted el hordani a nagyobb lányodat?

Igen, igen. Mert a Didymos, az Erika, Németországban, ugye ez a Hoffmann Erika 1972-ben, őneki 4 gyereke volt, s ott voltak 2-en ikrek, s nem tudott mit kezdeni az ikrekkel, s ő

¹¹² Vaclavík 1956: 36.

¹¹³ Knödel 1997: 122.

¹¹⁴ Jel.: hordozókendő.

kezdte ezt el [...] Ilyen Didymos-om volt¹¹⁵ [...]. A kicsi lányomhoz, mert van még egy, ő hozzá vettem ezt a DidyTai-t, de ő nem annyira ragaszkodós, ő inkább ilyen babakocsis. [...] De így a régiokról annyira nem, meg a mama se beszélt úgy, a régiokról nem tudok olyan sok mindent.¹¹⁶

A születés körüli események, a rítus elsősorban a közösség, a család női szféráját érintette. Csonka-Takács E. kutatásai szerint a születés körüli hiedelmek és normák elsősorban a nők között ismertek, ők tartják életben. A hiedelmek életben tartásában, gyakorlásában egyénenként, családonként eltérés mutatkozik, nem csak generációs kérdésről van szó.¹¹⁷ A baranyai interjúkban a hagyományos szüléskultúra változási folyamata tapasztalható, egyben a változások értelmezése, egyensúlyt megőrző beépítése az adott keretek közé.

A 20. század utolsó évtizedeire megfogalmazódik, hogy a technokrata szülészet keretében, ahol a karteziánus szemléletű orvostudomány a test és lélek külön választhatóságát vallja, kevésbé valósulhat meg a szülő nő számára a bio-pszicho-szociális egyensúly.¹¹⁸ A szülő nő a szülés körüli történetekben saját testi és érzelmi állapotát szeretné a középpontba állítva megélni. A kórházi szülésnél az asszonyi tapasztalat kellő jelenléte nem mindig biztosított, a szülész orvosok nagy része férfi, aki paternális viszonyban áll a szülő nővel. A holisztikus szemléletű szülésmodell szüksége, a női tudás és közösség hiányának a pótlása, a tekintélyelvű férfi orvos mellőzésének igénye az alternatív otthon szülés mozgalmak kialakulását és terjedését eredményezte.¹¹⁹

M. Nadig szerint a kórházi szülés versus alternatív posztmodern otthon szülés összevetésében megjelenik a *communitas* jelenség. A turneri elmélet egyúttal értelmezi az otthon szülési mozgalom helyét, abban a struktúra és antistruktúra átalakulási folyamatban, amely során egy-egy társadalom a kialakult konfliktusokat kezeli.¹²⁰ Az otthon szülés világosan körülhatárolt terében a spontán történetek atmoszférája ad teret a szülés holisztikus megélésének, míg a technokrata szülés-modell az intézményes kontroll, a tekintélyelvű emberi kapcsolatok közeget jelentheti.¹²¹

A rituáldinamikai kutatások figyeleme mikroszociológiai megközelítésben a társadalom peremére szorult csoportok rituális gyakorlatára irányul, amellyel azokra az elbizonytalanodásokra reflektálnak, amelyeket a gyors modernizációs folyamatok váltanak ki.¹²² A rituálék változása nem a modernitás jelensége, hanem a kontroll és a rituálkritika révén a rituális gyakorlat sajátja. Nem a rítusok kihalásáról van szó a nyugati életvilágban, hanem „a globális élménytársadalomban régi rituálék újrafelfedezésére kerül sor és

¹¹⁵ A modern babahordozás európai megteremtője Erika Hoffmann, Didymos nevű cége 1972-től működik. Vö. Heimerdinger 2011: 311-318.

¹¹⁶ 7. Interjú: W. (szül. 1982, Mohács). 2011-, 2013-, 2015-ben születtek gyermekei. (R. himesházi asszony unokája. A riport idején két gyermeke volt)./ 2015.06.04.

¹¹⁷ Csonka-Takács 2007: 99.

¹¹⁸ Varga-Suhai 2010: 110–113.

¹¹⁹ Kisdi 2013: 64–74.

¹²⁰ Nadig 2011: 46–47.

¹²¹ Nadig 2011: 46–47.

¹²² Harth-Michaels 2013: 125.

7. kép. Fazekasboda határában, menetközben a buszmegálló felé. A csecsemő mei tai típusú modern hordozóban. (Fazekasboda, 2014. Fotó: Szepesi Anna.)

újak kitalálására, ahol a régi cselekvésminták újakkal vegyülnek, vagy más kultúrákból importálódnak.”¹²³ Etnológiai értelemben Barna G. szerint a ritualizált cselekvések mögött választás van, létrejöttének oka, hogy egy olyan kiemelt és konkrét ellentmondást nyomatékosítanak, amelyet a cselekvők jobbnak és hatékonyabbnak gondolnak.¹²⁴ Ellenállást, tiltakozást fejeznek ki a kényszerítő normákhoz való konformitással szemben, hagyománydarabkákból rakják össze új megjelenésüket, amellyel egyfajta tradíció látszatát is keltenék ugyanakkor.¹²⁵

J. Redlin kifejti, hogy a mai, európai mindennapok kultúrájában megtalálható babahordozók az 1968-as diák-, és az amerikai hippimozgalmak által elindított társadalmi és kulturális folyamatok során öltöttek alakot. A tárgy újrafelfedezése paradigmaváltást jelent, melynek célja a társadalomkritika,

a nemzetiszocialista múlt feldolgozásának sürgetése, lázadás a szülők generációja és a polgári normák, a tekintélyelvű nevelés ellen.¹²⁶ Az ipari termékként forgalomba hozott hordozókendők nem az európai kultúra múltjából veszik a mintát, hanem más földrészek őslakosainak gyermekhordozási kultúrtechnikáiból.¹²⁷

– Amikor ti a kishabátokhoz hordozót választottatok, ugye R. [az anya] nem himesi, eszetekbe sem jutott, hogy a Kindstuchot felkössétek?

Hát az igazat megvallva nem [...], valószínűleg azért mert inkább egy emlék, egy megőrzendő tárgyi darab. Az, hogy a használatát tekintve, már az anyagából kifolyólag is, egy nehezebb darabról van szó, mint például a modernebb, újabb, pamutból készült hordozókendők, melyek lényegesen vékonyabbak, könnyebbek és ezáltal könnyebben kezelhetők. [...]

– Te hordtad ebben a kicsiket?

¹²³ Harth–Michaels 2013: 125.

¹²⁴ Barna 2002: 154.

¹²⁵ Harth–Michaels 2013: 125.

¹²⁶ Redlin 2010: 167.

¹²⁷ Redlin 2010: 168.

*A kisebbiket én hordtam többször, vagy hát gyakrabban, mivel én voltam otthon vele gyeden, és akkor ez miatt, így egy közelebbi kapcsolat alakult talán ki. B-t is hordtam, amikor volt rá lehetőség, de azért kevesebbet. A kicsit sokkal többet.*¹²⁸

Az 1950-60-as években, Baranyában a Kindstuch még rituális használatban van, a babakocsi sokáig presztízstárgynak számít.¹²⁹ A Kindstuch az 1970-80-as években helyenként még használatban van gyógyító, praktikus funkciójában, a mágikus funkció talajt veszít. Az 1980-90-es évektől hagyományörző fesztiválokon bukkannak fel az etnikai identitást hordozó Kindstuchok.

A 21. század elején gyermeket vállaló fiatalok körében, Baranyában is, a globális folyamatokhoz és piachoz igazodó babahordozó eszközök terjednek el. A szülők a modern életvitelhez illeszkedő, könnyen kezelhető, puha anyagú hordozókat választják, céljuk, hogy a mobilitás során a gyermekkel testközei kapcsolatban legyenek. A nemek közötti egyenlőséget valló apák intenzív szerepet vállálnak a gyermekhordozásban, mint ahogy a család gazdasági érdekeinek megfelelően a csecsemőgondozásban is,¹³⁰ például legálisan gyedre mennek.¹³¹ A babahordozó tárgy kiválasztását nem családi hagyományok irányítják, hanem ismerősök, szakemberek tanácsa számít, a média által közvetített tapasztalat. A hordozási tanácsadó tanfolyamok kommercializált közegben szerveződnek, tevékenységük azonban valós és virtuális térben is túlmutat az eszköz haszonelvű bemutatásán.¹³² Míg észak-amerikai kontextusban a modern babahordozást a jogához vagy a harcművészetekhez hasonlóan spirituális gyakorlatként értékelik,¹³³ a hazai babahordozás a szülés-születés körüli alternatív mozgalmak részeként jelenik meg, alternatív gondolkodású vásárlókat érintve.¹³⁴ A babahordozási tanfolyamok ritualizált tevékenysége közösségformáló erejű, mintegy ritualizált változataként azoknak a gesztusoknak, amely során Baranyában a csecsemő Kindstuchba csavarását és fölvetését az idősebb asszonyrokonok vagy a férj segítette a fiatalasszonyra. Míg a Kindstuch és a šarenica a rituális folyamat része, a csoportidentitás aktora, a modern hordozókendő használata ritualizált cselekvés, egyéni választást feltételez.

¹²⁸ 8. Interjú. G. (szül. 1980, Mohács).). 2008, 2010-ben született gyermekek apja. (R. himesházi asszony unokája)./ 2015.04.15.

¹²⁹ Lásd a 4. interjút: „Mert babakocsi nem volt még a 60-as években, jó, az úriembereknek volt, de nekünk, parasztnak nem volt.”

¹³⁰ Murinkó 2014: 68.

¹³¹ Lásd a 8. interjút.

¹³² Pasche Guignard 2016: 17.

¹³³ Stausberg 2006: 645.; Pasche Guignard 2016: 18.

¹³⁴ Kisdi 2013: 188.; Patik 2014: 83.

A KINDSTUCH INTERAKTÍV SZEREPE, ÖSSZEFOGLALÁS

A Kindstuch a kelengye része, amely a gyermekágyas időszakhoz kapcsolódó *liminális* időszakban tölti be rituális és hétköznapi használati funkcióját. A gyermekhordó Kindstuchnak a rituális folyamatban betöltött interaktív, közvetítő szerepét három gondolatkörben foglalnám össze.

1. A Kindstuch, mint a női, és a 20. század közepéig sok esetben a férfi kelengye darabja, a közösség fennmaradását biztosító reprodukció képviselője.

2. A rituális folyamatban a tárgy érzéki, materiális jelenléte révén fiziológiai-pszichológiai folyamatok cselekvő szereplője. Legbelső körben, émikus perspektívában anya és gyermeke védelmét biztosítja, bajelhárító és megelőző funkciója van, a mobilitás eszköze, étikus megközelítésben hatalmi hierarchiák, az egyéni és a társadalmi identitás alakító tényezője.

3. A közösség felé nyíló tágabb körben a Kindstuch, mint a nem verbális kommunikáció médiuma, jelöli a *liminális* folyamatot. A Kindstuch családok és falvak közötti szociális kapcsolatok képviselője.

A rituáldinamikai vizsgálat körvonalazza, hogy a huszadik század közepétől a modernizációs, szekularizációs folyamatok hatására, a bábaság intézményének megszűnése, a szülés medikalizációja miatt miként változnak meg Baranyában is a születési rituálék, a rituális gyermekhordás. A 20. század végétől az Európán kívüli kultúrtechnikákat követő modern babahordozók megjelenése globális gazdasági-kulturális folyamatokat jelez. A hagyományos baranyai gyermekhordó textileket ma a családi emlékezet részeként őrzik, eladják vagy újrahasznosítják, esetleg a csoportidentitás tárgyi emlékeiként tűnnek fel például muzealizációs és fesztivalizációs folyamatokban.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

2004 *Hagyomány és jövőendő: népismereti tanulmányok*. Lakitelek.

ASSMANN, Jan

2013 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó.

BARNA Gábor

2002 „Ich bedanke mich für meine Gesundheit.” Gästebücher in einem Krankenhaus. *Acta Ethnographica Hungarica*. 47. 3–4. 301–307.

BÁRTH Dániel

1999 Asszonyavatás. *Ethnographia*. CX. 2. 359–398.

2005 *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport.

BELL, Cathrine

2002 „Ritual Tensions: Tribal and Catholic.” *Studia Liturgica*. 32. 1. 15–28.

BRÄUNLEIN, Peter J.

- 2014 Ritualdinge. In: Stefanie Samida–Manfred K. H. Eggert–Hans Peter Hahn (szerk.): *Handbuch materielle Kultur. Bedeutungen, Konzepte, Disziplinen*. 245–248. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler Verlag.

CAMMAN, Alfred – KARASEK, Alfred

- 1979 *Donauschwaben erzählen*. Teil 4. Marburg: N. G. Elwert Verlag.

K. CSILLÉRY Klára

- 2001 14. századi ábrázolások a gyermekhordozó kendő alkalmazásáról. In Hála József–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó: Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. 305–315. Budapest: MTA Néprajzi Intézete.

CSONKA-TAKÁCS Eszter

- 1999 Női tisztátalansági tabuk a magyar néphitben. In Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. 266–272. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- 2007 Gyermekágy és asszonyavatás Gyimesközéplekon. In Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. 97–135. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2008 Keresztelő Gyimesközéplekon. In Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni.” Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben 1.* 113–161. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla

- 2005 *Minden dolgok kezdete*. Budapest: Századvég Kiadó.

DOUGLAS, Mary

- 2003 *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó.

DUBOIS, Fletcher – JUNGABERLE, Henrik

- 2013 Ehrfahungsdynamik. In Christiane Brosius – Axel Michaels – Paula Schroede (szerk.): *Ritual und Ritualdynamik. Schlüsselbegriffe, Theorien, Diskussionen*. 46–54. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht/UTB.

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 1969 A kalotaszentkirályi kelengye I. *Néprajzi Értesítő*. LI.15–36.

FRANZ, Adolph

- 1909 *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.

FREUD, Sigmund

- 2011 *Totem és tabu*. Belső Egészség Kiadó.

GROBER-GLÜCK, Gerda

- 1977 Der Erste Kirchgang der Wöchnerin um 1930. Ein „Kirchenbrauch“ in Verbreitung und Wandel. Nach den Sammlungen des Atlas der deutschen Volkskunde. *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*. XXIII. 22–86.

HABERMAS, Tilmann

- 1999 *Geliebte Objekte. Symbole und Instrumente der Identitätsbildung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

HARTH, Dietrich – MICHAELS, Axel

- 2013 Ritualdynamik. In: Christiane Brosius–Axel Michaels–Paula Schroede (szerk.): *Ritual und Ritualdynamik. Schlüsselbegriffe, Theorien, Diskussionen*. 123–128. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht/UTB

HARTINGER, Walter

- 1992 *Religion und Brauch*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

HEIMERDINGER, Timo

- 2011 Verwickelt aber tragfähig. Europäisch-ethnologische Perspektiven auf ein Stück Stoff: das Babytragertuch. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*. LXV/114. Heft 3. 311–345.

HERZOG Pál

- 2008 A „Hutschapingl”. In Dr. Riedl Ferenc: *Szülőföldünk Budaörs*. Budaörser Heimatbuch. Budaörs: Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzat.

HIDAS Zoltán

- 2015 A haláltól a születésig. Szociológiai vázlat az egyéni kezdetről. In Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül. Társadalomtudományi vizsgálatok a születés témakörében*. 19–38. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

KAPROS Márta

- 1990 A születés és kisgyermekkor szokásai. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. 7–31. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KIRSCH, Mona – ROCK, Charlotte – SCHMIDT, Andreas

- 2013 Liturgie. In: Brosius, Christiane–Michaels, Axel–Schroede, Paula (ed.): *Ritual und Ritualdynamik. Schlüsselbegriffe, Theorien, Diskussionen*. 62–68. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht / UTB.

KISDI Barbara

- 2013 *Mint a földre hullott mag. Otthon szülés Magyarországon – egy antropológiai vizsgálat tanulságai*. Budapest: L' Harmattan Kiadó.

KNÖDEL, Natalie

- 1997 Reconsidering an Obsolete Rite: the Churching of Women and Feminist Liturgical Theology. In *Feminist Theology: The Journal of the Britain & Ireland School*. 14. 106–125.

LANTOSNÉ IMRE Mária

- 1994 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében I. Csodaforrások és szentkutak. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 39. 197–211.

LEE, Becky R.

- 1995–96 The *Purification* of Women after Childbirth: A Window onto Medieval Perceptions of Women. *Florilegium*. 14. 43–55.

MAUSS, Marcel

- 2004 *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

MENTGES, Gabriele

- 2005 Für eine Kulturanthropologie des Textilien. Einige Überlegungen. In Gabriele Mentges (szerk.): *Kulturanthropologie des Textilien*. 11–54. Bamberg: Edition Ebersbach.

MICHAELS, Axel

- 2013 Bedeutung und Bedeutungslosigkeit. In Christiane Brosius – Axel Michaels, Paula Schroede (szerk.): *Ritual und Ritualdynamik. Schlüsselbegriffe, Theorien, Diskussionen.* 39–45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht / UTB.

MONTAGU, Ashley

- 1997 *Körperkontakt. Die Bedeutung der Haut für die Entwicklung des Menschen.* Donauwörth: Klett–Cotta.

MURINKÓ Livia

- 2014 A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás. *Szociológiai Szemle* 24/1. 69–101.

NADIG, Maya

- 2011 Körperhaftigkeit, Erfahrung und Ritual: Geburtsrituale im interkulturellen Vergleich. In Paula-Irene Villa–Stephan Moebius–Barbara Thiessen (szerk.): *Soziologie der Geburt: Diskurse, Praktiken und Perspektiven.* 39–73. Frankfurt, New York: Campus Verlag.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1989 A szállítás és közlekedés hagyományos eszközei a Palócföldön. In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok.* III. 333–377. Eger.
- 2009 Gyermekhordó kendők a felföldi magyar-szlovák kontaktzónában. *Ethnographia.* 120. 3. 267–278.

PAP Éva

- 2007 *Szentelt gyógyfű csokor: Benedictus herbae fasciculus. Würzbüschel. Werzpischl.* Bonyhád: Völgységi Múzeum.

PASCHE GUIGNARD, Florence

- 2016 Mediated Babywearing as Aesthetic Orthodoxy. In Curtis D. Coats-Monica M. Emerich (szerk.): *Practical Spiritualities in a Media Age.* 17–34. London: Bloomsbury Academic.

PATIK Réka

- 2014 Porter és az anyaság, avagy a rombusz egy Niche piacon. In Lukovics Miklós (szerk.): *Tanulmányok Lengyel Imre professzor 60. születésnapja tiszteletére.* 83–89. Szeged: SZTE Gazdaságtudományok Kar.

POLIT, Karin

- 2013 Verkörperung. In Christiane Brosius–Axel Michaels–Paula Schroede (szerk.): *Ritual und Ritualdynamik. Schlüsselbegriffe, Theorien, Diskussionen.* 215–221. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht / UTB.

PÓCS Éva

- 1983 Tér és idő a néphitben. *Ethnographia.* XCIV. 2. 177–206.
- 1990 „Lilith és kísérete.” (Gyermekágyas-démonoktól védő ráolvasások Délkelet-Európában és a Közel-Keleten). In Kriza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből.* 110–130. Budapest: Akadémiai Kiadó.

REDLIN, Jane

- 2010 Kítras–Alltagsdinge und Symbolträger. Eine Forschungsskizze. In Elisabeth Tietmeyer et al. (szerk.): *Die Sprache der Dinge. Kulturwissenschaftliche Perspektiven auf die materielle Kultur.* 163–171. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann.

ŠAROŠAC, Duro

- 2001 *Narodna umjetnost Hrvata u Madarskoj. Magyarországi horvát népművészet.* Mohács: Országos Horvát Önkormányzat.

W. SÁFRÁNY Zsuzsa

- 1979 A gyermekhordó kendők Baranyában. *Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve.* 8–9. 258–260.

SCHREINER Erzsébet

- 1999 Der Anfang und das Ende eines Menschenlebens bei den Deutschen in Sawer/ Székelyszabar./ Az emberi élet kezdete és vége a székelyszabari németeknél. In Karl Manherz (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen.* 15. 91–107.

SCHWARTZ Alajos

- 2002 *Móri németiség története és élete.* Mór: Schwartz Alajos kiadása.

SEEWANN, Gerhard

- 2015 *A magyarországi németek története, 1-2.* Budapest: Argumentum Kiadó.

SOLYMÁR Imre

- 2003 *A dél-dunántúli németek mentalitása. Die Mentalität der Deutschen in Südtransdanubien.* Bonyhád: Völgységi Múzeum.

STOLLBERG-RILINGER, Barbara

- 2013 *Rituale.* Frankfurt/New York: Campus Verlag.

SZEPESI Anna

- 2010 Hordozókendő a baranyai németek viseletében. Das Kindstuch bei den Deutschen in der Baranya. In Szepesi Anna (szerk.): *Hordozókendők és női sorsok. Hordozókendő a baranyai németek viseletében. Textilmúzeum. Kindstücher und Frauengeschichten. Das Kindstuch bei den Deutschen in der Baranya.* 5–37. Budapest: Textilmúzeum Alapítvány.

TURNER, Victor

- 1976 „Ritual, Tribal and Catholic.” *Worship.* 50. 6. 504–526.
2002 *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra.* Budapest: Osiris Kiadó.
2003 A liminalitás és a liminoid fogalma a játékban, az áramlatban és a rituáléban. In Demcsák Katalin–Kálmán C. György (szerk.): *Határtalan áramlás.* 11–53. Budapest: Kijárat Kiadó.
2009 *Vom Ritual zum Theater. Der Ernst des menschlichen Spiels.* Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag.

VACLAVÍK, Antonín

- 1956 *Volkskunst und Gewebe. Stickereien des tschechischen Volkes.* Praga: Artia.

VAN GENNEP, Arnold

- 2007 *Átmeneti rítusok.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

VON ARX, Walter

- 1978 Die Segnung der Mutter nach der Geburt. Geschichte und Bedeutung. *Concilium (D).* 14. 106–111.
1998 Muttersegen. In Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche (LThK).* 3. Auflage. Band 7. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.

VARGA Katalin – SUHAI Gábor

- 2010 *Szülés és születés. Lélektanon innen és túl.* Budapest: Pólya Kiadó.

WILLIAMS, Patricia

- 1999 Protection from Harm: The Shawl and Cap in Czech and Slovak Wedding, Birthing and Funerary Rites. In Welters, Linda (szerk.): *Folk Dress in Europe and Anatolia: Beliefs about Protection and Fertility*. 135–154. Oxford: Berg Publishers.

WINKLER, Michael – GALAMBOS, Franz

- 1987 *Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre. Zusammengestellt, aus dem Lateinischen übersetzt und eingeleitet von Franz Galambos.* München: R. Trofenik Verlag.

WINNICOTT, D. W.

- 1999 *Játás és valóság.* Budapest: Animula Kiadó.

Szepesi Anna

Doktoranda, Eberhard Karls Universität Tübingen

email: szepesi2017@gmail.com

Anna Szepesi

Ritual dynamics of the use of the traditional baby wrap carrier (Kindstuch) in Baranya

The baby wrap carrier (*Kindstuch*) was part of the traditional dowry of Roman Catholic Germans in Baranya county (south-west Hungary). It fulfilled its ritual and ordinary functional role in the liminal period of postnatal confinement. The author defines three major aspects of the interactive mediating role of *Kindstuch* in the ritual process. (1) *Kindstuch* as part of the female (and in a number of cases even) of the male dowry until the middle of the 20th century represents reproduction that ensures the survival of the community. (2) The object via its sensual and material presence is an acting agent in physiological and psychological processes. In an emic perspective it ensures the protection of mother and child, it has got an apotropaic and preventive function, it is a device of mobility, while from an etic approach it can be regarded as a factor of hierarchic relations as well as individual and social identity. (3) For local community *Kindstuch* as an element of non-verbal communication denotes liminal process. *Kindstuch* is a representative of social relations between families and villages. On rare occasions some grandmothers put babies into *Kindstuch* to soothe or to make them fall asleep even in the 21st century. But as the initiation of young mothers and the confinement rites in this region by the end of the 1960s lost their significance, the making and the ritual functioning of traditional baby wraps usually ceased to exist, therefore the objects are either unused or reused.

A magyarpalatkai zenészek társadalmi kapcsolatrendszerének változása a 20. században

Magyarpalatka az erdélyi Belső-Mezőségen, Kolozs megyében, Kolozsvártól mintegy 38 kilométerre fekszik. Első említése 1296-ból való. A falu az 1920-as évektől az 1990-es évekig terjedő időszakban egy három etnikumból (román, magyar, cigány) álló lokális közösség volt. Kitűnő cigányzenészeinek nem csupán saját, de a környező települések életében, illetve a különböző nemzetiségek kapcsolati hálójának működésében is hangsúlyos szerepük volt. Ennek oka a sok generáción keresztül örökített, tradícióvá vált mesterségükben keresendő. Rajtuk keresztül figyelhető meg leginkább a multikulturális közösség idegen társadalmi csoportjainak egymásra hatása, melyben övük a közvetítés egyik főszerepe.

Jó hírnevüknek és létszámuk növekedésének, valamint a 20. század közepén a falusi zenei- és táncélet virágzásának köszönhetően egyre több település adott nekik munkát – akár át is költözött közülük egy-egy család más községekbe. A 20–21. században bekövetkezett globális gazdasági és társadalmi átalakulások faluközösségben lecsapódó hatásaként a közösségi élet megbomlásán keresztül társadalmi státuszuk is átalakult.

A magyarpalatkai cigányzenészek zeneszolgáltatók, életmódjuknak legmeghatározóbb tényezője az őket eltartó társadalom zenei igénye. A falu zenei folklórja az utóbbi száz évben jelentős funkcióváltáson ment keresztül, ami közvetlen hatást gyakorolt a helyi cigányzenészekre és társadalmi kapcsolatrendszerükre. A funkcióváltás folyamata három időszakra bontható, melyben változások és azokhoz kapcsolódó különböző fajta alkalmazkodások figyelhetőek meg.

I. MAGYARPALATKA TÁRSADALMA AZ 1920-AS ÉVEKTŐL AZ 1960-AS ÉVEKIG

A zenészek státusza mind a társadalmi térben, mind a közösségi hálóban kirajzolható, bár folyamatosan pillanatnyi érdekeikhez igazodik. Érdemes ezért megfigyelni térbeli, gazdasági, etnikai hovatartozásukat, és annak kommunikációs kivetüléseit.

Zenészek lakótere a falusi közösségben

A mezőségi települések többségükben kuszahalmaz formájúak vagy egyutcásak.¹ Magyarpalatka szerkezetileg többutcás halmazfalu szabálytalan utcahálózattal, utcanevek nincsenek használatban. Ehelyett lakói szláv, román és magyar helynevekkel

¹ Gilyén 2005: 29–33.

ellátott részekre („szektorokra”) osztották, és etnikumok szerint elkülönülve éltek benne. Románok lakta a *Beristya*, az *Oláh/Román falu*, magyarok lakta a *Stánistya*, *Liváda*, *Csorgó*, *Buglyas*, *Patakon*, *Kozma*, *Kertek megett*, *Udvarok közt*, a cigánysor a *Mojna*. A zsidók a falu közepén (*Központ*) nyitottak boltot, ott éltek családjaikkal. Három nagybirtokosról szól az emlékezet a 20. században, Mohai, Száva(i) és Mágner néven. Sok földdel rendelkeztek, melyek a faluban és akörül helyezkedtek el.

Adatközlőim elmondása szerint a cigányok az 1900-as évek elején a falu közepén, több kisebb csoportban, magyarok és románok közé ékelődve éltek, ekkortól kezdett felduzzadni létszámuk. Foglalkozásukat tekintve már zenészek voltak. Ceaușescu hatalomra lépése előtt (1965) a városi tanács (*szfár*) kiköltöztette őket a falu szélére, „az erdő alá”. A kiköltöztetés nem érintette őket hátrányosan – a cigányság hagyományosan egyébként is a többségi társadalom periferiáján, a települések szélén, vagy közelében élt –, mivel a faluban nem volt kertjük sem, új lakhelyükön pedig teljes telket kaptak. A „cigánysor”-nak nevezett terület ma is a falu elején önálló utcaként egy dombon található – a valamikori Mohai birtokon – elkülönülve a magyar és a román etnikumoktól. Lakóterük tehát már önmagában is különálló csoporttá formálta őket.

A zenészek társadalmi presztízse

Az etnikai hierarchiában meghatározó szerepe van a többségi, illetve az államalkotó nemzetnek. Erdélyben az etnikai hierarchia csúcsán mindenhol a magyarok vagy a románok állnak, a cigányok csoportja mindenhol a legalacsonyabb presztízssű.² „...a kisebbségek alárendelt csoportjai a komplex társadalomnak, (...) részük lehet bizonyos hátrányos társadalmi megkülönböztetésben, továbbá esetenként a többségtől eltérő fizikai vagy kulturális sajátosságokkal rendelkeznek a társadalom domináns részével szemben.”³

Magyarpalatka lakóira etnikumok szerint, sok esetben különböző társadalmi szabályok vonatkoztak, melyek magukban foglalták etnikai identitásuk megővését is. Ez a normarendszer életkori sajátosságok, szociális szintek és etnikai távolságok szerint szabályozta a közösséget, és a szocializáció eszközrendszerével működött. A kölcsönös elfogadást a kellő (etnikai és szociális szintek közti) távolságok megtartásával kérte számon. A magyarpalatkai cigányok társadalmi megítélését érzékletesen mutatja be az alábbi idézet: *Mondjuk azt, aki cigány ember és nem zenész, az azt mondjuk neki, hogy nem tudja megszerezni magának a mindennapi kenyeret és lusta. A zenész cigányok azok mások ezekhez képest, másképp vannak nézve a falusi emberektől. Azért, mert tudják az embereket mulatgatni.*⁴

„A népzenélés (...) közösségi, mivel a zenészek kis csoportja a közösséget szolgálta ki hasznos tevékenységével. E tevékenység azonban objektíve nem hasznos, mert a közösség anyagi javait nem szolgálta. Nem is vélték munkának, emiatt értékelték

² Tátrai 2011: 63.

³ Hutnik hivatkozik Waglen és Harris 1958-as meghatározására: Veres 2005: 48.

⁴ F. J. Visa, magyar, 1932.

alul, ám mégis célszerű, mert a közösség hagyományait, a kohéziót erősítette.”⁵ A falusi zenészek egy akciócsoporton kívüli, perifériális státuszban lévő, de szakismeretük alapján mégis komoly elismeréssel rendelkező csoportot képeztek.⁶

A cigány férfiak a vizsgált időszak elején többnyire zenészfoglalkozásúak voltak (a többi nem zenész cigányok az ő hozzátartozói: szülők, asszonyok, gyerekek), alacsonyabb életszínvonalon és marginális pozícióban éltek. (A későbbiekre – 1941-es adatok szerint – már nem zenészfoglalkozásúak is voltak. Talán ennek köszönhetően sem alakult ki komoly hierarchia a helyi cigány társadalomban.) A cigányasszonyok meszelni, takarítani, padlást mosni, tapasztani jártak a falubeliek házához. Ezen munkákkal a paraszti értékrendben bizonyos fokú megbecsülést érdemeltek ki. Ezt erősítette a gyülekezetben való jelenlétük. Románok magyarokkal akár napszámba is járhattak együtt, illetve látogathatták egymás táncmulatságait.

A falusiak zenészekkel fenntartott kapcsolata a munkaalkalmakon túlmenően is működött, például ma is jól ismerik a kiemelkedőbb zenészek rokoni kapcsolatait (nem csak a primásokét, akikkel lényegesen többször léptek érintkezésbe), illetve megjelennek bizonyos nagyobb horderejű cigány közösségi eseményeken, úgymint egy-egy zenész temetésén, katonaberukkolóján. „A faluban lakó – zenélni a környező falvakba is eljáró – cigányt aszerint becsülték meg, amilyen minőségben munkáját végezte, s ahogy környezetéhez alkalmazkodni tudott.”⁷ Számtalan esetben szólnak elismerően fizikai teljesítőképességükről is. (A hosszan tartó mulatságokat nem volt könnyű végigjátszani.) A muzsikálás mindemellett pedig nem csupán fizikai, de szellemi munka is. A koncentráció, a dallamválogatás, a banda vezetése, a táncolók és igényeik folyamatos figyelemmel követése hosszú távon szintén megterhelő.

A falu közösségében elfoglalt helyük megismeréséhez fontos adalék a számtalan, specialista zenészekhez kapcsolódó hiedelem, misztikus fantazmagória, melyek nem csak a zenészek, hanem a falusiak emlékezetében is megőrződtek. Ez ismét a zenészek társadalmilag hangsúlyos, különleges szerepére enged következtetni. Sokat hallott általános hiedelemszöveg például, hogy a halott zenésznek megszólal a szegre akasztott hegedűje, esetleg elszakad annak húrja (Palatkán is ismert narratíva), vagy a muzsika hatására megfordul a patak folyásának iránya, de hasonló történetek maradtak fenn a múltból a vonószenészek elődjeként élő ördöggel cimboráló dudásokról, később primásokról is.⁸ Ezen hiedelmek mind a laikus közönség számára egyrészt érthetetlen, lenyűgöző szakmai, technikai tudásban, másrészt az őket bűvkörükbe ejtő, érzelmileg befolyás alatt tartó előadói készségben, valamint a legbensőségesebb érzelmi megnyilvánulások (öröm és bánat) tolmácsának szerepkörében gyökereznek.

A cigányzenészek foglalkozása, és ahhoz kapcsolódó életvitelük azonban minden szakmai megbecsülés ellenére sem „becsületes” és tiszteletreméltó. Erről tanúskodik, hogy Mezőség legtöbb településén (így Magyarpalatkán is) a zenészeket egyszerűen

⁵ Szilágyi 2003: 220.

⁶ Szilágyi 2003: 221.

⁷ Sárosi 1996: 17.

⁸ Hasonló hiedelmekről bővebben olvashatunk a következőkben: Sárosi 1996; Pávai 2005; Agócs 1999.

cigány-nak nevezik. „Már életvitele is más, mint a többi emberé: akkor pihen, mikor mások dolgoznak – tehát könnyen minősíthető lustának; a hangszeren játszás pedig, a nehéz fizikai munkát végzők szemében nem munka. Foglalkozása velejárójaként szándéka ellenére is több alkoholt fogyaszt a környezetében élők átlagánál – tehát részegesnek is tekinthető; ellenőrizhetetlen utakon jár (például a környező falvakba ugyancsak zenélni) – tehát gyanús dolgot művel. Nem él beosztással: ha szegénysége mellett időnként több pénzhez jut, könnyelműen bánik a pénzzel.”⁹ Időhasználatuk tehát fordított: amíg a földművelők hétköznapi dolgoznak, addig a zenészek „pihennek”, illetve a hétvégi zenés alkalmakon megfordul a helyzet.¹⁰

A falusi élet alapja ezen a vidéken a föld volt. Ennek okán bizonyára ellenszenvet váltott ki a cigányzenészekkel szemben az is, hogy a földműves – állattartó foglalkozásuk hosszan tartó, felelősségteljes és nehéz fizikai munkával keresték meg ugyanazt, amit a cigányzenészek néhány „szórakoztató” muzsikálás alkalmával. Ezt fokozhatja a rendszeres hitgyakorlás hiánya, a szentesítetlen házasságok és az átláthatatlan rokoni viszonyok jelensége, melyet a későbbiekben részletezek.

Zenész cigány adatközlőim a magyar-román kapcsolatokat pozitívan élik meg, „barátaik” minden etnikumból vannak, anyagi tekintetben pedig a magyarokat és a románokat helyezik a legmagasabb szintre. (Ők a társadalmi különbséget csupán anyagi okokkal magyarázzák.) A zenész és nem zenész cigányok is jól megértik egymást, bár a kényelmesebb életszínvonal némi irigységet generálhat. Szakmájukból kifolyólag mindenkivel jó kapcsolatot kell fenntartaniuk, éppen ezért semmilyen tekintetben nem hasznos az elköteleződés. Rugalmas kapcsolatrendszerük és minden esetben pozitív hozzáállásuk kulcsfontosságú, létkérdés.

Összegezve tehát, a faluközösség általi megítélésük ingadozó: etnikai tekintetben és a cigányok életmódját övező sztereotípiák, illetve a kulturális különbségek tükrében lenézett, alacsonyrendű társadalmi csoport, szakmai tevékenységük és kapcsolatrendszerük révén azonban kiemelkedhetnek ebből, még ha munkájukat nem is tartják teljességgel tisztességesnek, illetve sajátjukkal egyenrangúnak.

A zenészek etnikai identitása

Az identitás meghatározása a vegyes lakosságú területeken összetett kérdés. Sok esetben bizonytalan/többszörös identitás figyelhető meg. Egy ilyen közösség önmeghatározása szempontjából legfontosabb tényező a vallás, a származás, mely sok esetben nemzetiségekhez kapcsolódó. Amennyiben eltér az adott etnikumra jellemző felekezettől, úgy kettős identitásról beszélünk, mely asszimilációs folyamatról tanúskodik. Ennek gyökere lehet nyelvi szocializáció vagy vegyes házasság.¹¹

⁹ Sárosi 1996: 17–18.

¹⁰ Bővebben lásd: Szilágyi 2003: 222–226.

¹¹ Tátrai 2011.

A magyarpalatkai zenészek identitása heterogén, többszörösen összetett. Azt etnikai, illetve kulturális szegmensekre bontva elemezhetjük. Az etnikai identitás a nemzetiségi hovatartozás, a vallás és az anyanyelv színterén vizsgálható.

Veres Valér szerint: „Az elsődleges szocializáció azon első szakasz, amelynek során az ember gyermekkorában a társadalom tagjává válik. Másodlagos szocializáció minden későbbi szakasz, amely a már szocializált személyt a társadalom objektív világának valamely új metszetébe bevezeti.”¹² A palatkai zenészek elsődleges szocializációs szintje maga a cigányzenész közösség. Ez az első nyelvi, kulturális, szakmai közeg vagy csoport, amibe beleszületnek, -szocializálódnak. Ezt követi a másodlagos szakasz, mely a faluközösség heterogenitására való belenevelődést jelenti.

A kulcsszó tehát maga a *zenész mesterség*, a *cigányzenész csoport*. Ez elkülöníti őket mind a cigányoktól, mind a másik két etnikumtól, épp úgy, ahogy a magyar zenészek is kiválnak a magyarok közül. A cigányok szemszögéből a cigányzenész szakma kiemelkedést jelent, a magyarokéból inkább lealacsonyodást, de mindenképpen elkülönülést.

Nemzetiség

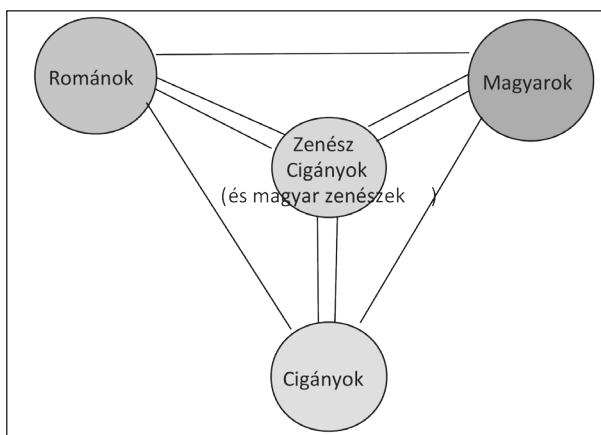
Magyarpalatka társadalma már a 19. század végén is román többségű volt, amiben a cigányok magyarként, azaz kettős kisebbségként éltek. A falu etnikai összetételének aránya viszonylag kiegyensúlyozott volt, ami általában kölcsönös elfogadást eredményezett.¹³ A cigányok nagy része zenész volt (tehát magyarnak anyakönyvezett), az ő családjaik az anyakönyvek szerint szintén magyarok voltak. A népszámlálások során nem tudhatjuk, mikor hová írták magukat. Bizonyos esetekben akár az államalkotó nemzethez, akár felekezetükhöz kötődően is választhattak nemzetiséget. Ez az ő létszámadataik értékeléséhez elengedhetetlenül hozzátartozik. Politikai okokból nem szerepelnek – csupán összesített – adatok az ötvenes évekről, így megtörik a folyamat értelmezhetősége.

Az 1900-as évek első felében két-három zsidó kereskedő család is élt Palatkán, akik magyar anyanyelvűek voltak. Ők sohasem foglalkoztak muzsikálással, nekik is a cigányok szolgáltattak zenét. 1944-ben azonban elhurcolták őket, mindannyian a holokauszt áldozatai lettek. Így a palatkai cigányzenészek zsidókkal való kapcsolatát nem vizsgálom.

A zenész cigányok faluközösségekben betöltött szerepe abban különbözött a többiekétől, hogy munkájuknak köszönhetően minden más etnikai csoporttal kölcsönös kapcsolatban álltak. Ezt érzékelteti a következő szociometriai ábra:

¹² Veres 2005

¹³ Pávai 1999: 142.

1. ábra. A zenész cigányok központi helye Magyarpalotka társadalmában az 1900-as évek közepén¹⁵

Évszám	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Zsidó / Jiddis	Cigány
1850n	938	646	231	-	61	-	55
1880a	900	562	239	1	50+48	-	-
1880n	900	594	252	1	53	-	-
1890a	1147(a)	732	323	-	92	-	(105)
1900a	1256	790	371	-	95(b)	-	-
1910a	1268	805	422	-	41	-	41
1920n	1358	885	390	-	83	13	-
1930a	1392	886	444	-	62	8	54
1930n	1392	886	433	-	73	8	65
1941a	1612	988	565	-	59	-	59
1941n	1612	982	579	-	51	3	48
1956	1789	-	-	-	-	-	-

1. táblázat. Magyarpalotka nemzetiségi összetételének változása 1850–1956¹⁴

Több gazdasági cseléd alkalmazása növelte a lélekszámot. Az egyéb anyanyelvűek legnagyobb részt cigányok. n: nemzetiség, a: anyanyelv

Az ábráról leolvasható továbbá a különböző etnikumok közti egyenlő távolság, illetve a hasonló mértékű kölcsönhatás. Itt válik kiemelkedő jelentőségűvé szakmai státuszuk. A zenészekkel ugyanis mindenkinek aktívabb és szorosabb a kapcsolata,

¹⁴ Forrás: Varga E. Árpád: *Erdély nemzetiségi és felekezeti statisztikája*, Magyarpalotka (Varga E. 1998).

¹⁵ Forrás: Saját készítés, Moreno szociometriája alapján (Mérei 1998: 44–131).

attól függetlenül, hogy ők egy alacsonyabb rendű társadalmi csoport tagjai. A falusiak a magyar zenészeket is ugyanebbe a státuszba sorolják. Őket ugyanis szintén „csupán” zenészként értékelik, nem törődve etnikai hovatartozásukkal, egyéb megélhetésükkel, ami akár sértő is lehetett számukra. Aki zenész, az állandó zenei kiszolgáló, a teljes magyar nyelvterületen elterjedt kifejezéssel élve: „cigány” (az erdélyi népnyelvben: *cigán*). Egy vajdakamarási magyar primást idézve: *...Csak itt ezek a parasztok, ... én ezér' hagyta fel (a hegedüléssel), mer' azt mondták, hogy húzd rá cigány! – há' én nem vo'tam cigány! Én valódi református. Megmutatom a boratékot!*¹⁶

A falu etnikai hálójában a zenész cigányok tehát központi helyet foglalnak el, ami kizárólagosan zenész szakmájuknak, azaz az ehhez szorosan kapcsolódó népi kulturális képviselői státuszuknak köszönhető. E szerint amennyiben ez a státusz változik, úgy kikerülhetnek a háló középpontjából.

Vallás

A vallások és a nemzetiségek között húzódó összefüggésrendszerben Erdélyben a magyarok vallása református, unitárius, vagy római katolikus, a románság görögkeleti vagy görög katolikus. A Mezőség magyarsága javarészt református.¹⁷

Az oláh-cigányok általában felvették az államalkotó nemzet vallását. A palatkai cigányok ezért református (magyar) vallásúak voltak nagyjából az 1940-es évekig, sőt a református közösségben jegyzett cigányok mindegyike zenész család volt. Ekkor születtek az utolsó reformátusnak keresztelt cigányok, akik viszont mára nem beszélnek a magyar nyelvet. A falusi életben a társadalmi hierarchiát szépen szimbolizálta a templomban szigorúan betartott, nemzetiségek szerinti ülésrend, melyben a cigányok az utolsó sorban foglaltak helyet.

A cigányok vallásgyakorlása az általánostól kissé eltérően működik. (Ebben is elkülönülnek.) Nincs közeli kapcsolatuk az egyházközösséggel, annak etikai és morális normáival, nem élnek mélyen vallásos életet, sokkal inkább a hit mítikumát ragadják meg. Az emberélet fordulóihoz kapcsolódó nagyobb szertartások (keresztelő, temetés), illetve az egyházi kötődésű naptári ünnepek (húsvét, karácsony) fontosak számukra,¹⁸ a mindennapok hitgyakorlása, vagy a heti rendszerességű templomlátogatás sokkal kevésbé jellemző rájuk, úgy, ahogyan más cigányokra is általában. Ezt tovább erősíti az is, hogy a zenészeknek minden hétfőgén dolgozniuk kellett, így életüknek nem vált részévé a rendszeres templomlátogatás.¹⁹

¹⁶ V.D. Vajdakamarás, magyar primás, 1905–1983.

¹⁷ Kósa 1998: 292–293.

¹⁸ Kovács 2005: 58–70.; Dr. Karsai 1994: 37.

¹⁹ Szilágyi 2003: 224.

Évszám	Összesen	Ortodox	Görög Katolikus	Római Katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb összesen	Baptista	Adventista
1850	938	-	651	6	281	-	-	-	-	-	-
1857	943	-	637	9	289	-	-	8	-	-	-
1869	947	-	634	23	285	1	-	4	-	-	-
1880	900	-	600	15	270	1	-	14	-	-	-
1890	1147	-	755	20	350	-	-	22	-	-	-
1900	1256	6	802	21	411	-	-	16	-	-	-
1910	1268	-	813	6	432	1	1	15	-	-	-
1930	1392	16	873	7	466	1	-	8	21	1	20
1941	1612	3	1000	7	594	-	2	6	-	-	-

2. táblázat. Magyarpalatka vallási összetételének változása 1850–1941²⁰

Anyanyelv

A palatkai zenész cigányok esetében nehéz az anyanyelv megítélése, mivel az – számukra másodlagos identitásképző tényezőként – a közösség kommunikációs gyakorlatához igazodott. Elsődleges nyelvi szocializációs szintjükön cigányul beszéltek – ez volt a nyelvi közösség, amibe születtek –, de ezt nem használták más (magyar vagy román) csoportbeliekkel. A cigány mellett ekkor a magyar volt a másodlagos beszélt nyelvük. (Mindemellett természetesen a románt is használták, a mindennapi kommunikációhoz szükséges szinten.)²¹

A cigányok nyelve két nagy nyelvjárásra bontható, a román nyelvi elemek jelenlétének függvényében. Ennek alapján megkülönböztetünk *Vlax* („oláh” jelentésű, román nyelvi elemeket tartalmazó), illetve *nem Vlax* dialektusokat.²² A palatkai zenészek a *Vlax* nyelvi dialektust beszélők csoportjába tartoznak.²³ Mindez, valamint vallásuk arra enged következtetni, hogy ezek a zenészek a valamikori államalkotó (magyar) nemzetbe asszimilálódtak.

Házasság

A már gyermekkorban együtt játszó különböző etnikumok korán elsajátították egymás nyelvét, egyenrangú partnerekként viselkedtek egymással. Ifjúkorban a párválasztást

²⁰ Forrás: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, Magyarpalatka (Varga E. Árpád, 1998).

²¹ Bővebben lásd: Ujváry 1994: 136–137.

²² Achim 2001: 151.

²³ Ezt a kijelentést az általuk használt cigány szavak vizsgálatára, illetve Achim Viorel, valamint Pozsony Ferenc munkájára alapozom (Achim 2001; Pozsony 2009: 184.).

jellemzően etnikai és gazdasági szempontok befolyásolták: innentől, illetve a házasságkötéstől már sokkal inkább egyoldalú volt a társadalmi érintkezési felület, erősebb az etnikai és szociális szintek közötti elhatárolódás, szeparáció. Bár a vegyes nemzetiségű fiatalság alkalmanként mulathatott együtt, a felekezeti és nemzetiségi hovatartozás mégis gátat szabott a vegyes házasságoknak.

Itt kell megjegyeznem a cigányok együttélési szokásait, ami nem feltétlen jelent és követel törvényt házaszásságot. Teljességgel elfogadott náluk a bejegyzetlen élettársi viszony, azt is házasságnak tekintik, s a szerint ítélik meg. Ez csupán a vezetéknev örökítésében jelent majd bonyodalmat, melyet a későbbiekben tárgyalok (Lásd: *Névhasználat* fejezet).

Kulturális identitás, csoportidentitás

A valamikor zárt, kisebb közösségekben (*kumpániákban*) vándorló cigány családok szoros egymásra utaltságban, ezáltal komoly együttműködésben éltek (öközösségi viszonyok közt). Munkamegosztásuk a család keretein nem léphetett túl, társadalmi osztályok, rétegek nem alakulhattak ki, magántulajdonuk, földjük, házuk nem volt. Ez a közösségi lét jellemzi a cigányzenész csoportokat is (még ha letelepedésükhöz némileg magántulajdon is társult).

A magyarpalatkai zenészeknek külön értékelendő az etnikai identitásuk – miszerint cigánynak (*magyar cigány*-nak) vallják magukat –, illetve kulturális identitásuk: a zenész cigány csoport, mely által elkülönülnek a többi cigánytól, más társadalmi státuszt töltenek be a fáluközösségben. A két fajta identitás nem feleltethető meg egymásnak, utóbbi egy különálló, szakmai identitást alkot.

„A folklór – zene, tánc, szokás és tradíció – a csoportszimbólumok megőrzésének és artikulációjának egyik, ha nem legfontosabb forrása.”²⁴ Az etnikai csoport elsősorban hagyományaiban fejezi ki identitását. A csoporthoz való tudatos viszonyulás kifejezésre kerül a viseletben, a szokásokban és a vallásban is.²⁵ A csoport határai a kulturális különbségek vonalán rajzolhatóak ki. Az etnikai identitás folyamatosan változik, bizonyos elemei állandósulnak, szokásokká emelődhetnek, melyeket a csoport örökít. „A változások tempója és minősége függ a csoportokra jellemző tradicionális jegyek beágyazottságának stabilitásától, a tradícióhoz való kötődés erősségétől, a mobilizációra való szándéktól és képességtől, valamint a környezet viszonyulásától.”²⁶

A közös eredet (cigány), a nyelv és a zene, a zenész szakma és feladatkör, a folklór és a viselet, a házassági szokások, családi normák lesznek tehát a magyarpalatkai cigányzenész csoport önmeghatározásának eszközei.

²⁴ Zavalloni 1983: 240.

²⁵ Bővebben lásd: Ujváry 1994: 134–138.

²⁶ Bindorffer 2001: 28.

Öltözet

A mezősegi öltözetet egyszerű anyagok, előállításmód és felépítés jellemzi. A 20. században a román és magyar lakosság azonos jobbágysorsának és földművelő életmódjának köszönhetően még a háború előtti évtizedekben sem volt lényegi különbség, a nemzeti jegyek összemosódtak. A nemesekhez, értelmiségiekhez, polgárokhoz bejáratosabb, illetve a vásárokhöz közelebb lakó magyarság, valamint a hagyományoshoz inkább ragaszkodó románság öltözete egyre kevésbé különbözött egymástól, a magyar jegyek a román jegyek javára megfakultak.²⁷

*Régebben mondják az öregek: „A magyar emberek, a román emberek jártak fehér nadrággal, és harisnya.” De nadrágot, ilyen szőtték...amikor látták ilyen nadrággal ni valakit, az „vagy úr, vagy cigány” - mondták falun.*²⁸

A cigányok nem rendelkeztek külön viselettel, azt hordtak, amit be tudtak szerezni. A fiatal cigányzenészek táncosként is bejártak a táncba, ahol a magyar viselethez hasonlóan öltöztek: csizmát, bricsesz nadrágot, mellényt és kalapot viseltek. (A kalap és a mellény a cigány viseletben is szerepel.²⁹) Ez a magyar öntudatot fémjelezte. Az „ünnepi” viseletük szintén az 1950-es évektől lett városias: inget, öltönyt, zakót vagy mellényt, pantalló nadrágot, félcipőt hordtak, többnyire barna kalappal. (A barna kalap a lovári cigányoknál is divatos volt.)³⁰ Innentől kezdve öltözetük nem tükrözött többé nemzetiségi hovatartozást, ami – még ha nem is tudatosan –, de egy újabb elkülönülést jelző eszközzé vált.

A KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA ALKOTÓELEMEI ÉS SZÍNTEREI A ZENÉSZEK ÉS A FALUSIAK KÖZÖTT

Hétköznapi kommunikációs tér

A palatkai magyarok között magázni illett az idősebbeket és a szülőket. A kortársakat nemzetiségtől függetlenül egyenrangúan kezelték, de a néhány évvel idősebbeket már magázták. A magyarok a cigányokat, illetve a korosztályuk béli zenész cigányokat tegezték, az idősebbeket magázták. A cigányok egymáshoz ugyanúgy viszonyultak, mint a másik két nemzetiség. *A zenészeket is mindig tegeztük.hát esetleg Palatkán hát jó viszonyban voltak a falusiak a zenészekkel. Már mondjuk úgy mint nemzedék [etnikum, nemzetiség], lehet, hogy nem annyira, mert cigány nemzedék, de máskülönben a jó zenészt mindenki tiszteli, aki szereti a zenét. Én például, egy jó zenésznek messziről köszönök, mert tudom, hogy az mit ér.*³¹

²⁷ Tőkés 1938: 192.

²⁸ P. Á. Magyarpalatka, magyar, 1941–2009.

²⁹ Dr. Karsai 1994: 50.; 84–85.

³⁰ Dr. Karsai 1994: 84.

³¹ F. J. Visa, magyar férfi, 1932.

Formális és informális kapcsolatok a zenészek és a megrendelők között

A zenészekért és a rendezvények problémamentes lebonyolításáért a *kezesek* feleltek. Ők alkudtak meg a cigányokkal, szervezték és hirdették a táncot vagy bált, szedték a belépőt a zenészek kifizetésére, rendezték a bérleést, valamint a vendégekre és a tánc rendjére is felügyeltek.

A kezes mindig a primással alkudott meg, a banda többi tagját az szervezte tovább magának. Egy-egy alku során egyeztettek az időpontot, a banda létszámát, esetleg összetételét, a fizetés időpontját, valamint ha utazniuk kellett, annak részleteit. A zenei szolgáltatással és minden egyéb ellenszolgáltatással (étel, ital) kapcsolatos elvárások nagyjából azonosak és közismertek voltak, külön megbeszélést nem igényeltek. A megegyezést kézfogással és áldomásívással pecsételték meg.

Míg az állandó tánc zenéjét kalákás munkában rendezték, a naptári ünnepeken alkalmoszerűen terménnyel vagy pénzzel fizettek a zenészeknek. Karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor minden lány köteles volt kalácsot, piros tojást adni nekik. Ezen kívül a táncalkalmakon és az ünnepnapokon ebédre és uzsonnára, sok esetben vacsorára is vendégül látták őket. Ennek okán – a vendéglátó lányok – a táncba való belépésért mindig kevesebbet fizettek. A zenészek vendégül látása komoly presztízsértékkel bírt a falusiak között, ezért igyekeztek minél gazdagabb ellátást biztosítani a nekik, illetve házuk és a táncos ház közt zenészóval vonulni.

Egyedi alkalmakon előre lefixált bért kaptak a zenészek, bálban vagy lakodalomban a pénzen kívül tyúkot, pálinkát, kenyeret, újabban pénzt, vagy akár cigarettát is.

*Tudják, hétköznapi is volt (tánc), mikor volt egy kaláka. Vagy 12 kalákát is muzsikáltam itt egy-egy télen, itt a faluba. A nők osztották ki a kendert, a fonalat, a kendert mikor meggerblyelték, úgy egy-egy guzsallyal – úgy mondták, adták ki az asszonyoknak, s azok megfonták, s aztán összegyűltek egy este ittak, ettek, s táncoltak. Isten őrizzen meg, az asszonyok ne parancsoljanak nekem! Pisálni se hagytak, hogy menjek ki, csak híttak, hogy menjek. Igen, a nők. Hajjaj. Őrizzen meg az Isten a részem asszonytól.*³²

Munkaalkalmak kommunikációja

Minden táncmulatságot a zenész kezdett meg, a helyi tánc- és zenei igények ismeretében. Amennyiben a táncalkalom során valaki egyedi kéréssel élt, úgy pénzért bármit eljátszottak neki. Ez külön megegyezés alkalmával történt. Ha táncot akart, azt *kikérte*: odakiáltott, odaszólt tánc közben, vagy a tánc szünetében kért – többnyire – férfitáncot; amennyiben dallamot kért, azt beledúdolta, belefütyülte a primás fülébe, aki következőként azt játszotta. Sok esetben a primás (számtalanszor a többi zenész is) tudta az előtte táncoló nótáját, kérés nélkül is rákezdedt. (Ezért külön nem járt pénz, sőt sok helyen el is várták a zenésztől.) A pénzt többnyire a primás vonójába húzták, olykor a zsebébe dugták. ...*na ameddig a cigán pihen, a tánc megáll, akkor fel, s: „-Ne, húzzad nekem!”, s akkor ad nekije (pénzt).*³³

³² V. D. Vajdakamarás, magyar primás férfi, 1905–1983.

³³ P. Á. Magyarpalátka, magyar férfi, 1941–2009.

1. kép. Pénz a vonóban. Visa, 2007, juhmérés. Balról: Mácsingó Náci „Kicsi Nácika” primás, Mácsingó Líviu brácsás, Moldován Stefán brácsás, Mácsingó Sándor bőgős, Radák Rémusz brácsás hegedül. Fotó: Henics Tamás.

Amint a zenészek eljátszották a nótát, vagy a kért táncot: a primás kivette a pénzt a vonóból – jelezvén, hogy eleget tettek a kérésnek. A munka végeztével a primás osztotta szét a „nyírentyűpénzt” a zenekar tagjai közt.

A táncolók csapásaik ritmizálásával, tapssal, csettintéssel, kezük intésével kérhet-tek tempóbeli változtatásokat. A palatkai zenészek szoros ritmikai kapcsolatban álltak a táncolókkal, olyannyira, hogy a kíséret, de olykor még a hegedű is a csapások ritmu-sát játszotta. Az alábbi képen jól látható amint a primás és a bőgős figyeli a táncolókat, illetve amint a kontrás a bőgőssel kommunikál.

II. A HAGYOMÁNYOS KULTÚRA FELBOMLÁSA (AZ 1960-AS ÉVEKTŐL AZ 1990-ES ÉVEKIG TERJEDŐ IDŐSZAK).

A zenészek gazdasági státusza és társadalmi presztízse

A Ceaușescu éra a cigányzenészeknek kedvezett leginkább. A nincstelen cigányok nem voltak földhöz, jószághoz, s ezek által helyhez kötve. Nem volt mit elvenni tőlük, viszont kaptak munkalehetőséget. Gyárakba, termelőszövetkezetekbe jártak dolgozni a környező nagyobb településekre (Szamosújvár, Kolozsvár, Zsuk), kényelmesebb, a napszámnál színvonalasabb, jobban megfizetett „kereset-kiegészítő” munkájuk volt, mint azelőtt. (Sok esetben a zenélés vált kereset-kiegészítésükké.) A hagyományos mesterségekre való igények eltűnésével a régi kézművességeket folytató cigányok-nak korszerűsödni kellett, új megélhetési forrásokat kerestek maguknak. (Így például

2. kép. Táncmulatság, Visa, 2000, juhmérési bál. Kodoba Márton primás, Kovács Márton bőgős, Moldovan Stefan brácsás, táncol: Fodor János „Selyem” Kiss Jánosné Méhesi Erzsébettel. Fotó: Henics Tamás.

Magyarpalatkán a kovácsmesterséget végző Kodoba Márton „Kovács” (1913–1968) még cigánykovács volt, fia Kovács Márton „Puki Marci” (1941-) már zenésznek tanult.) Némelyek szakmát is szereztek, ám akik hiányos szakképzettségűek, vagy szakképzetlenek maradtak, azok továbbra is a társadalom sajátos helyzetű, legszegényebb rétegét képezték. A szocialista gazdaságpolitika a zenész cigányoknak felemelkedést, a nemzetiségi politika pedig könnyebb beilleszkedést hozott. (Mindemellett a nagycsaládoknak járó segélyezés is anyagi erősödést biztosított.) A '70-es, '80-as években – a hagyományos táncélet felbomlásakor – sokan el is költöztek a fent említett nagyvárosokba, ami szintén a nyelv váltás kényszerét, a helyi román cigány közösségekbe való beilleszkedést eredményezte. Ennek oka a munkavállalás mellett a házassági lehetőségekben is keresendő. (A földtulajdonnal nem rendelkező cigányokra inkább jellemző az etnikus, mint a lokális endogámia.)³⁴ Sok esetben még visszajártak falura muzsikálni, hiszen mindkét munkára szükségük volt megélhetésükhöz. A magyar zenészek is ebben az időszakban fogyatkoztak meg, egyrészt a keresethiány, másrészt a szakma, illetve a parasztságnak nyújtott szolgáltatások presztízsvesztése miatt.

Az ingázások és a migráció ellenére is élő falusi kultúra, a falu és a környező falvak kettős nemzetiségi összetétele, valamint a keresetkiegészítő munkalehetőségek jó anyagi körülményeket teremtettek a cigányzenészeknek. A számtalan muzsikálási alkalom remek gyakorlatot adott, a belső és külső konkurenciával való folyamatos versengés pedig szakmailag még magasabb színvonalra emelte őket, mindennek tudatos műveléseként időnként gyakorolni is összeálltak. Az ebben az időszakban még jól profitáló szakmát gyermekeikre is szívesen örököltették. Zenei szolgálatukért fizetségként

³⁴ Varga 2011: 125.

a '60-as évektől pénzt kaptak termény helyett, ami szabad felhasználást tett lehetővé. A pénzzel azonban nem tudtak jól bánni, egyikük sem fordította földvásárlásra, legfeljebb lakóházra, avagy egyéb ingóságokra. Kiterjedt rokonságukban sokszor kevés volt a kereső személy, így hiába is volt több jövedelmük, több volt a kiadásuk is. Keresetüket tehát felélték, a család fenntartására, sok esetben szükségtelen fogyasztási cikkekre, szórakozásra, esetleg kisebb ingóságra költötték, a falubeliek szavaival élve: *megitták, megették*. Biztos anyagi egzisztencia kialakítására nem voltak képesek.

A zenészek etnikai és kulturális identitása

Az etnikai hierarchiában a magyarok – a trianoni békeszerződés következtében leszakadva az anyaországról, amelyben a domináns nemzethez tartoztak – alárendelt helyzetű, nemzeti kisebbséggé váltak.³⁵ Rajtuk keresztül az erdélyi cigányok és cigányzenészek kettős kisebbségi helyzetbe kerültek. Az állam ezeket a periférián lévő etnikumokat a román nemzetbe próbálta olvasztani, a cigányokat nem kezelte különálló nemzetiségként, a hetvenes évek közepéig nem létezett a cigányokkal foglalkozó politika, (amint az az alábbi 3. táblázatban is jól megfigyelhető).

A magyarpalatkai cigányzenészek körében ennek köszönhetően megindult egy lassú asszimilációs folyamat. Ez először másodlagos nyelvük (magyar) használatában, névhasználatukban, majd a későbbiekben vallásukban és hagyománykésztükben vált érzékelhetővé. Identitásváltásuk tehát nem egyléptű. Eleinte egyfajta vegyes, párhuzamos identitástudat volt jellemző, majd az újabb generációk születésével jött létre a teljes váltás. Ez azonban – a csoport integráló erejének köszönhetően – nem érinti szakmai identitásukat, az változatlanul maradt.

Évszám	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Zsidó / Jiddis	Cigány
1966	1525	955	570	-	-	-	-
1977	1342	774	540	-	28	-	28

3. táblázat. A nemzetiségi összetétel változása Magyarpalatkán 1966-1977.³⁶

A táblázat adataiban is tükröződik a hatvanas évek nemzetiségi politikája – amely nem vett tudomást a cigány etnikumról³⁷ – ők ekkor már túlnyomó többségben ro-

³⁵ Horváth 2006: 160.

³⁶ Forrás: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, Magyarpalatka (Varga 1998).

³⁷ „1968-ban fogalmazódott meg az elmélet, miszerint valójában mind románok vagyunk, ha a származásunk különböző is ... 1977. január 5-én népszámlálást tartottak Romániában, melynek eredményeit csak megkésve és meghamisítva hozták nyilvánosságra 1989 után. (...) A népszámlálás adatait a magyar és a nemzetközi statisztikusok és a szélesebb közvélemény egyaránt manipuláltnak, meghamisítottak tartotta” (*A Ceausescu-korszak é.n.*).

mánnak vallották magukat.³⁸ A románok létszámának ugrásszerű csökkenése pedig a városokba áramlás következménye.

Anyanyelv

Magyarpalatkán a cigányzenészek közt 1918 és 1940 között (a „román világ” alatt), illetve 1941–44-ig (a „magyar időben”) még megmaradt a cigány anyanyelv, másodlagos magyar nyelvhasználattal. 1944-től azonban fokozatos elrománosodás figyelhető meg másodlagos nyelvük tekintetében.³⁹

A közigazgatási szféra, úgymint az iskola, a hivatalok és a munkahelyek is szinte kizárólagosan a román nyelvet preferálták, így a cigányok a magyart egyre szűkebb körben használták, egyre kevésbé örökítették. Ez által a kettős kisebbségi létből (romániai magyar kisebbség cigány kisebbsége) egy fokkal feljebb léptek (román nemzeti kisebbséggé). Az 1938–40 körül születettek már nem tanultak magyarul, a ’70-es évekre nagyon kevés zenész beszélt a magyart, de azok is tudtak románul. A cigány nyelv viszont megmaradt anyanyelvként, egymás közt való belső kommunikációra alkalmazták. Egyfajta „szakmai nyelvvé” lett, amit nem ért se a magyar, se a román etnikum, egy olyan kommunikációs nyelvrendszer, amely a zenészek csoportjának összetartozását erősíti.

Névhasználat

A nevek – jelen tanulmányban – az identitásváltás kapcsán, a változás aspektusából válnak érdekessé. A név, a névhasználat és a származás szoros összefüggésrendszerben mozog, „...viszonyrendszerük összefügg a csoport közös történelmi sorsának értékelésével, a közös ellenség képzetével és az asszimilációs tendenciákkal.”⁴⁰

A palatkai cigányok vezetéknévei a nem törvényes házasságaik (bejegyzetlen élet társi kapcsolatok) végett sok esetben megtévesztőek. Amennyiben a szülők nincsenek összeházasodva, úgy anyakönyvezett vezetéknévüket az anyjuktól kapják. Azonban ha a későbbiek során a szülők összeházasodnak, úgy a többi gyermek az apja vezetéknévét kapja. Mindezt az is befolyásolta, hogy bizonyos időszakokban az anyakönyveztetésnek anyagi vonzatai is voltak, amit a cigányok sokszor nem vállaltak, illetve nem mellékes tény, hogy a cigányok hagyományosan csak akkor tartottak esküvőt, ha már két-három gyermekük született. (Az anyakönyvezetlen szülők gyermekeinek vezetéknév-használata pedig szinte kibogozhatatlan, vagy legalábbis messzemenő követ-

³⁸ „Az 1945 óta tartott öt romániai népszámlálás (1948, 1956, 1966, 1977 és 1992) adatai több esetben nemzetpolitikai érdekeket szolgáltak, az adatsorok hiányosak és helyenként torzítottak” (Dr. Vofkori 1994: 37).

³⁹ „A kommunizmus idejében a román (vagy a magyar) nyelv átvétele anyanyelvnek – ahol a cigány nyelv elvesztése nem ment végbe – szinte magától ment. A társadalmi integráció és az etnikai asszimiláció kéz a kézben haladt” (Achim 2001: 230).

⁴⁰ Bindorffer 2001: 35.

keztetések levonására alkalmatlan.) A problémát tovább bonyolítja, hogy az egyének maguk sem egyféleképpen használják nevüket, minek köszönhetően a köztudatban is több, avagy nem a hivatalos nevükön élnek.

Utóneveik egykori magyarságukat tükrözi, jellemző nevek a Márton, István, Sándor, Lajos, György, János, József, Károly, Ignác. Az ő utódaiknál megfigyelhető az apa keresztnévének első fiúra való örökítése. A többi gyermek is magyar nevet kapott, még ha nem is beszélt magyarul.

Már 1928-ban született olyan anyakönyveztetési törvény, mely szerint a magyar keresztneveket csak román változatban lehetett anyakönyvezni.⁴¹ Ennek ellenére azonban mind a magyar, mind a román közösségek magyar keresztnevükön szólították őket.

Az új generációk keresztnelvei viszont már inkább románosak, sok esetben megtörve a névöröklés hagyományát is. Ilyenek a: Florin, Liviu, Marian, Mircea, Mika, Aeu, Călin, Remus stb. Ezen kívül a magyar keresztneveknek is a román megfelelőjét, vagy mindkét formáját használták, úgymint: Imre – Emeric, Márton – Martin, István – Ștefan, Lőrinc – Laurențiu, Lajos – Ludovic. Az, hogy neveik román, avagy magyar megfelelőjét használják, teljességgel szituatív.

Az egész magyar nyelvterületen általánosan elterjedt a ragadványnév-/gúnynév-használat. Palatkán használt gúnynevek a *Tűzér*, *Dudás*, *Pucás*, *Tutor* stb. Ezek elsősorban megkülönböztető nevekként funkcionáltak, mivel sok azonos vezeté- és keresztnév élt egyidejűleg. Aki ritkán használt, egyedi keresztnévet kapott – Palatkán például: Ákos – annak nem adtak külön becenevet. A cigányoknál is közkedvelt volt a ragadványnevek – románul *chiufulic* – használata, melyeket többnyire állatnevekből (csirke, liba, kicsi liba, bivaly), vagy keresztnevük becézéséből (*Hendri*, *Luika*, *Gyurkuca*, *Náci*, *Misu*, *Ducika*) kölcsönöztek.

Többi nevükkel együtt azonban a beceneveik is elrománosodtak: *Puiu* (fióka/Fiúka), *Gâscă* (liba) *Cucoană* (úrnő) stb., valamint több esetben a román ragadványneveket használják keresztnevükként (*Codoba Florin* – aki hivatalosan: Codoba Martin, *Radac Remus* – aki pedig Radac Mihai).⁴²

Vallás

A cigányzenészek asszimilációs folyamatában utolsóként következett be vallásváltásuk. Mára csupán egyetlen (1943-ban született) zenész cigány vallja magát reformátusnak. Szülei is reformátusok voltak, de csak románul és cigányul beszéltek. A többi zenész román ortodox vallású lett. Egy másik – 1941-ben született – zenész még református keresztlevelet kapott, de 1963-ban tartott esküvője már ortodox szertartás szerint történt. Az 1970-es évekre az erős külső politikai nyomás és a belső alkalmazkodási kényszer hatására mindannyian áttértek az ortodox hitre.

⁴¹ Barabás–Diószegi–Enyedi–Sebők–R. Süle 1990: 20.

⁴² A palatkai zenészek névhasználatáról bővebben lásd: Könczei 2009.

III. A POLITIKAI RENDSZERVÁLTÁS KÖVETKEZMÉNYEI, TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS HATÁSAI A ZENÉSZ CIGÁNYOKRA (AZ 1990-ES ÉVEKTŐL NAPJAINKIG)

1989-ben Ceaușescu hatalma megdőlt, 1990-től Románia demokratikus állammá vált. A magyar kisebbség a románságba integrálódva, a cigányság szegregáltan, perifériára szorulva élt. A falu továbbra is gazdálkodó életformát folytatott, a román és magyar falusiak saját földjüket művelték. Ezt kiegészítendő továbbra is a közeli városok (Kolozsvár, Dés, Mocs, Zsuk, Szamosújvár) munkalehetőségeit aknázták ki. A '90-es években sokan költöztek vissza a faluba – köztük cigányzenészek is – menekülve az egyre nagyobb arányú városi munkanélküliségből.

A hatalmas médiainvázó, a nyugati kultúra rohamos beáramlása elvágólag szüntette meg a közösségi kultúra funkcionalitását, illetve nagy lendülettel cserélte le a folklór anyagot. A megváltozott zene- és tánc kultúra a különböző generációk közt is hatalmas szakadékot képzett, eltűnt vele az a közös nyelv, ami az idős korosztályt a fiatallal összekötötte. A családi kötelékek is fellazultak az elvándorlással, a városba, illetve külön háztartásba való költözésekkel. A kilencvenes évekre az urbanizáció és a modernizáció, az érdekek elkülönülése, a kölcsönös megélhetési egymásrautaltság megszűnése – nyugati mintára – teljes függetlenedéshez, ezáltal általános elidegenüléshez vezetett. Ez a változásfolyamat óriási lendülettel és intenzitással körülbelül öt év alatt teljes kulturális átformálódást eredményezett.

A közösség megszűnésével megszűnt az idegenség is, az egymástól kulturálisan elhatárolódó etnikumok közti távolság. Lecsökkentek a kulturális kölcsönhatások, az identitás- és kultúratudat-béli elkülönülés. A domináns életmódminta követése mindenkit egyenlő távolságba vont egymástól, ami által feloldódtak az etikai és az etnikai határok, vegyes házasságok jöttek létre. Nem számít már anyanyelv, vallás, nemzetiség, nem befolyásol senkit az idősebb generáció idejétmúlt értékrendjéhez való szocializáló törekvés. Az etnikai identitás megfogalmazása elveszítette jelentőségét.

Általánosságban elmondható, hogy mára a különböző nemzetiségek jól megértik egymást, diszkriminatív viselkedést egyik csoport sem tanúsít a másikkal szemben. A cigányok a román és a magyar etnikumban nem táplálnak túlzottan szélsőséges érzelmeket, megítélésük során csupán az általános sztereotípiákkal rendelkeznek.

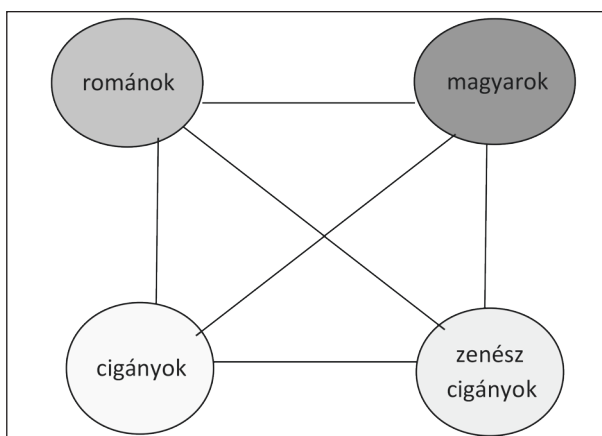
A zenész cigányok újra-beilleszkedése Magyarpalátka társadalmába

A zenészekkel való közös szubjektív élmények falusiakra gyakorolt összetartó hatásának tere a zeneigények alábbhagyásával lecsökkent. „Az egymást váltó hatalmi rendszerek egyike sem egyenjogúsította a cigányságot, mindig megtűrt, másodrangú polgároknak tekintették őket.”⁴³ Bár anyagi körülményeik kissé hullámzóan alakultak, megbecsülésük, helyük a faluközösség ranglétráján nagyjából állandónak mondható, a befogadó társadalom hozzájuk való viszonyulása a vizsgált egy évszázad alatt nem

⁴³ Pávai 2000: 364.

módosult. Ez feltehetőleg változatlan feladatkörüknek és szinte töretlen szakmai színvonaluknak köszönhető. Más helyre kerültek azonban a közösségi térben. A lokális közösségek összetartó erejének gyengülése, a globalizálódó demokratikus életstílus ugyanúgy érvényesítette hatását a zenész cigányokon, mint bármely másik nemzetiségen. A Palatkán maradt zenészek a '70-es, '80-as években még igen, de a '90-es évektől már nem alkalmazkodtak a modern piac igényeihez, ellentétben más vidékek zenészeivel (Csávás, Kalotaszeg). Egy részük városra költözött és alkalmazkodott a zenész szolgáltató elvárásokhoz, más részük otthon maradt, és továbbra is a hagyományos repertoárt játssza, de jóformán csak revival közegben.

Megszűnt tehát a cigányzenészek többi csoporttal való aktív kapcsolattartása, mi nek hatásaként a nem zenész cigányokkal szinte egyenrangúvá váltak. Bár még cigányzenészként élnek a köztudatban, a falu életterében státuszuk megváltozott. Az etnikai hálóban kikerültek a központi szerepből.

2. ábra. Magyarpalatkai etnikumok és a zenész cigányok szociometriája 2014. (v.ö. 2. ábra)⁴⁴

Etnikai identitás, vallás, anyanyelv

A palatkai zenész cigányok a '90-es években már egységesen román ortodox cigánynak tartották magukat. Kevesebbet jártak templomba, mint a nem zenész cigányok, azt sem belső meggyőződésből, hanem csupán a többi cigánnyal való konfliktuskerülés végett tették. Jellemzően inkább a cigány nők jártak, illetve a lánygyermek fontos szerepet töltöttek be az ortodox templomi kórusban.

A '90-es évekre magyarul már alig (egy-két személy) beszéltek, kizárólag újratanult módon, illetve a foglalkozásukhoz elengedhetetlenül szükséges kommunikáció szintjén, és annak szókincsével. Anyanyelvük továbbra is a cigány, bár már csak az idősebb generációval gyakorolják azt, a fiatalok egymás közt már románul kommunikálnak.

⁴⁴ Forrás: saját készítés, Moreno szociometriája alapján (Mérei 1998: 44–131).

Alkalmazkodásuk tehát teljességgel a többségi társadalomhoz idomult. Bár etnikai identitásuk szerint ortodox románok lettek, szakmai identitásuk megmaradt: a többi etnikumtól elkülönült, cigányzenész közösséget alkotnak.

Irodalom

A Ceaușescu-korszak

é.n. Az Erdélyi magyarság honlapja: (<http://users.atw.hu/erdelymagyar/Oldalak/ceausescu.htm>)

ACHIM, Viorel

2001 *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris Kiadó.

AGÓCS Gergely

1999 *Ördögös muzsikuskok a Felföld hagyományos zenei kultúrájában*. www.folkinfo.hu/agocs/ordongos.rtf (letöltve: 2013.10.17. 11:13)

BARABÁS Béla – DIÓSZEGI László – ENYEDI Sándor – SEBŐK László – R. SÜLE Andrea

1990 *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

BINDORFFER Györgyi

2001 *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új mandátum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet.

GILYÉN Nándor

2005 *Az erdélyi mezőség népi építészete*. Budapest: Terc Kft.

HORVÁTH István

2005 *Kisebbségsszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó.

Dr. KARSAI Ervin

1994 *A cigány nyelv és kultúra. Le romani shib haj kultúra*. Gyula: Anda Romani Kultura Alapítvány.

KOVÁCS Attila

2005 *Barka. Közösségek, identitások és vallásosság egy felsőgömöri búcsújáró helyen*. In Prónai Csaba (szerk.): *Lokális cigány közösségek Gömörben*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

KÓSA László

1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest: Planétás Kiadó.

KÖNCZEI Csongor

2009 *Hogyan lett a Kodobából Codoba? Másodlagos identitásváltások egy mezőségi cigánymuzsikusk családnál*. Kolozsvár: ISPMN Cluj-Napoca. /Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről 25. /

MÉREI Ferenc

1998 *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai elemzés*. Budapest: Osiris Kiadó.

PÁVAI István

- 1999 A népi és a nemzeti kultúra viszonyának néhány zenei vetülete Erdélyben. In Pozsony Ferenc (szerk.): *Népzenei tanulmányok*. 142–160. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság / Kriza könyvek 3./
- 2000 Interetnikus kapcsolatok az erdélyi népi tánczenében. In Virágvolgyi Márta–Pávai István (szerk.): *A magyar népi tánczene*. 363–378. Budapest: Planétás Kiadó. / Jelenlévő múlt/
- 2005 Zenés-táncos hiedelmek Moldvában. In *Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népéletben. Tanulmányok, interjúk*. Budapest: Hagyományok Háza.

POZSONY Ferenc

- 2009 *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

SÁROSI Bálint

- 1996 *A hangszeres magyar népzene*. Budapest: Püski Kiadó.

SZILÁGYI Dániel

- 2003 „Akik mindig a más kedvéért muzsikáltak” – egy foglalkozás társadalomnéprajzi vizsgálata. In Schoblocher Judit (szerk.): *Mi leszünk a jövő kultúrakutatói? Öndefiníció az új évezred küszöbén. A Kárpát-medence néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferenciája: Domaszék, 2001. szeptember 27–30.* Budapest: Fikusz.

TÁTRAJ Patrik

- 2011 Anyanyelv és nemzetiség mint az interetnikus kapcsolatok mutatója Erdély magyar lakosságának példáján. *Tér és Társadalom* 25. 2. 48–68.

TÖKÉS Béla

- 1938 Magyarpalatkai viselet. *Ethnographia* XLIX. 192–198.

UJVÁRY Zoltán

- 1994 *Kapcsolatok és párhuzamok. Tanulmányok, előadások*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

VARGA E. Árpád

- 1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája, Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Csíkszereda–Budapest: ProPrint–Teleki László Alapítvány. /Múltunk könyvek/. online hozzáférés: <http://varga.adatbank.transindex.ro/> (letöltve 2017. 09. 03.)

VARGA Sándor

- 2011 *Változások egy mezősegi falu XX. századi tánc kultúrájában*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

VERES Valér

- 2005 *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VOFKORI László Dr.

- 1994 *Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza*. Nyíregyháza: Stúdium Kiadó.

ZAVALLONI, M.

- 1983 Ego-ecology: The Study of the Interaction between Social and Personal Identities. In Jacobson–Widding, A. (eds.): *Identity: Personal and Socio-Cultural*. Uppsala: Alquist & Wiksell.

Kompár-Rőmer Judit

Népzenetanár, etnográfus, Nyíregyháza - Debrecen

e-mail: romerjuci@gmail.com

Judit Kompár-Rőmer

The changing social network of musicians in Magyarpalatka in the 20th century

Magyarpalatka (Pălatca, Romania) from the 1920s to the 1990s was a local community made up of three ethnic groups (Romanian, Hungarian, Roma). The excellent Roma musicians had an emphatic role in the functioning of the network of relations of various nationalities, and they also played an important role in mediation between the various social groups of a multi-cultural community. Their occupation as musicians helped them to form an autonomous group. The means of the self-definition of the group are shared origin, language and music, folklore, costume, marriage customs, family norms. They had a central role in the ethnic network of the village in the initial phase owing to their vocation as musicians. Their primary language was Romani, Hungarian was their second language and their religion was Calvinist. The Romanian state in the late Socialist era forced assimilation, therefore a tendency of slow assimilation began among Roma musicians observable in their language usage, religion and selection of names. Since 1990 the vast media invasion has terminated the functionality of community culture and weakened folklore. Following dominant lifestyle patterns has drawn every agent into equal distance. Therefore the Roma musicians got out of the central role of the ethnic network. Nowadays they regard themselves as Romanian Orthodox Roma people, who speak mainly Romanian. Their identity has completely adapted to the majority society. Their professional identity, however, has been retained.

A népművészet szűkebb és tágabb értelmezéséről

A címben jelzett problematika vissza-visszatérő kérdése (nem csak) a magyar néprajztudománynak, illetve művészettörténeti, művészetelméleti stúdiumoknak. Hangsúlyosan és legélesebben természetesen a néprajz illetve a folklór, és a néprajzi muzeológia művelői szembesülnek a népművészet értelmezésével. Legutóbb a tárgykör jeles kutatója, Verebélyi Kincső értekezett *Utak és tévutak a népművészet kutatásában* címmel az Ethnographia hasábjain.¹ Megállapítja, hogy: „Mind az európai, mind a magyar népművészeti kutatásoknak jól ismertek a kezdetei. Azt is látjuk ma már, hogy a népművészet hazai felfedezéséről és mibenlétéről kialakított véleményünk mennyire alkalmi konstrukció, s mennyire kapcsolódik a tudományszakon kívül kialakult és fejlődő társadalmi, ideológiai, esztétikai, művészetelméleti vélekedésekhez.”²

Majd idézi Lenz Kris-Rettenbeck vallási néprajzkutató eltűnődésre okot adó gondolatait: „Nem tudjuk fogalmilag meghatározni és definiálni, hogy mi tesz egy művet népművészeti művé – legfeljebb leírhatjuk, mi a népművészeti mű; nem tudjuk definiálni, mi a népművészet: csak leírhatjuk, hogy itt és most mit érthetünk, vagy mit vagyunk hajlandók népművészet alatt érteni. Semmit sem mondhatunk a népművészet lényegéről kritikai és tudományos értelemben.”³

Mindezek után nem meglepő, hogy így fogalmaz: „Nyilvánvaló, hogy pontos definíció ma sem fogalmazható meg, inkább arra törekedhetünk, hogy a népművészetet előállító tevékenységeknek, azok használatának a társadalmi helyét körvonalazzuk, illetve, hogy magának a fogalomnak az interpretációit vegyük számba.”⁴

Azt azonban – a mi jelen problémafelvető értekezésünk szempontjából is – fontos megállapításának tarjuk, miszerint: „A néprajzi megközelítések kezdetektől fogva gazdasági és kvázi esztétikai jellegű szempontok szerint válnak ketté a paraszti tárgyi világ tárgyalásánál.”⁵

Verebélyi Kincső korábban is (vissza-visszatérően) foglalkozott a népművészet értelmezésének kérdésével: „Valamennyien, akik a néprajz – folklórisztika – valamely ágát műveljük, különösen, ha múzeumban dolgozunk, előbb vagy utóbb szembekezelünk azzal a kérdéssel: mi a népművészet? Azok az elmúlt évtizedekben készült vagy el nem készült dolgozatok, melyek a népművészetről szólnak, többféleképpen értelmezhetők.”⁶ A folytatásban bizonyos kételyek, dilemmák, bizonytalanság

¹ Verebélyi 2015.

² Verebélyi 2015: 4.; Hivatkozásai: K. Csilléry 1977.; Deneke 1980.; Hofer 1977.; 1992a.; Kapros 2009.; Kresz 1968.; Kresz – Szabolcsi 1973.

³ Kriss-Rettenbeck 1980: 93.; lásd Verebélyi 2015: 4.

⁴ Verebélyi 2015: 4.

⁵ Verebélyi 2015: 4.; Hivatkozásai: Gráfik 1997.; Kresz 1977.; Továbbá vö. Gráfik 1990.; Gráfik 2005a.; Mukařovsky 2007.; Verebélyi 2002.; Voigt 1972.

⁶ Verebélyi 2003: 25.

fogalmazódnak meg a népművészet értelmezése – a szerző megfogalmazása szerint: „a népművészet mibenlétének meghatározása” – terén.

Így voltunk ezzel mi is, amikor például egy külföldön megrendezendő magyar népművészeti kiállítás munkálataiba kezdtünk,⁷ illetve később, amikor a *Népművészeti örökségünk* című sorozatban a Vas megyei kötet előkészítését megkezdtük.⁸ A kiállítások (különösen a régebbiek, az úgynevezett tárgy-centrikus tárlatok) döntő mértékben a tárgyra alapoztak, olykor azokra szorítkoztak.⁹ Nem is alaptalanul. A népi műveltségen belül, a tárgyi kultúra körében, s így a tárgyalkotó népművészet kutatásában is – különösen napjainkban, amikor in situ a téma már egyre nehezebben vizsgálható – joggal hangsúlyozzuk a múzeumok néprajzi gyűjteményeinek jelentőségét, mert azokban, ha nem is az élet valóságos arányait tükrözve, de különösen az utóbbi évtizedek hiánypótló gyűjtő- és kutatómunkája következtében, megtalálható a népi kultúra, a paraszti életmód, a falusi életforma, s a mezővárosi lakosság csaknem teljes eszközkészlete, illetve annak keresztmetszete.¹⁰

Az egykori falusi, mezővárosi népesség tárgyi ellátottsága igen sokrétű, összetett anyagi világ képét mutatja. Az egyes háztartások akár maguk állították elő tárgyaikat, akár kézművesek készítményeiből választották azokat, évtizedek, évszázadok hagyományos, illetve hagyományozott ízlését követték. Saját anyagi műveltségükben, tárgyi kultúrájukban nem különítették el az úgynevezett „művészi” és „nem művészi” alkotásokat, sokkal inkább az „ünnepit” és a „köznapit” különböztették meg.

Más megközelítésben, illetve megfogalmazásban: „A műalkotásoknak az a többségében jól elkülöníthető csoportja, amit a múlt századból örökölt kifejezéssel népművészetnek szokás nevezni, tehát a parasztnak és a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegeknek a körében érvényesülő tárgyalkotó, díszítő és ábrázolóművészet az eredetét tekintve mindig is kétféle volt. Egyrészt városi és mezővárosi tanult, céhes iparosoktól származott, másrészt pedig főként falun élő, de mindenképpen a hagyományozódás útján kinevelődött háziiparosoknak, specialistáknak, illetve a maguk és környezetük számára alkotó parasztnak, pásztoroknak a kezéből került ki. A XIX. századot és a XX. század elejét vizsgálva, erre fokozott figyelemmel kell lennünk, már csak azért is, mivel a kétféle alkotói kör nem csupán tanultságát és technikai ismereteit tekintve tért el egymástól, de nem kevés területen az általa alkalmazott ornamentális rendszert illetően is, másrészt a geometrikus és a virágos díszítőstílus estében.”¹¹

⁷ Lásd Gráfik 1984-85.

⁸ Lásd Gráfik 1992a.; Gráfik 1996.; Gráfik (szerk.) 1996.

⁹ Vö. Gráfik 2009a.; Vö. e vonatkozásban abbéli kezdeményezésünket, hogy a megyék tárgyi népművészeti anyaga önálló kiállításokon is bemutatkozzon a Néprajzi Múzeumban, például: Juhász Antal: *Csongrád megye népművészete*. Kiállítási vezető. Bp. A Néprajzi Múzeum kiadása. 1979. 40 p. (Az ötletet – többek között – az is adta, hogy 1973-ban Buda és Pest egyesítésének 100. évfordulóját a megyék népművészeti kiállítással ünnepelték a fővárosban, a Néprajzi Múzeumban.) A folytatás azonban sajnálatosan elmaradt, csak két ilyen típusú kiállítás valósult meg: *Népi díszítőművészet Vas megyében* 1988-ban és *Székelgyőld népművészete* 1991-ben. Lásd Fejős (főszerk.) 2000. 7. számú függelék.

¹⁰ Lásd Selmeczi Kovács-Szabó (szerk.) 1989.

¹¹ K. Csilléry 1977: 15; vö. K. Csilléry 1974.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy végső soron a népművészet fogalmát a külső szemlélő – s ezt a néprajzkutatónak is vállalnia kell – vetítette rá a falvak, mezővárosok hagyományos kultúrájára. Ennek viszonylagos jogosságát, indokoltságát az a tény adja, hogy az anyagelvű, egyszerű szerkezetű és technikai kivitelezésű, alapvető funkcióra orientált eszközöktől több-kevesebb biztonsággal elkülöníthető a tárgyak egy más csoportja, mely igényesebb megformálásával, díszítő eljárásokkal, s többnyire ünnepre korlátozott használattal válik el a hétköznapi tárgyak – mennyiségben jelentősen nagyobb – együttesétől.

Ismét más megközelítésből, illetve megfogalmazásban: „A parasztember, akár maga készíti tárgyait, akár mások készítményei közül válogatja ki őket, mindig követi hagyományos ízlését is. Így az egyszerű használati eszközök, célszerű felépítésük mellett szintén tanúszkodhatnak a szépre való törekvésről. Ezek a mindennapos tárgyak, kiegyensúlyozott arányaik, nemes formáik, egyszerű díszük révén sokszor valóban igen szépek ... s ezt a szépséget falusi használóiuk maguk is ismerik, értékelik. Ezekből az egyszerű és célszerűen megformált eszközöktől, helyenként pontosan számon tartott határokkal, másutt elmosódó átmenetekkel elkülönül a tárgyaknak egy másik csoportja, melyet határozott díszítő törekvés emel ki köznapi társai közül. A köztudat s a néprajzi kutatás is főként e dúsan cifrázott tárgyakat sorolja a népművészet fogalmába. E tárgyak kialakítása megkülönböztetett szerepükkel függ össze: az élet ünnepi jeleneteiben tűnnek föl, díszükkel, pompájukkal az élet ünnepélyes mozzanatait hangsúlyozzák.”¹²

Itt közbevetőleg nem hallgathatom el, hogy anyai nagyapám (Pintér Bálint) a Dél-Alföld neves bognár mestere,¹³ még középiskolás koromban, amikor egy valóban szépen formált talicska láttán azt mondtam, hogy „Nagyapa, milyen szép ez a talicska.” – elgondolkodott, majd tűnődve így válaszolt: „Szép? Inkább kézre való, kis unokám.”

Minden esetre tény, hogy a néprajz, a népművészet kutatói már a kezdetektől nagy – olykor szinte kizárólagos – figyelmet fordítottak a „túlformált”, esztétikai értelemben szép tárgyakra, a közízlés szemében (is) díszes tárgyakra. Ilyenformán akár kézenfekvőnek tűnhet kiindulni a szépség deklarált, illetve elfogadott tárgyak egyik lehetséges empirikus csoportosításából, mely *ipari termékekre, iparművészeti alkotásokra és népművészeti tárgyakra* osztja környezetünk tárgyvilágát.¹⁴

Az esztétikai megközelítés szempontjából fontosnak érezzük leszögezni, hogy a népi kultúra egészében, s ilyenformán az anyagi műveltségben, a tárgyi ellátottságban is meghatározó fontosságúnak tartjuk a *különös* jelleg, a *különösség* megnyilvánulását.

¹² Fél-Hofer–K. Csilléry 1969: 11.

¹³ Vö. Hornok 1996: 40.

¹⁴ Miklós 1977: 95.; Ezen belül a népművészet szempontjából a széles értelemben vett kézműves technikával létrehozott tárgyak jöhetnek számításba, azzal a megszorítással, hogy a kézműves mesterségek egy része olyan típusú szolgáltató jelleggel bír, amely eleve nélkülözi a művészi jelleget, az esztétikai igényt (például molnár, tímár, fonalkészítő stb.). Ugyanakkor azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy gyakran nemcsak a késztermékek (rendelkezhetnek esztétikai értékkel), hanem a mesterség művelésével kapcsolatos tárgyak (például céhemlékek) is figyelmet érdemelnek népművészeti vonatkozásaik okán, akár mint tényleges népművészeti tárgyak (például mesterremek). Egyes mesterségeknél pedig a szerszámok, illetve a munkaeszközök egy része lehet különös igénnyel formált, s ilyenformán önmagában is népművészeti tárgyként értelmezhetők, lásd Nagy 1996.; Gráfik 2008.

Az egyes embert és a különböző közösségeket körülvevő tárgyak sokaságából, esztétikai vonatkozásban éppen ez az, ami egyik tárgyat megkülönbözteti a másiktól; a közönségest (köznapit), az ünnepitől, a rituálistól; az átlagost a különlegestől, a széptől; az általánost, az egyeditől, az egyénitől.¹⁵

Tekintettel arra, hogy a közbeszédben – s olykor a szakirodalomban is – túlhangsúlyozott a *szép* jelző használata, eltekintve a „szép”, „szépség” fogalmának – nemcsak a népművészet terén való problematikus értelmezésének – részletezésétől, egyetértünk azzal a vélekedéssel miszerint: „A legizgalmasabb kérdéseket ... a 'szép' tárgyak szépsége, azaz *esztétikai* jelentése rejti. Elsősorban azért, mert a tárgy esztétikai jelentésén, amit egy kommunikációs szituációban fölvesz, heterogén információkat értünk.”¹⁶

Ebben a megközelítésben az esztétikumnak, illetve az esztétikai információnak szociológiai értelemben vett értelmezéséből kiindulva elfogadhatónak ítéljük a következtetést: „... a népművészeti tárgy sajátos vonását abban jelölhetjük meg, hogy voltaképpen esztétikai információja gyökeresen különbözik attól, amit az iparművészeti tárgy, a művészi kézművesség vagy a grand art tárgya képvisel... A népművészeti tárgy vagy akár a művészeti intenció nélkül készült paraszti használati tárgy napjainkban mégis 'szép' tárggyá emelkedik: elveszítve eredeti, instrumentális fő funkcióját, kommunikációs szituációban jelenik meg, és csupán jelentést, elsősorban esztétikai információt hordoz. Hogyan történhetik meg az európai polgári esztétikán nevelkedett szakemberekkel és az annak konvencionális hígítását közfelfogásként valló rétegekkel, hogy elfogadják esztétikusnak az ő esztétikai kritériumukat nélkülöző népművészeti, paraszti tárgyat? Nos, a magyarázat abban keresendő, hogy az eredetiség, az információ 'improbabilis' jellege (váratlansága, szokatlansága) mégis csak érvényesül, ti. a *tradicionális rendszerhez viszonyítva*: a grand art és az iparművészet egészéhez viszonyítva a népművészet eredeti, mert szokatlan, *különös*, sajátos vagy épp exotikus.”¹⁷

Az eredetiség kérdése a közelmúltban a Néprajzi Múzeum egy kiállítása kapcsán, és a hozzá kapcsolódó tanácskozás révén a szakkutatás figyelmének a középpontjába került. A hangsúlyozottan múzeumi-muzeológiai megközelítésű problémafelvetéssel kapcsolatban a kiállítás valóságos példatár volt. A néprajzos muzeológus rendezők – Hermann Bausinger gondolatait felidézve – bevezetőként hangsúlyozták, hogy a néprajzi gyűjtemények sok szempontból különböznek a történeti vagy képzőművészeti gyűjteményektől. Egyetlen tudományban sem beszélnek annyit az „eredetiről”, és egyetlen tudományban sem annyira nehéz, sőt lehetetlen az eredetit a nem eredetitől megkülönböztetni, mint a néprajztudományban. „Az eredeti, a másolat és a hamisítvány változó jelentésű kifejezések, s ennek megfelelően – vagy éppen ezért – alkalmasak arra, hogy

¹⁵ Vö. Voigt 1984.

¹⁶ Miklós 1977: 97.

¹⁷ Miklós 1997: 98. – kiemelés tőlem Gr. I.; Az eredetiséggel kapcsolatban ki kell térnünk arra, hogy valaminek az *autentikus* volta, azaz valódisága, hitelessége hangsúlyos érv a *tradicionális népi kultúra* értelmezésében. Napjainkban ez a viszonylat különösen a tömegkultúrával szemben kap jelentőséget. Ugyanekkor más, s tágabb összefüggésekben is vizsgálva a népművészet értelmezését azt tapasztaltuk, hogy az egyre inkább előtérbe került *autentikusság*, az *eredetiség* kérdés szoros kapcsolatban van az *alkotás helyéhez*, a *lokálitáshoz való kötődéssel*, s az utóbbi fölértékelődése mind a történeti múltra vonatkozóan, mind pedig a jelenkorban egyre erősebb.; vö. Gráfik 2007.

segítségükkel rávilágítsunk a kulturális változások néhány vonására, valamint a néprajz folyamatosan alakuló tudományos eredményeire. A néprajzban az eredetiség fogalma összefonódott a 'hagyományos', a 'primitív', az 'egzotikus' vagy a 'népi' kifejezésekkel. Kimondva kimondatlanul azt tekintették eredeteinek, ami a hagyományokat követi, amit 'mások' – például parasztok, pásztorok, falusi mesteremberek, illetve távoli kontinensek őslakói – az ipari-technikai civilizáció, a tanult rétegek befolyásától függetlenül állítottak elő. Amit előállítottak, maguk vagy szűkebb környezetük szükségleteit elégítette ki, így valamely tárgy azáltal is eredetinek minősülhetett, hogy hol, milyen körülmények között volt használatban. Külső hatásokra az eredetiség elve a tárgyak készítői számára is jelentőssé vált; az elődöktől átvett készségek, ismeretek vagy az ízlés tudatos továbbvitelét segítette.” (Részlet a kiállítási leporcellából.)¹⁸

Ma már azonban elfogadott nézet, hogy a mindennapok egyszerű eszközei, már anyaguk megválasztása, áttekinthető szerkezetük és a használatot szolgáló kialakításuk révén is tanúskodnak ízlésről, a szépre való törekvésekről, s így e köznapi tárgyak a maguk kiegyensúlyozott arányaikkal, nemes formáikkal, egyszerű díszekkel, nem rekeszthetők ki a népművészeti alkotások köréből. Velük szemben áll a másik véglet; olyan használati eszközök, melyeket túlzott díszítésük olykor még eredeti funkciójuk ellátására is alkalmatlanná tett, pontosabban más funkciójú, azaz az esztétikai jelleget hangsúlyozó ajándéktárggyá alakított.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban a népművészet értelmezésének csak két olyan megközelítésére utalunk, melyeket hasznosíthatónak tekintünk a tanulmányunk címében felvetett problematika kifejtésénél.

I. Ebben a vonatkozásban talán nem meglepő, hogy a Magyar Néprajzi Lexikon címszavában olvasható – a népművészet kutatásában meghatározó szerepet kapott néprajzkutatók – által kifejtett gondolatokra hivatkozom elsőként, miszerint a néprajz oldaláról: a népművészet tágabb értelemben valamennyi népművészeti ágazat (népköltészet, népzene, népi tánc, díszítőművészet, népviselet) elnevezése; szűkebb értelemben tárgyak művészi megformálása. A szakirodalomban előfordul a díszítőművészet kifejezés, épp ennek a szűkebb értelemben a biztosítására, de a népművészet helyett átfogó terminusnak nem javasolható. Egyrészt, mivel a népművészetnek a díszítő mellett ábrázoló ága is van, másrészt mivel a tárgyaknak esztétikai megítélése szempontjából nem csupán a díszítésük számít, hanem megformálásuknak más mozzanatai is. A parasztok nem vonnak határt művészi és nem művészi tárgyaik közt, és ezt a határt a népművészet fogalmával dolgozó etnográfus is csak viszonylagosan tudja kitűzni. A paraszti tárgyi világokban ugyanis minden tárgynak van esztétikai funkciója is, ennek jelentősége azonban nem egyenlő a különböző tárgyféleségeknél. A közvélemény és a néprajzi kutatás is elsősorban azokat a tárgyakat sorolja a népművészet körébe, amelyekben az esztétikai funkció fontossága megnőtt a célszerű használhatóság ellenében. A népművészet köréből azonban nem rekeszthetjük ki a mindennap használt egyszerű eszközöket sem, részben mivel ezeknek a megformálásánál is érvényesülnek

¹⁸ Lásd Eredeti - másolat – hamisítvány. Budapest, Néprajzi Múzeum 2003. november 18. - 2004. október 3. http://www.neprajz.hu/kiallitasok.php?menu=3&kiallitas_id=37 (letöltve 2016. április 2.); vö. Wilhelm 2007.

az esztétikai normák (szépnek kell lenniük), és így forrásul szolgálhatnak a készítő-használó emberek ízlésének, esztétikai elképzeléseinek megismerésére, részben mivel számunkra (más történeti korszakban élő, más társadalmi rétegekhez tartozó vizsgálók számára) művészi értéket jelenthetnek.

A népművészet társadalomtörténeti körülhatárolásánál, e helyen eltekintve a nép fogalom elemzésétől, a népművészetet a széles értelemben vett parasztsághoz köthetjük hazánkban, beleértve a birtokos parasztok mellett a birtoktalan falusi, mezővárosi rétegeket is, a mezővárosi civisparasztokat, a falun élő, paraszti munkát (részben) végző kismeseket, a pásztorokat, a paraszti életformába beilleszkedő kézműveseket. Ezek a csoportok, mint fogyasztók határozzák meg a népművészet körét, tehát a tárgyi felszereléseket, tárgyi világokat vizsgáljuk, függetlenül attól, hogy az egyes tárgyakat ők maguk vagy specialisták, falusi-városi kézművesek, esetleg manufaktúrák, gyárak állították-e elő.

A néprajztudomány is, a közvélemény is Európa-szerte az utolsó két-három évszázad falusi tárgyai alapján alkot fogalmat a népművészetről. Ebben az időszakban a tárgyak megformálásában, díszítésében a kor városi-úri divatjától határozottan különböző, nem egyszer különbözni akaró törekvéseket találunk a népművészetben. Ezeket a törekvéseket azonban nem általánosíthatjuk és vetíthetjük vissza a távolabbi múltba. A szórványos emlékek azt sejtetik, hogy a középkorban például homogénebb volt a művészeti ízlés, és egy olyan mértékben önálló paraszti művészettel, mint a későbbi századokban, nem számolhatunk.¹⁹

II. Lényegében hasonló gondolatok találhatók a művészettörténet oldaláról történő megközelítésekben is. Ezt tükrözik a népművészet iránt érdeklődő egyik jeles hazai művészettörténészünknek a népművészet fogalmának értelmezési nehézségeit sem elhallgató dolgozatai. Véleménye szerint: a közhasználat – legalábbis nálunk és a környező országokban – mintha azt sejtetné, hogy a népművészet azonos a parasztság művészetével.

Felmerül a kérdés: milyen helyet foglal el ebben a viszonylag homogén paraszti kultúrában a népművészet? Azonos volt-e azzal, amit a mai szóhasználat minősít népművészetnek? Részben azonos, de nem teljesen. A mai szóhasználat ugyanis a népművészet fogalmkörébe sorolja azokat a csupán használati célra készített tárgyakat is, amelyeket készítőjük és használójuk, a paraszti közösség nem minősített művészetnek. Amit a paraszti közösségek művészetnek tartottak, az inkább a reprezentációs tárgyak bizonyos része volt. Ennek ellenére ma már a népművészet körébe sorolunk számos olyan tárgyat, amelyet készítőik nem minősítettek annak, és joggal tesszük, mert ha

¹⁹ Lásd Fél–Hofer–K. Csilléry 1980: 742–749.; vö. Verebélyi 2002: 13–24.; A díszítőművészet fogalmának és jelentéstartalmának nemzetközi vetületével kapcsolatban csak egyetlen utalás. Az *iparművészet története a kezdetektől napjainkig* című mű előszavából idézünk: „Henry de Morant könyvének magyar kiadása megérdemel néhány megjegyzést. Már maga a cím is igényel némi magyarázatot. Mi iparművészetről beszélünk, a németek alkalmazott művészetéről (angewandte Kunst), a franciák pedig díszítőművészetéről (art décoratif). ... szokatlan az a mód is, ahogy Henry de Morant a népművészet alkotásait együtt tárgyalja az iparművészeti emlékekkel. Szokatlan, de logikus, ha elfogadjuk a 'Díszítőművészet' tág kategóriáját. ... Bizonyára nincs olyan magyar tudós, aki a magyar iparművészet történetébe a népművészet történetét is belevenné – de el kell fogadjuk, hogy Morant álláspontjának van némi jogosultsága...” (Morant 1976.; vö. Szabolcsi 1973.)

nem is akartak műtárgyat alkotni, de az adott közösség esztétikai normái szerint alkották meg a használati tárgyakat is, akár tudatában volt ennek a parasztság, akár nem.

Nem kell különösképpen mélyen ismerni a paraszti kultúrát annak megállapításához, hogy a művészetnek a benne játszott szerepe azokkal rokon, amelyben a művészet nem különült el autonóm világgá, hanem az expresszív kultúra része, a rítus szolgálója volt.

Magától értetődően azokban a korokban, amikor a művészet az expresszív kultúra része volt, és részt vett a rítus, a közösségi tevékenység formalizálásában, előtérbe került a művészetnek a kommunikációs feladata. E tekintetben a művészetet sajátos nyelvnek lehet minősíteni, hiszen olyan jelrendszer volt, amelyben mindennek megvolt a sajátos jelentése. E jelentést a közösség ismerte, birtokában volt kódrendszerének titka. Ez az egységes jelentésrendszer megmutatkozott mind a művek tematikájában, ikonográfiai programjában, mind a stílusbeli, formai kérdésekben. Jellemző a stílusegység, amely nemcsak az ábrázoló művészetekre nyomta rá a bélyegét, hanem úgyszólván az egész életet egységes stílusnormák szerint rendezte.

Az újkori fejlődésnek az egyik legszembevetőbb vonása volt a szüntelen újításra való törekvés. Ez ismét valami olyan vonás, amely korábban nem volt jellemző, és nem volt gyakorlat a paraszti kultúrában, a népművészet világában sem. Ott a hagyomány tiszteletének nagyobb volt a rangja, mint az újításnak. Egyáltalán a szabálytól való eltérésnek nem volt értéke, sőt voltak korok, amikor el is ítélték. A hagyomány, a tradíció az adott közösség létfokának, jogosságának a kritériuma volt, őrzése minden nemzedék elsődleges feladatának minősült. Természetesen ekkor is haladt a művészet, új javaslatok születtek, régi normák lassan átalakultak, de mindez a közösség kontrollja és jóváhagyása mellett zajlott. Ritkán lehetett ez olyan egyértelműen nyomomon követni, mint a paraszti kultúrán belül, a népművészet esetében. Nagyobb méretű változás inkább már csak az utolsó fellobbanás korában, főként kívülről jövő hatásra történt, de ez a változás is csakhamar a közösség kontrollja alá került, az újítás nem a művészegyeniséget, az egyes műveket jellemezte, hanem új stílus jött létre, amely azonban rövid időn belül épp oly normatív volt, mint a korábban hosszú évtizedeken, sőt évszázadokon át csak nagyon kismértékben módosuló stílus.²⁰

Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy: „... a népművészet történeti képződmény, és következésképp a tudomány értékelése sem képzelhető el az alakulás történetének beható tanulmányozása nélkül. Viszont, és ezt ismételtelen hangsúlyozni kell, az erre vonatkozó vizsgálatoknak még csak a legkezdetén tartunk. Idáig az ilyen ismereteink jórészt a múzeumi gyakorlatban, a gyűjteményekben őrzött népművészeti alkotásokkal való foglalkozások révén gyűltek össze. Az ennek nyomán levonható következtetések azonban, nemkülönben a bizonyító anyag, a stílusfejlődés legfőbb tendenciáit, illetve csúcseit jelző művek ma még csak igen hézagosan vannak közreadva.”²¹

Mindazonáltal aligha lehet vitatni, hogy a népművészet alakulástörténetét – a közösség ízlése által kialakított és elfogadott – díszes ünnepi tárgyak bemutatásával lehet leginkább reprezentálni. De: „Ha az előttünk járók érdeklődése gyakran a múlt, a régi-es vonások felé fordult is, mindenesetre olyan társadalomban éltek, amelyben voltak

²⁰ Lásd Németh 1979: 39–53.; továbbá vö. Szabolcsi 1973.

²¹ K. Csilléry 1977: 14–15.

1. kép. Alföldi (hódmezővásárhelyi) butellák. Besorolásuk a klasszikus népművészeti tárgyak körébe nem kétséges. (Fotó: Gráfik Imre, Szombathely, Saját tulajdonú tárgy.)

2. kép. Lakodalmas, abroncsos fazék, régies, hagyományörző forma. Albert Attila (Magyar-szombatfa) fazekas készítette az 1990-es évek végén. (Fotó: Gráfik Imre, Szombathely, Saját tulajdonú tárgy.)

3. kép. Asztali kerámiák, régi és új formák. Kovács Erika (Felsőjánosfa) fazekas készítette 2011-ben. (Fotó: Gráfik Imre, Szombathely, Saját tulajdonú tárgy.)

4. kép. Hagyományörző vásári edények. Tófalvi Lajos (Korond) fazekas készítette az 1980-as években. (Fotó: Gráfik Imre, Szombathely, Saját tulajdonú tárgy.)

5. kép. Pipázó juhász kutyájával. Tőke Imre (Nagytilaj), a népművészet mestere (1979) fafa-
ragó, naiv szobrász, készítette 1987-ben. (Fotó:
Gráfik Imre, Szombathely, Saját tulajdonú tárgy.)

6. kép. Nőalak gyékényből. Török Gizella népi
iparművész, gyékényszobrász (Szeged – Tápé)
készítette 2000 körül. (Fotó: Gráfik Imre, Szom-
bathely, Saját tulajdonú tárgy.)

7. kép. Különböző technikával díszített hús-
vétí tojások. Tojásfestők és amatőrök munkái
a 2005 körül. (Fotó: Gráfik Imre, Szombat-
hely, Saját tulajdonú tárgy.)

kortárs parasztok és volt egykorú népi kultúra, népművészet. Jelenleg, amikor a népi kultúra s a paraszti életforma egyre kizárólagosabban történeti perspektívába kerül, tapasztalhatjuk, hogy pusztán eltávolodásunk, a látószög változása révén is átalakul a régen összegyűjtött, jól ismert adatokból kirajzolódó összkép.”²²

Továbbá tágabb összefüggésben bír jelentőséggel a népi kultúra tárgyi világának az a jellemvonása, miszerint: „... a használati funkcióra készített eszköz és a díszítőfunkciót vagy reprezentációt betöltő dísz tárgy között nincs merev határ, ha esetleg a paraszti kultúrában is megfigyelhető a használati tárgy ’derealizálása’, az esztétikai szférába emelése. E tárgyi világ ereje azonban épp a funkcionális és az esztétikai szféra egymásba játszásában rejlik. A népi kultúra használati tárgyainak, eszközeinek, tehát nem csupán a díszes tárgyaknak, a reprezentációs daraboknak, hanem a mindennapok tárgyi tartozékainak is oly sokszor megdicséért szépsége, érzékletessége egyrészt abban rejlik, hogy jellemzőjük – mint ahogy Lukács György írja – ’a gyakorlati célszerűség továbbfejlesztése, de közben minőségileg túl is haladja az által, hogy az anyag tekintetében a vizualitásra optimálisan, közvetlenül hatékony lehetőségeket felfedezi és kibontakozásukat a tökéletességig kifejleszti’. Másrészt hatásukat a tárgyaknak az embernek a valóságot birtokba vevő tevékenységében elfoglalt helyüknek köszönhetik. A népi kultúra használati eszközei, a szépen megformált tárgyak ugyanis a megismerő gondolat és a tett közötti mezőben helyezkednek el.”²³

A tárgyalkotás, a tárgyformálás szoros összefüggésben van az embernek a természethez, környezetéhez, a dolgokhoz és embertársaihoz, valamint önmagához való alkotó viszonyával. Más megközelítésben: „Mindez – a technikának és a technikát alkalmazó emberek átnevelődésének bizonyos, bármily szerény foka – feltétele annak, hogy ha esztétikailag mégoly tudattalanul is, de művészi tevékenység induljon meg.... A szabályos formákat még nem esztétikai szándék hívta életre, csak arra vallanak, hogy az emberek technikailag már jobban alkalmazkodnak a munka közvetlen gyakorlati céljához.”²⁴

A szabályosság egyik legáltalánosabb rendező elvével, a szimmetriával kapcsolatban Franz Boas gazdag példatárat felsorakoztatva úgy fogalmaz, hogy: „A díszítő művészetnek még a legegyszerűbb formáiban is megtaláljuk a szimmetrikus alakot.”²⁵ A népművészeti tárgyakat szemlélve azonban azt kell tapasztalnunk, hogy a teljes értékű szimmetria megvalósult formái csak relatív értelemben tekinthetők tökéletesnek. Az egyes alkotók keze alól kikerült tárgyakon a díszítmények szimmetrikus elrendezése szinte sohasem hibátlan. Ez természetesen nem von le semmit értékükből, sőt bizonyos értelemben éppen ez teszi egyedivé, vagy ez is egyénítheti a tárgyat. Mindez elsősorban a kézimunkával előállított tárgyakra érvényes. A tárgyformáló népművészetben, ebben a vonatkozásban változást a különböző technikai fejlesztésű, kisgépekkel történő tárgykészítés eredményezett. „A kézimunkával készült tárgyaknál a vonalak élessége, a formák szimmetriája, a felületek szabályossága, a színárnyalatok egységessége nem olyan mértékű, mint a géppel előállított tárgyaknál. Ez a fajta formai tökéletesség

²² Hofer 1975: 398.

²³ Németh 1977: 87–88.; vö. Lukács 1969.; 1972.

²⁴ Lukács 1969: 102–103.; vö. Boas 1955: 21.; Boas 1975: 139.

²⁵ Boas 1955: 32.; Boas 1975: 144.; A szimmetriáról legutóbb lásd Voigt 2015.

más jelentéseket közvetít a szemlélő felé, mint a kézzel létrehozott tárgyak esetében. Tehát azt mondhatjuk, hogy az előállítás új technikái, amelyek kívül esnek az esztétikai szegmentumon, befolyásolhatják a formák elrendezését... úgy, hogy pontosabbá és tökéletesen szabályossá teszik azokat.”²⁶

A technikai tökéletesség értékének felismerése és megbecsülése azonban nemcsak a kézművesipari specializált tudással rendelkező mesteremberek sajátja, sőt nem szorítkozik csak az úgynevezett civilizált emberre sem: „Megnyilatkozik ez minden primitív nép kézműveinek alakjában, amelyet még nem érintett meg civilizációnknak és gyári termékeinek végzetes hatása. A bennszülöttek háztartásában nem találunk elnagyolt munkákat, kivéve, ha gyors megoldásra van szükség. Legtöbb terméküket türelmes és gondos kidolgozás jellemzi. A bennszülöttek közvetlen kikérdezése és a saját munkájukról gyakorolt kritikája is mutatja, hogy megbecsülik a technikai tökéletességet.”²⁷

A tökéletesség és a szabályosság azonban nem esztétikai kategória, s ilyenformán a népi kultúra, az anyagi műveltség „esztétikai többlet”-tel rendelkező tárgyainak sem követelménye. Követelmény azonban, hogy a népművészet tárgyai:

A/ megfeleljenek egyidejűleg egy köznap (használati), és egy (több-kevesebb, de a primer használati funkciót nem gátló, illetve megakadályozó „túlformált”-ságból adódó) esztétikai funkciónak, és/vagy B/ megfeleljenek egy összetettebb ünnepi (rituális, szimbolikus, érték, stb. vonatkozásokkal is felruházott) funkciónak, és egyidejűleg különös, különleges (más tárgyak közül kiválóan, esztétikai élményt is nyújtó) jellemzőkkel bírnak.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a ’művészet’ kifejezés, illetve az e fogalomnak megfelelő szó az antropológusok szerint az eddig tanulmányozott írástudatlan társadalmak többségének nyelvében nem létezik. „Ez meglepőnek tűnhet, hiszen az antropológusok könyveket és cikkeket e társadalmak művészetének... az írás nélküli társadalmak amerikai és európai megfigyelői voltak azok, akik az ott készített tárgyakat a primitív művészet reprezentációinak minősítették. Férfiakat, nőket, állatokat ábrázoló faragásokat, színes díszítéseket, dekoratív elemeket és hasonló tárgyakat neveztek ’művészetnek’.”²⁸

Nem hallgatható el az sem, hogy különös helyet foglalnak el a népművészet kutatásában a feliratos, évszámos, különféle jelzetekkel ellátott tárgyak, melyek segítségével beazonosíthatók az „időtlenségbe” és „névtelenségbe” rejtőzködő tárgyak sokasága, s felvázolhatók a népművészet történetiségének, a népművészetnek, mint történeti jelenségnek a dimenziói, összefüggései.²⁹

Mindezen megfontolások ott voltak a *Vas megye népművészete* monográfia tervezetének kialakításában is. A tervezett feldolgozás alapvető rendező elve többé-kevésbé azonos volt a *Népművészeti örökségünk* már megjelent köteteinek szemléletével.

Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a népművészet fogalma alatt szűkebb értelemben a tárgyak művészi megformálását értettük, nem szorítkozva azonban csak

²⁶ Maquet 2003: 206–207.

²⁷ Boas 1955: 19–20.; Boas 1975: 138.

²⁸ Maquet 2003: 23.

²⁹ Vö. K. Csilléry 1971.

a szakirodalomban is előforduló díszítőművészet fogalmára és tartalmára, mivel az utóbbi átfogó terminus lévén, további szűkítést jelentene. Részben azért, mert a népművészetnek a díszítő jellege mellett ábrázoló ága is van, részben pedig azért, mert a tárgyak esztétikai megítélése szempontjából nem csupán díszítésük mérvadó, hanem megformálásuk más mozzanatai is.

A fentiekből két fontos következtetés vonható le. Egyfelől tehát szűkítettük a népművészet fogalmát, amennyiben a tárgyaló népművészetre koncentráltunk.³⁰ Másfelől viszont tágítottuk a népművészet fogalmát, ugyanis minden „különösséggel”, „esztétikai többlettel” rendelkező tárgyra kiterjesztettük.

Ezzel a szemléletünkkel voltaképpen egyetértünk azzal az okfejtéssel, mely az esztétikai visszatükrözésben – a tudományossal ellentétben – előnyben részesíti, s középpontba helyezi a *különösség* fogalmát és tartalmát. Eszerint a különösség: „... magába foglalja minden általánosnak és egyedinek a különösségben való permanens megszüntetve-megőrzését... A különösség, mint közép ugyanis középet jelent az egyediesítés és az általánosítás között is, mégpedig, nem egyszerű közvetítésként, hiszen ez a tudományos visszatükrözésben is jelen van, hanem, mint aktív, szintetizáló erő, amelynek működése minden tárgyat, minden vonatkozást, stb. egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul eleven egyediséggé és viszonylag magas fokú általánosítássá egyesít... De ez a kategoriális helyzet az objektivitás szintjére emelve az esztétikai tárgynak – magánvalójának és számunkravalójának – az emberekkel, az emberiség fejlődésével kapcsolatos viszonyát tartalmazza.”³¹

A kifejtettekben jóllehet kitűnik, hogy a magam részéről el tudom fogadni a népművészet fogalmának lehetséges többsíkú értelmezést, mind a népművészet tárgyát szűkítő, mind pedig, a népművészet tartalmának tágító megközelítést.

Mindeközben első olvasatra egyeseknek talán úgy tűnhet, hogy kimaradtak (vagy kimaradhatnak) a folklór olyan, nagy és fontos területei, mint a népszokások, néptánc, népzene, és a népköltészet, melyekhez (legkevésbé talán az utóbbihoz) kisebb vagy nagyobb mértékben tárgyi kellékek is tartoznak, kapcsolódnak. Csak néhány példa; népszokásokhoz álarok, maszkok, eszközök, öltözetek; néptánchoz viselet, eszközök;

³⁰ Vö. Bellon–Fügedi–Szilágyi (szerk.) 1998.; továbbá Gráfik 2006. A tárgyaló népművészet fogalom használatával kapcsolatban azonban közbevetőleg egy kis kitérőt kell tennünk. Ugyanis e címmel egy válogatott, retrospektív szöveggyűjtemény jelent meg 1998-ban. A *Tárgyaló népművészet* című kötet, különösen I. fejezetében (Mi a népművészet?) és II. fejezetében (A népművészet felfedezése, kutatása és hasznosítása) tanulságos válogatást ad a népművészet értelmezésének kérdéskörében. Bár éppen a kötet címével kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a válogatások között olvasható Voigt Vilmos korábban publikált írásában kifejtett véleménye, miszerint: „Újabb elnevezésként felbukkant a tárgyaló népművészet fogalma is. Ez első tekintetre szerencsés találat, hiszen valóban tárgyak készülnek, azonban ez a művészet esetében, különösen pedig a népművészet esetében mindig is így volt, ha pedig itt hangsúlyozzuk azt, hogy nem általában véve a művészetről, hanem éppen a népművészetről beszélünk, feleslegesnek is tűnhet a pontoskodó megjelölés. A magyarországi szóhasználatban alighanem azért bukkant fel a 'tárgyaló' népművészet összefoglaló neve, mivel ide egyaránt hozzáérhetjük a régi népművészet, a mai népi iparművészet, sőt az amatőr művészet termékeit is. Ez a tág értelmezés azonban több kárral, mint haszonnal jár, nem túlzottan ajánlatos.” Bellon–Fügedi–Szilágyi (szerk.) 1998: 109–110.; Vö. Voigt 1987.

³¹ Lukács 1969: 467–468.

népzenéhez hangszerek. Mindezek természetesen és értelemszerűen beletartoznak a népművészet tágabb, de bizonyos vonatkozásokban, akár szűkebb értelmezésébe is. Ezt a szemléletet remélhetően tükrözik (hivatkozott) saját dolgozataink, szerkesztői munkánk, továbbá többé-kevésbé a már megjelent népművészeti monográfiák is.

Nagyobb dilemmát jelent a népművészet időbeliségének kérdése, mégpedig két szempontból. Egyrészt a népművészet viszonya a mához, a jelenhez, (illetve végső soron a jövőhöz), ami végül is elvezet/elvezethet a kulturális antropológia egyes kérdés-felvetésihez.³² Másrészt viszont a népművészet továbbélésének kérdései feszegetik a klasszikus néprajzi gondolkodás és értelmezés határait. Ebben a tekintetben különösen az úgynevezett „élő népművészet” és a „népi iparművészet” körébe sorolt jelenségek és folyamatok, tevékenységek képezik/képezhetik vita tárgyát.³³

Ebben az összefüggésben hívjuk föl a figyelmet arra a nagyméretű; visszatekintést, helyzetfölmérést és a jövő lehetőségeit föltárni szándékozó vállalkozásra, mely több más összefüggésbe ágyazottan a *Mesterségem címere – a használható hagyomány, a népi kézművesség stratégiája I. Hagományörző tevékenységi formák a múltban és a jelenben / Helyzetértékelés, problémafeltárás / Népi kézműves értékek – a mesterségek helyzete / A népi kézművesség helye – kapcsolódási pontok.* című projektben fogalmazódott meg.³⁴

Mind az élő népművészet, mind a népi iparművészet tekintetében az egyik legfőbb kérdés az alkotóhoz való viszonyulás.³⁵ A folklór, a népművészet, a népi díszítőművészet kutatóinak vissza-visszatérő problematikája volt az egyéniség. Felismerve, hogy a tárgyaló népművészet területén nem mindenhol voltak azonosak az egyéniség lehetőségei (ezzel kapcsolatban lásd az úgynevezett pásztorművészettel kapcsolatos kutatásokat!), történt kísérlet az általános jegyek és feltételek számbavételére. Eszerint az egyéniséget a következők határozták meg: „a hagyomány, melybe beleszülettek és amit gyerekkor óta elsajátítottak, jórészt a családban, részben a falu vagy kisváros közösségében. A közösség, mely a hagyományok alapján elfogadta vagy elvetette az alkotást. Itt külön meg kell említeni a divatot, mely sok esetben áttörte a hagyományok korlátait s melynek úttörői a legtöbbször a népi díszítőművészet nagy egyéniségei voltak. Végül, de nem utolsó sorban említem a művészi adottságot, mely a fenti meghatározókat figyelembe véve is megújító eredményeket tudott hozni.”³⁶

Az alkotói szabadság (s ennek folyamánaként a létrehozott tárgy esztétikumának) kérdése összefüggésben van a népművészet társadalmi vonatkozásaival is. Voigt Vilmos megfogalmazásában: „Talán a legfontosabb probléma itt a hivatásosság különböző fokainak megjelenése a folklór jellegű művészetben. Már ... az egyes jelenségek

³² Vö. Gráfik 2006.; tovább Gráfik 2007.; Gráfik 2010.; valamint lásd a Néprajzi Múzeum úgynevezett MADOK programját: Fejős–Frazon 2004.

³³ Lásd Gráfik 2009b.; Továbbá a kérdésfölvetés előzményeként lásd „Az, hogy a mai népi iparművészeti tárgyaknak – ha csak válogatva, mérsékelt mennyiségben is – helye kell legyen a néprajzi gyűjteményekben, számomra nem kérdés.” Csupor 2003. 43.; vö. Verebélyi 2011.; valamint az úgynevezett „fenntartható kézművesség” kérdéskörével kapcsolatban Gráfik 2009c.

³⁴ Lásd Beszprémy projektvezető 2013.

³⁵ Lásd például Domanovszky–Varga (szerk.) 1983.

³⁶ Balassa 1982: 122.

tárgyalásánál kiderülhetett, hogy a folklóron belül mennyire korlátozottak az alkotó művész lehetőségei... Élettevékenységüknek csak egyik részét szentelhetik a folklór művészetnek... Nemcsak a művészek, a művészet sem válik hivatásossá a folklór keretei között. Ha egyes alkotóművészekkel bekövetkezik is az, hogy hivatásosnak vehető művészekké válnak, e folyamat rendszerint azzal jár, hogy művészetük elveszti folklór jellegét.”³⁷

A fentieket figyelembe véve vita tárgyát képezheti, hogy az úgynevezett élő népművészet, illetve a népi iparművészet (akár csak közgyűjteményekbe került) tárgyi emlékei – ha korlátozott mértékben is, de – bekerülhetnek-e az alapvetően történeti néprajzi indíttatású megyei népművészeti monográfiákba. (E kérdéssel egy – a tervezett Veszprém és Zala megyei népművészeti köteteket előkészítő – konferencián Csupor István kollégám önálló előadásban foglalkozott.)

Talán nem tévedek nagyot, ha – a fenti kérdésekben ma még nem létező, s főleg lehetetlen egyhamar nem várható – szakmai konszenzus hiányában azt állítom, hogy megnőtt a jelentősége és felelőssége a népművészettel foglalkozó szakemberek kutató és feldolgozó munkájának.

Annak mérlegelése, és eldöntése ugyanis, hogy az újonnan megjelenő népművészeti feldolgozások; tanulmányok, monográfiák (s e tekintetben nem csak a *Népművészeti örökségünk* köteteire gondolok³⁸), milyen mértékben terjesztik ki a népművészet tartalmi/tematikai kereteit, illetve tagolják a tárgyalandó területeket, valamint vonják be a mindenkori jelen tárgyait, jelenségeit, végső soron a szerkesztő/k és az egyes szerzők szakmai értékítéletén és bölcsességén múlik.

Jó példa erre a múlt év végén megjelent *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete* című monográfia, melynek előszavában a szerkesztő Ratkó Lujza fejtette ki a népművészet értelmezésével kapcsolatos álláspontját.³⁹ Tanulságos gondolatait – hosszasan is – idézni, mert kitűnik, hogy egyrészt több vonatkozásban egyetért, harmonizál mások véleményével, más tekintetben viszont eltérő álláspontot képvisel.⁴⁰

Mint kifejti: „Az általános laikus és szakmai felfogás népművészet alatt többnyire a díszítőművészetet érti, vagyis a népi kultúra díszített tárgyait véli e fogalomkörbe tartozónak. Ezzel szemben egy kultúra művészetének lényegéről, szemléletéről, ízlésvilágáról csak úgy kaphatunk átfogó és objektív képet, ha nemcsak a kiemelkedőt, hanem a köznapit, átlagosat is vizsgáljuk, azaz a díszes, szép tárgyak mellett figyelembe vesszük a kevésbé díszített vagy díszítetlen hétköznapi tárgyakat, használati és munkaeszközöket is – ezek ugyanis éppúgy az adott kultúra nélkülözhetetlen tartozékai, éppúgy annak lenyomatát viselik magukon, mint díszesebb társaik. Példaként említhetünk egy egyszerű szerszámot vagy egy parasztházat, amelyek az esetek jó részében nem rendelkeznek semmiféle díszítménnyel, s alakjukat csak funkcionális szempontok

³⁷ Voigt 1972: 332.; vö. Voigt 1991.

³⁸ Lásd Gráfik 2014a.; vö. Gráfik 2014b.

³⁹ A magyar néprajztudomány, a magyar néprajzi muzeológia jeles eseménye volt, hogy a *Népművészeti örökségünk* sorozat 10. köteteként 2014 végén megjelent a *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete* című monográfia. Vö. Gráfik 2015.

⁴⁰ A munka elismeréseként Ratkó Lujza, a kötet szerkesztője (és több fejezet szerzője) 2015. március 5-én, a Néprajzi Múzeum napján vette át a Bátky Zsigmond díjat.

határozzák meg, pusztá formájuk mégis a parasztság esztétikai világának jellegzetes és összetéveszthetetlen elemévé avatja őket. Különösen akkor szembeötlő ez, ha összevetjük őket későbbi, modern utódaikkal – egy mai szerszámmal vagy lakóházzal.

Sok vita folyik arról is, hogy a népművészeti kutatásokba bevonhatók-e a nem népi készítésű tárgyak – ugyanis a sok tekintetben önálló népi kultúra a tárgyak tekintetében nem az. Bár jó részüket a 'nép' tagjai, azaz parasztok és pásztorok készítették, nem kis hányadukat a polgárosult életformát folytató iparosság állította elő. Ez utóbbi tárgyak azonban – bizonyos manufaktúrális vagy gyári készítésű árukkal egyetemben – éppúgy a nép ízléséről, sajátos művészi, esztétikai attitűdjéről vallanak, mint a népi készítésűek, mivel éppúgy a falusi népesség elvárásai szerint készültek az ő igényeiket elégítették ki, mint amazok. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészetiének vizsgálatát ezért kiterjesztettük a parasztság tárgyalományának egészére, mert egy ilyen komplex kutatás a díszítőművészet szűkebb, és ezért szükségképpen torzító keresztmetszete helyett a népi kultúra egészéről nyújthat lényeges információkat, reálisabb, pontosabb képet – annak a kultúrának az egészéről, amely alapjául szolgált e tárgyak létrejöttének, használatának és jelentésrétegeinek.

A parasztság eredendően nem ismerte a művészi alkotás szándékát, és ha olyan tárgyakat hozott létre, amelyeket most a népművészet körébe sorolunk, akkor az egészen más okból történt, mint a magasművészetek esetében. A népművészet ilyen módon nem része annak a fejlődési folyamatnak, amely Európában a román kortól kezdődően a reneszánszon és a barokkon keresztül a mai modern/posztmodern művészeti irányzatokig elmenően végbement, hanem csupán egyfajta oldalága ennek a kultúrtörténeti folyamatnak, és sok tekintetben közelebbi rokonságban áll a népművészet Európán kívüli megnyilvánulásaival, mint magával az európai művészeti fejlődéssel. Ez nem jelenti azt, hogy a kettő között ne lett volna kölcsönviszony: a népművészet sokat merített a magasművészetekből, és – különösen a XIX. század végétől fogva – a magasművészetek is sokat merítettek a népművészetből, főként a vizuális művészetek és a zene terén. A kettő közötti viszony azonban egyik irányból sem jelentett igazi hatást. Ami a népművészetet illeti, a magasművészeteknek inkább csak bizonyos formális elemeit integrálta, viszont ezeket a kölcsönzött elemeket teljes mértékben saját művészi nyelvezetéhez igazította. Éppen az mutatja a népművészet kompakt és szerves mivoltát, hogy idegen elemeket is képes volt magába olvasztani annak veszélye nélkül, hogy ebben a folyamatban saját művészeti alapelveit feladva elveszítette volna önmagát.

Ha a népművészet nem is ismerte a művészi alkotás szándékát – legalábbis úgy, ahogy a magasművészetekben tetten érhető -, ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy hiányzott volna belőle a törekvés a szép tárgyak létrehozására. Éppen ellenkezőleg: míg a polgári, városi világban a művészet önálló hivatássá vált, az ezzel foglalkozó emberek (művészek) specifikusan erre 'szakosodtak', a művészeti alkotások pedig valamiféle ráadást, különlegességet jelentettek a hétköznapi tárgyak mellett az adott kultúrán belül, addig a népművészetnek mind az alkotói, mind a tárgyai szervesen belesimultak a népi kultúra egészébe, hiszen a tárgyak rendszerint használati tárgyak voltak, készítőik pedig nem 'népművészek', hanem a falusi társadalom egyéb hivatású tagjai. (A hivatásos 'népművész' – népi iparművész – gyakorlatilag már csak a népművészet

megszűnése után jelent meg.) Ez az, ami a népművészetet jóval archaikusabbá teszi az európai művészeti fejlődés nála akár sokkal korábbi stíluskorszakainál.”⁴¹

Föltehetően többen másként látják, s akár vitát is válthatnak ki értelmezésének egyes részletei, megfogalmazását itt-ott finomítani, árnyalni, pontosítani is lehet. Csak példaként említem meg, hogy a fentiekben kifejtettek ellenére, vagy éppen következtében a monográfia látószögéből – ha a vaskos kötetben jól tájékozódtam – szinte kimaradt a céhemlékek köre (kivéteklént lásd a *Cserépedények* fejezetben a vásárosnaményi céhkorsót), pedig e tárgyak köre a népművészet történeti alakulása szempontjából kiemelt figyelmet érdemel.⁴²

Végezetül: nem gondolnám, hogy – különösen tudományszakunk diszciplináris vitái, s napjaink paradigmaváltás okozta dilemmái közepette – a népművészet fogalmával, tartalmával kapcsolatos kérdések egyértelmű lezárásra, de még csak a népművészet, élő népművészet, népi iparművészet viszonylagos konszenzussal kialakított értelmezésében is nyugvópontra juthatnánk.

Nem kikerülve azonban a népművészet értelmezési lehetőségeivel kapcsolatos gondolataim mögött mindvégig meghúzódó, s a megyei népművészeti monográfiákkal (is) összefüggő dilemmát; a közgyűjteményekben történetileg fölhalmozódott, fölgyűjtött anyag közzétételét tartom a legfontosabb feladatnak.⁴³ Ebből következően célszerű és indokolt az európai paraszti és kézműves társadalom felbomlásával megszűnt tradicionális kultúra és életmód, illetve életforma keretei között létrehozott, alkotott tárgyi emlékanyagra koncentrálni.

Hozzátenném ehhez még, számomra úgy tűnik – többekkel szemben –, hogy a népművészet értelmezésének vissza-visszatérő kérdésfeltevései nem feltétlenül a fogalom bizonytalanságát jelzik. Sokkal inkább a pontosítást, az árnyalást, újabb és újabb elméleti módszertani megközelítések és konkrét műtárgyelemzések révén a népművészet lehetséges legteljesebb értelmezését szolgálják.⁴⁴

Jelen tanulmányommal⁴⁵ célom elsősorban az volt, hogy bizonyos álláspontok, szempontok, nézetek fölidézésével a tisztázás folyamatát elősegítsem, mégpedig annak érdekében, hogy mind a klasszikus néprajztudomány, a néprajzi muzeológia, vagy éppen a tágabb kulturális antropológia, illetve a művészetelméleti és művészettörténeti kutatások népművészet interpretációi közelítsenek egymáshoz.⁴⁶

⁴¹ Ratkó szerk. 2014: 7–8.

⁴² A hivatkozott irodalmon túl, vö. Gráfik 2008. (Több Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tárgy ismertetésével.)

⁴³ Lásd Gráfik 2014b.; vö. Gráfik 1992b: 378.; Gráfik 2004: 95.; Gráfik 2005b.; Gráfik 2006.; Gráfik 2009b.

⁴⁴ Lásd példaként a néprajz oldaláról Hofer 1975. és Hofer 1977.; illetve a művészettörténeti megközelítés felől Balogh 1967. és Sármany 1977.

⁴⁵ Az itt kifejtett gondolatokat két korábbi szakmai tanácskozáson is volt módomban előadni. A már említett veszprémin túl, a Juhász Antalt (aki a Csongrád megye népművészete című monográfia szerkesztője volt) 80. születésnapja alkalmából köszöntő szegedi konferencián. Legújabb gondolataimat a népművészet motívumaival kapcsolatban lásd Gráfik 2017.

⁴⁶ Lásd az érintett kérdések mintegy összegező tárgyalását egyetemi jegyzetként Gazda 2008.

Irodalom

BALASSA Iván

- 1982 Egyéniség a népi diszítőművészetben. In Varga Marianna (szerk.): *Népművészeti Akadémia IV. Néprajzi előadások*. 115–128. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.

BALOGH Jolán

- 1967 A népművészet és a történeti stílusok. *Néprajzi Értesítő* XLIX. 73–165.

BELLON Tibor – FÜGEDI Márta – SZILÁGYI Miklós (szerk.)

- 1998 *Tárgyalkotó népművészet*. Budapest: Planétás Kiadó.

BESZPRÉMY Katalin (projektvezető)

- 2013 *Mesterségem címere – a használható hagyomány, a népi kézművesség stratégiája I. Hagyományörző tevékenységi formák a múltban és a jelenben / Helyzetértékelés, problémafeltárás / Népi kézműves értékek – a mesterségek helyzete / A népi kézművesség helye – kapcsolódási pontok*. Budapest, Hagyományok Háza http://www.mnvh.eu/sites/default/files/mesterségem_cimere1.pdf (letöltve 2014. november 5.)

BOAS, Franz

- 1955 *Primitive Art*. New York: Dover Publications.
1975 Primitív művészet. In Franz Boas: *Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások*. 129–214. Budapest: Gondolat Kiadó.

K. CSILLÉRY Klára

- 1971 *Népművészetünk története*. A Néprajzi Múzeum kiállítása 1971 április – szeptember. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda
1974 A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Faluk. Mezővárosok. Tanyák. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. II.* 189–200. Budapest-Szolnok: Magyar Néprajzi Társaság.
1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. *Ethnographia* LXXXVIII. 14–30.

CSUPOR István

- 2003 A népi iparművészeti tárgyak és a múzeumi gyűjtemények. In Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. MaDOK füzetek 1. 40–44. Budapest: Néprajzi Múzeum.

DENEKE, Bernward

- 1980 Hogyan fedezték fel a népművészetet az iparművészet számára? *Folkloristica* 4–5. 5–59.

DOMANOVSKY György – VARGA Marianna (szerk.)

- 1983 *Mai magyar népi iparművészet*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó.

FEJŐS Zoltán (főszerk.)

- 2000 *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FEJŐS Zoltán – FRAZON Zsófia (válogatta, szerkesztette és fordítást ellenőrizte)

- 2004 *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény*. Budapest: Néprajzi Múzeum. / Ma-Dok-füzetek 2. /

FÉL Edit – HOFER Tamás – K. CSILLÉRY Klára

1969 *A magyar népművészet*. Budapest: Corvina Kiadó.

1980 Népművészet. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 742–749. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GAZDA Klára

2008 *Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány*. Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Egyetemi jegyzet.

GRÁFIK Imre

1984–85 *Narodna umetnost u Mađarskoj - Népművészet Magyarországon*. (Kiállítási katalógus) Zagreb–Novi Sad–Beograd: Etnografski muzej–Vojvodanski muzej–Etnografski muzej.

1990 A paraszti társadalom rétegződésének tárgy-esztétikai vonatkozásai. In *CIFU-7. Sessiones Sectionum Dissertationes Ethnologica et Folklorica*. Debrecen. 350–355.

1992a Gondolatok Vas megye népművészeti örökségéről. *Vasi Szemle* 46. 1. 1–10.

1992b Új törekvések a magyarországi néprajzi muzeológiában. In Kisbán Eszter – Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. 371–381. Debrecen: ETHNICA Alapítvány KLTE Néprajzi tanszék.

1996 Nyugat-Dunántúl (Vas megye) népművészeti öröksége. *Ethnographia* CVII. 205–252.

1997 A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. *Néprajzi Értesítő* 79. 19–45.

2004 Új lehetőségek a néprajzkutatásban és a néprajzi muzeológiában. *Létünk* 34. 1. 81–99.

2005a A népművészet alkotói szabadsága. A szimmetria elvének érvényesüléséről. In Bárh Dániel (szerk.): *Ünnepelő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*. 487–510. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék. /Folkloristica 9./

2005b A népi kultúra és a tömegkultúra értelmezéséhez, illetve összefüggéseikhez. Továbbgondolások Józsa Péter nyomán. *Vasi Szemle* 59. 5. 562–574.

2006 Kézműves hagyomány és tárgykultúra. *Ethnographia* 117. 4. 229–250.

2007 Kéjegy. Kézműves hagyomány mint védjegy, avagy az eredetiség garanciája. In Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség*. 240–251 Budapest: Néprajzi Múzeum. Tabula könyvek 8.

2008 *Céhemlékek – Guild Relics. A Néprajzi Múzeum műtárgykatalógusai - Catalogi Musei Ethnographiae* 12. Budapest: Néprajzi Múzeum.

2009a Muzealizált világ – a kiállítás, mint szemiotikai rendszer. *Vasi Szemle* LXIII. 5. 590–601.

2009b A kézműipar és a népművészet hatásterülete. (Műfajok, mesterségek rendszere) *Zalai Múzeum* 18. *Petánovics Katalin 70 éves*. 111–122. Zalaegerszeg: A Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2009c *Gondolatok a „fenntartható kézművesség” körében*. www.vasimuzeumfalu.hu/.../Gondolatok_a_fenntarthato_kezmuvesseg_koreben.pdf (letöltve 2014. november 5.)

2014a A megyei népművészeti monográfiák lehetőségei és tapasztalata. In KOTHENCZ Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák*. 816–832. Baja: Türr István Múzeum. /Bajai Dolgozatok 18./

2014b Tárgyrendszerek – Műtárgykatalógusok. *Ethnographia* 125. 3. 333–354.

2015 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete. Nyíregyháza, 2014. (Könyvismertetés) *Vasi Szemle* LXIX. 2 242–245.

- 2017 Gondolatok a népművészet motívumairól. Szántó István festészete kapcsán. *Vasi Szemle* LXXI. 3. 291–307.
- GRÁFIK Imre (szerk.)
- 1996 *Vas megye népművészete*. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- HOFER Tamás
- 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia* LXXXVI. 398–414.
- 1977 XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége. *Ethnographia* LXXXVIII. 62–80.
- 1992 Die ungarische Volkskunst im Kraftfeld wechselnder Interpretationen. *Jahrbuch für Volkskunde* 67–80.
- HORNOK Lajosné Németh Eszter
- 1996 *Az endrődi kézműipar, kereskedelem és a közlekedés a századfordulótól*. Gyomaendrőd: Homismereti Egyesület (Endrődi Füzetek 5.)
- KAPROS Márta
- 2009 A palóc kézimunkák sikere. Adatok a népművészet felfedezéséhez Nógrádból. *Zalai Múzeumi Közlemények Zala megye múzeumaiból* 139–142. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- KRESZ Mária
- 1968 A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia* LXXIX. 1–36.
- 1977 A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye. A kutatás és a gyűjtés története 1872–1972. *Néprajzi Értesítő* 59. 17–89.
- KRESZ Mária – SZABOLCSI Hedvig (szerk.)
- 1973 *A népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és az iparművészetről 1873–1899*. Szolnok: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport–MTA Néprajzi Kutatócsoport–Damjanich János Múzeum.
- KRISS-RETTENBECK, Lenz
- 1980 Mi a népművészet? *Folkloristica* 4–5. 91–120.
- LUKÁCS György
- 1969 *Az esztétikum sajátossága*. Budapest: Magvető Kiadó.
- 1972 *Adalékok az esztétika történetéhez I.* Budapest Magvető Kiadó.
- MORANT, de Henry
- 1976 *Az iparművészet története a kezdetektől napjainkig*. Budapest: CORVINA.
- MUKAŘOVSKY, Jan
- 2007 Az esztétikai norma problémái. In *Szemiologia és esztétika*. 57–71. Pozsony: Kalligram.
- MAQUET, Jacques
- 2003 *Az esztétikai tapasztalat. A vizuális művészetek antropológus szemmel*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- MIKLÓS Pál
- 1977 A „szép” tárgy jelentései. *Ethnographia* LXXXVIII. 91–101.
- NAGY Zoltán
- 1996 Kézművesség – Népművészet céltárgyakon és mesterműveken. In Gráfik Imre (szerk.): *Vas megye népművészete*. 196–227. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

NÉMETH Lajos

1977 A művészettudomány és a népművészet. *Ethnographia* LXXXVIII. 81–90.

1979 A magas művészet és a népművészet kapcsolata. In Varga Marianna (szerk.): *Népművészeti Akadémia III.* 39–53. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.

RATKÓ Lujza (szerk.)

2014 *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete*. Nyiregyháza: Jósza András Múzeum.

SÁRMÁNY Ilona

1977 A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkodásában. *Ethnographia* LXXXVIII. 102–119.

SELMECZI KOVÁCS Attila – SZABÓ László (szerk.)

1989 *Néprajz a magyar múzeumokban*. Budapest–Szolnok: Magyar Néprajzi Múzeum–Szolnok Megyei Múzeumi Igazgatóság.

SZABOLCSI Hedvig

1973 A népművészet és az iparművészet viszonya, kapcsolatuk a „grand art”-tal, értelmezésük művészettörténeti problematikája. In Timár Árpád (szerk.): *Művészettörténet – tudománytörténet*. 161–182. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VEREBÉLYI Kincső

2002 *Korok és stílusok a magyar népművészetben*. Budapest: Osiris Kiadó.

2003 Tárgyilagos megjegyzések a népművészetről. In Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. 25–28. Budapest: Néprajzi Múzeum. /MaDok-füzetek 1./

2011 A népművészet határai. In Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány, örökség, közkultúra: a magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében*. 139–155. Budapest: Teleki László Alapítvány.

2015 Utak és tévutak a népművészet kutatásában. *Ethnographia* 126. 1. 1–23.

VOIGT Vilmos

1972 *A folklór esztétikájához*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. /Esztétikai Kiskönyvtár/

1984 Tárgyak és folklór, avagy mit is kell nézni a múzeumi tárgyakban, amikor az egyik olyan, mint a másik? In Balázs Géza – Hála József (szerk.): *Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. 267–272. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

1987 A mai magyar népművészet fogalma. In Voigt Vilmos: *Modern magyar folklórisztikai tanulmányok*. 139–179. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék. Folklór és Etnográfia 34.

1991 Adatközlő – előadó – népművész – a népművészet mestere. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. 53–58. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

1998 Terminológiai kérdések. In Bellon Tibor – Fügedi Márta – Szilágyi Miklós (szerk.): *Tárgyalkotó népművészet*. 110–114. Budapest: Planétás Kiadó. (Jelenlévő Múlt).

2015 Szimmetria. *Ethnographia* 126. 1. 42–60.

WILHELM Gábor (szerk.)

2007 *Hagyomány és eredetiség*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek 8./

Gráfik Imre

Néprajzkutató, kandidátus, Szombathely

e-mail: grafikimre@gmail.com

Imre Gráfik

On a narrow and wide interpretation of folk art

The interpretation of the concept of folk art is a recurrent problem for Hungarian folklore studies, museology, art history and art theory. It might be claimed that the concept of folk art was projected upon the traditional culture of villages and market towns by external beholders. The relative righteousness of such a projection is given by the fact that two groups of objects could be more or less clearly differentiated in this case: basically function-oriented tools made for everyday use and the decorated, sophisticated objects used at festive occasions. The author in his article gives an overview of the major academic approaches to the interpretation of folk art. The author accepts a multi-layered definition of the concept of folk art, incorporating both the narrowing and extending interpretations of folk art. Nevertheless, he believes that it is a reasonable choice if ethno-museology focuses upon the objects that had been once created within the traditional European culture of agricultural producers and craftsmen. At the same time he does not find it probable that a final agreement could be reached upon the interpretation of folk art, live folk art and applied folk art, given the current disciplinary dilemmas of ethnography and folklore studies. The objective of his article is to promote the clarification of various approaches and to facilitate a reconciliation of divergent views.

„Kétes távolban kancsalul festett egek ...” A díszített néprajzi tárgyak és az esztétikai minőségek

„A stílus tehát olyan folyton változó, alakuló és inter-individuális formai problémák és problémamegoldási kísérletek összege, amely az ugyanazon korban ugyanazon társadalmi réteg kebelében élő, s ugyanazon réteg számára dolgozó művészcsoporthoz művészetében a lükettő, folyton hullámzó élet nyújtotta változó kifejezéstartalmak aequivalens kifejezésére keletkezett.”¹

A népművészet olyan képlékeny fogalom, amelynek a tartalmi feltárása több szempontból ma is aktuális.² A nemzetközi szakirodalomban már évtizedek óta kritika tárgya, amelyről a magyar szakirodalom nem referált.³ A kritikai számbavétel számos lehetősége közül az egyik a fogalom kialakulása és használata történetének a megfelelő kontextusba helyezett kritikai áttekintése. A másik a napjainkban megújuló anyagikultúra-kutatás eredményeinek a figyelembe vételével történhet. Ez a megközelítés a tárgyak használata következtében létrejövő rendszer társadalmi és kulturális aspektusainak kölcsönös meghatározottságára összpontosítja a figyelmet: vagyis ez a tárgyhasználat kontextusba ágyazott története. A harmadik kérdés, hogy a díszített néprajzi tárgy rendelkezik-e esztétikai minőségekkel? Dolgozatunkban ezekre a kutatási perspektívákra hozunk fel példákat,⁴ a hagyományos gondolati keretek átlépésére készítetve az olvasót.⁵

A népművészet kifejezés használatának megvan a magyar és a nemzetközi tudománytörténete. A fogalom megalkotása és alkalmazása, a mindenkori történeti korszak ideológiai háttérével való összefüggése részben feltárt.⁶ A korabeli hazai szakírók a házi *szorgalmatosság* és mindenek előtt a *háziipar*, *népies ipar*, *népipar*, terminusokat használták szívesen, amelyekhez viszonyítva ekkor a népművészet kifejezés jóval kevésbé volt hangsúlyos. A néprajzi megközelítések és múzeumi tárgygyűjtések tudománytörténete nyilvánvalóvá teszi, hogy az alapvető törekvés a tájak, falvak, etnikai

¹ Kenczler 1910.

² Az ELTE BTK Folklore Tanszéke *Folkloristica* sorozatának 6. kötete 1980-ban egy, a népművészet elméletével foglalkozó szöveggyűjteményt jelentetett meg oktatási segédanyagként, amely tökéletesen reflektálatlan maradt a megjelenést követő évtizedekben. A Corvina Kiadó akkoriban közölt művészetelméleti sorozatába szánt válogatás ott nem jelent meg. Havas Lujza már elkészítette a kötetbe tervezett Alois Riegl *Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie* című művének fordítását, ám ez a kézirat eltűnt. Lásd Riegl 1998.

³ Itt csak néhány példa: Korff 1992, 1996 ; Scharfe 1974.

⁴ A népművészet kutatóinak műveit itt csak a legszükségesebb mértékben említem.

⁵ Verebélyi: 2002., 2015.

⁶ Riegl 1894. Munkásságát, Jakob von Falke, Gottfried Semper és más kortárs elméletirókkal való kapcsolatát mutatja be Reynolds Cardileone 2014. Lásd még Fejős 1991., Verebélyi 2002: 13–35.

csoportok életmódjának, szükségleteinek és ezek kielégítési módjának a bemutatása volt.⁷ Bátky Zsigmond 1906-ban megjelent múzeumi útmutatója nemcsak a tárgyak gyűjtését, hanem a kutatás témaköreit is máig meghatározza.⁸ Ugyancsak Bátky a *Magyarság Néprajza mesterkedés* fejezetében *házi ipar- kézműves ipar és iparos mester-ség* között tesz különbséget. Nyilván a kortárs művészeti szakirodalom és a háziipari tárgyak népszerűsítését szolgáló, figyelemfelkeltő írások is közrejátszottak abban, hogy az említett kötetben Viski Károly *Díszítőművészet* címmel írjon egy fejezetet: a kifejezést egyértelműen az *iparművészet* jelentésben értve. Mindezekre a jól ismert adatokra azért hívom fel a figyelmet, hogy érzékeltessem azt a folyamatot, amely a *néprajzi tárgyak* körén belül elvezetett a *népművészeti tárgyak* csoportjához. A népi kultúra művészi elemeinek a beemelése a nemzeti kultúrába azok megismerése óta tartó folyamat. A népiesség más kifejezéssel élve a folklorizmus Petőfitől Nagy Lászlóig, Lechner Ödöntől Makovecz Imréig, Liszt Ferenctől Lajta Lászlóig, Izsó Miklóstól Szervátiusz Jenőig még tovább tart. Ennek a folyamatnak a háttérében változó ideológiai tartalmak, formai törekvések húzódnak meg.⁹

Mindemellett figyelembe kell venni, hogy adott korszakban a hazai művészettudomány még nem rendelkezett megfelelő fogalmi rendszerrel, különösen az újonnan kialakuló olyan műfajokat illetően, mint az iparművészet, amely kezdett a műiparokról leválni.¹⁰ A közbeszédben, amint azt a 19. század végén megjelenő Pallas Nagy Lexikona *Művészet* címszava is tanúskodik, az iparosok termékeinek művészete és a művészség közel állnak egymáshoz:

„Művészet: tágabb értelemben minden ügyesség, melyet a gyakorlat ad meg; szorosabb, vagyis tisztán csak esztétikai értelemben azonban M. néven csak az u.n. szabad, vagy szép-művészeteket értjük, melyeket a bizonyos gyakorlati célokat szolgáló, vagy hasznos M.-ektől megkülönböztetünk. A szabad M.-ek célja a szépet megjeleníteni úgy az eszmében, mint az alakban, s ezzel közvetlenül a tetszés érzetét fölkelteti; ilyen M.-ek a festészet, a szobrászat (a kettő együtt képző-M.-ek, lásd ott.), a zene, a költészet stb.; a hasznos M.-ek közé sorolják a műipart (l. Iparművészet) s az építészetet is, melyeknek termékei nemcsak gyönyörködtetnek, hanem bizonyos életbe vágó gyakorlati szükségleteket is kielégítenek; ezért a hasznos M.-eket úgy tekintjük, mint összekötő kapcsot a szabad M.-ek s a mesterségek közt. A M.-ek magasabb szellemi életet föltételeznek, s mivel céljuk a gyönyörködtetés, csakis ott jöhetnek

⁷ Vikár Béla javaslatában, amely a milleniumi kiállítás néprajzi részlege tárgyainak gyűjtésére vonatkozik, jól látszik, hogy a tárgyakat az életmód bemutatása céljából kell megválasztani (Vikár 1893). Lásd még Fejős 2000; Jurecskó 1989; Sinkó 1989.

⁸ Az ún. kismesterségekről: „Ezek alatt azokat a mesterségeket értjük, melyek a falusi ízlésnek dolgoznak s részint ezért, részint a kismesteremberek maradiságánál és szegénységénél meg azoknak a nép sorából való származásuknál fogva néprajzi tekintetben fontosak. Némelyiknek munkája és szerszámai közősek a parasztházzal. Sajnos, hogy ezeket a mesterségeket idáig nem méltatták figyelemre, pedig ezekben sok nemzeti elem rejlik” (Bátky 1906). Lásd még: Bátky–Györffy–Viski 1928.

⁹ A néprajzi tárgyak művészi rétegének a leválasztása az ornamentelek gyűjtésével kezdődött, majd a művészség az ünnepivel cserélődött fel, a népi iparművészet pedig a kézzel készített használati tárgyakat valamilyen eredetinek tartott mintához mérve minősíti.

¹⁰ Nem véletlen, hogy a *Magyar Iparművészet* című folyóirat évtizedeken át csaknem minden számában ismertetőt közölt egy-egy néprajzi tárgycsoportról.

létre, ahol a fizikai élete szükségletei ki lévén elégitve, a szellem szórakozás után vágyódik; eredetükben tehát az emberben rejlő magasabb röptű szellemi alkotás és teremtető erő nyilatkozásai, kifejlődésükben pedig a természetet utánozzák, de tőle mégis elütnek: mert amabban a valódi élet, a M.-ekben ellenben a látszat lép előtérbe.”¹¹

A tárgyak megvalósulását nyilvánvalóan a megfelelő technikai környezet határozza meg. Ezt a tárgyi néprajz leíró módszere különösebb elméleti alapvetés nélkül is rögzíteni tudta, ugyanakkor semmilyen általánosítható következtetést nem vont le a technológiai eszközök sajátosságait, változásait, ezek következményeit illetően.

A néprajzi tárgyak értelmezéséhez az impulzusok köztudottan kívülről érkeztek, de nemcsak a művészek és művészi szakírók, hanem a gazdaság és a kultúrpolitika részéről is.¹²

A *népi – etnikai – nemzeti – ősi vonások* egymásra vonatkoztatása olyan egységet kezdett alkotni a 19. és 20. század fordulóján a közgondolkodásban, amely a néprajzi szemléletet is hosszú időre meghatározta.¹³ Feltehetjük a kérdést, miért volt szükséges ebbe a vonatkoztatási körbe a művészetet is bevonni?

Mindenképpen számolni lehet a *népi díszítőművészet* (népművészet) felfedezésének idején a terminusok bizonytalanságával. A Herman Ottó által használt *pásztorművészet* kifejezés a tárgyak megmunkálásának és nem annyira *iparművészi* minőségének az érzékeltetése volt a néprajzi szakirodalomban elsőként.¹⁴ Ugyanakkor a társadalmilag *lent* elhelyezkedő társadalmi csoport, a parasztság és ezen belül is még lejjebb kijelölt helyen lévő pásztorság felemelésének szimbolikus eszköze munkáik *művészi* magasságokba való emelése.¹⁵ A korszak ornamentika-értelmezésének szellemében kiváltképp lehetséges a néprajzi tárgyak művésziségének hangsúlyozása, amely a szimbolikus mezőbe tolja át a mintával kicifrázott tárgyakat.¹⁶

A szimbolizáció egyik lehetséges eszköze a tárgyaknak a konkrét funkcionális kontextusból egy másik kontextusba való áthelyezése. A tárgyak kiválasztásának indítéka eleve kettős: denotatív és konnotatív. A denotáció a szakmai bemutatásokban valósul meg. Az új kontextus a konnotáció lehetőségeit sokszorozza meg. A néprajzi tárgyak átemelése a művészet szférájába már a megnevezéssel megtörtént. A néprajzi tárgyak kiállításon való szerepeltetése a kézműipari teljesítményt volt hivatva hirdetni: mégis a londoni világkiállítástól kezdve számolhatunk a néprajzi tárgyak jelképi – *a magyar-*

¹¹ Pallas Nagy Lexikona, 12. kötet, 1896. *művészet* címszó.

¹² A kalotaszegi művészetről „Azt jelenti: az élet minden formái megnyilatkozásának kell, hogy művészi tartalma is legyen, ha nincs, úgy erkölcselen” (Krisch:1903). Tágabb összefüggésekről lásd Jurecskó:1982.

¹³ Gál 2009. Lásd még Domonkos 1991; Fügedi 1996; Kresz–Szabolcsi 1973; Lackner 2012.

¹⁴ „A két kampós bot a juhász műfaragás remeke... magyar karikások... valóságos műremekes úgy faragásra, ölmozásra, való kiverésre, mint fonásra nézve is” (Herman 1892:299).

¹⁵ A 19. század elejétől kezdődő pásztor-romantika kiteljesedését is tetten érhetjük a *pásztorművészet* majd a *népművészet* terminusok megfogalmazásában. Lásd még Sinkó: 1989.

¹⁶ Herman Ottóéval hasonló véleményt fogalmaz meg Xantus János is: „A népléleknek az ékítményben való hamisítatlan megnyilatkozása ott várható leginkább, a hol a nép aránylag érintetlen maradt az elegyengető hatásoktól... és itt nyomban a pásztorélet megfigyelése kínálkozott” (Xantus 1892 299; Voigt 1978).

ság védjegye értelmű – szerepével. 1851-ben a miskolci Malatinszky Imre szűrszabó díszérmet nyert „egy magyar ruhaneműért, mely szűrnek neveztetik”,¹⁷ A Millenniumi Kiállítás olyan csúcspontot jelentett, amelytől számíthatjuk, hogy a magyar állami reprezentációban látványelemként hogyan jelennek meg a népelet egyes elemei.¹⁸ A paraszti használatra szánt tárgyak a városi polgári háztartásokban dísz tárgyként tűnnek fel. A *népies tárgyak* iránti érdeklődés az *egzotikus, eredeti, nem polgári, nemzeti* jelentést tulajdonítva a népi környezetből származó elemeknek és jelenségeknek, több hullámban jelentkezett a 20. század folyamán polgári-városi környezetben és Bourdieu értelmezésének megfelelően társadalmi *megkülönböztető* jeggyé vált.¹⁹

Az elsősorban anyagi kultúrával foglalkozó nagy nemzedék, Bátky, Györffy, Viski és kortársaik sem kerültek el az általuk használt terminusokban rejlő csapdát akkor, amikor a *Magyar Népművészet* sorozatban mutattak be egy-egy meghatározott tájról kiválasztott tárgycsoportot: *Rábaközi hímzések*, 1924, *Szilágysági hímzések*, 1924., *Dunántúli bútorok* 1925., stb. Ez a szóhasználat megkönnyítette a magyar népművészet, mint átfogó fogalom használatát, amelynek tartalma a részek megnevezése ellenére sem vált meghatározottá.²⁰

A néprajz múlt felé fordulásából következett egyfajta történeti szemlélet, amely lényegében máig érvényesül. A második világháború utáni kutatói nemzedék – Csilléry Klára, Domanovszky György, Fél Edit, Hofer Tamás, Kresz Mária egy történeti-tipológiai alapon megkonstruált korpuszt hoztak létre, amelynek keretében a 18. századtól adatolható népi használatban előforduló tárgyakat, mint *egy önálló, összefüggő képzőművészeti stílust* mutatták be.²¹ Ez a megközelítési mód tökéletesen megfelelt az *alkotó nép* 1950-es években hangoztatott ideológiájának, és megakadályozta azt, hogy a tárgy anyagának, megmunkálásának, a formaadásnak és díszítésnek az összefüggéseiből *tárgyszociológiai* következtetéseket vonhassanak le. Az 1950-es évektől lehetetlenné vált annak az el- és felismerése, hogy éppen a népművészetek valamennyi területén tagadhatatlan bizonyos elemeknek a hivatásos művészetekből való átvétele, azok utánzása, *süllyedés*.²² Annak a nagyon heterogén minőségű és változatos funkciójú anyagnak a jellemzésére, amiből a népművészeti tárgyak köre a kutatók választásaként konstruálódott meg, indokolatlan a *stílus*, mint művészeti fogalom használata, mint ahogy a kézműves munka *alkotásként* való feltüntetése is az.²³ Sajnálatos módon a népművészet mezővárosi gyökereinek a felismerése, vagy a céhes iparok keretében előállított tárgyaknak a szó szoros értelemben vett háziipari termékektől

¹⁷ Gál 2009. 1873-ban a bécsi kiállításon már bőséges néprajzi anyaggal szerepelt Magyarország.

¹⁸ Kovács 1897: 253–272. Lásd még Fügedi 1996.

¹⁹ Xantus János már 1892-ban az eredeti tárgyak gyűjtésének lehetőségeit illetően írja: „Például: legújabbban a korsó, kanta és bokálygyűjtési mánia annyira divatba jött, hogy csaknem minden harmadik lakás egy fazekas raktárhoz hasonló, s ez okozza, hogy most már igen nehéz régibb s egyéb edényeket beszerezni...” (Xantus 1892: 309). Lásd még Bourdieu 2001.

²⁰ Bátky 1924; Györffy 1924; Viski 1925; lásd még Viski 1934.

²¹ Csilléry 1974; Hofer 1977.

²² A 'Gesunkenes Kulturgut' fogalmának a tisztázására senki nem vállalkozott, csak mint elvetendő téveszme említődött olykor meg tudomány történeti kontextusban.

²³ Marosi 1985.

való megkülönböztetése sem járt olyan további következtetések levonásával, amelyek a tárgyak művészségét indokoltak volna meg.²⁴ Az utóbbi évtizedekben megszapordott tárgyleltárak elemzései sem igen vezettek el olyan *tárgytipológiák* megalkotásához, amelyek a tárgyak valódi státusának a megállapításához közelebb vitte volna a népművészet kutatását.²⁵ Az 'artefaktumok' művészségének, esztétikai elemeinek a bemutatásához pedig a magyar néprajzi kutatás nem készült fel. Igazán kevés a kiút keresését mutató példa.²⁶

A fenti jóllehet ismert adatok felsorolása azt a célt szolgálta, hogy érzékeltesük a népművészet fogalom használata mennyire nem a tárgyak sajátosságain alapult, hanem kutatási hagyományként merevült meg. A fogalommal kapcsolatos bizonytalanságok a hagyományos megközelítési módokat alapjaikban teszik kérdésessé.

A néprajzi illetve népművészeti tárgyak túlnyomó többsége a szó tág értelmében vett kézművesség használatra alkalmas terméke. Mind a készítő mind a fogyasztó azt értékeli, hogy a tárgy megfelel-e a használati funkciónak. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok sora foglalkozik azzal, hogy az európai civilizációi keretében a gazdaság –társadalom – mentalitás – technológia összefüggései között mikor és hogyan alakulhatnak ki új szükségletek, technológiák és tárgyak.²⁷ Vannak olyan eszközök – például a fazekaskorong, a fejsze, a szövőszék, a tű –, amelyek nagyon hosszú időn át lényegében változatlanok. Ezek az eszközök és az alapanyagok eleve meghatározzák a nyersanyagból előállítható formát. A formán belül a változtatási lehetőségek korlátozottak.²⁸ Ide kapcsolhatjuk azt a kérdést is, hogy vajon a tárgyaknak vannak-e olyan sajátosságai, amelyek eleve esztétikaiaknak minősülnek vagy az esztétikai értékelés az érzékelésből fakad? Mivel ilyen jellemző jegyeket nem lehet megfogalmazni – vagy csak olyan tágan, mint amilyen például az 'anyagszerűség' – meggyőző az a felfogás, miszerint a tárgyat a funkciója és a használat kontextusa határozza meg.²⁹

A natúra–kultúra viszonylatában az emberi kézzel (tudással) előállított tárgy bizonyos értelemben alkotás is. Ennek az érzékelhető nyomait – még az esetlenségeket is – esztétikai jelzőkkel illetjük, mert mondjuk a céhkancsó technikai szempontból vett minősége és a paraszthímzés olykor suta mintaszerkesztése közötti különbséget másként nem tudjuk kifejezni. Az esztétizálás a paraszti tárgyrendszer dekonstrukcióját jelenti felszámolva azt a kapcsolati hálót, amely a tárgy jelentését megszabta.³⁰

A művészi alkotás a techné szintje fölött hoz létre új művet, ez az egyik alapvető ismérve. A néprajzi tárgyak előállításának a módja az utánzás és másolás: az eszközhasználat fogásainak elsajátítása a mesterek utánzása, a tárgyformák előállítása is

²⁴ Bobrovsky 1980; Csilléry 1974, 1977, 1985.

²⁵ Az anyagok elemi eszközökkel való megmunkálása például szövés, ácsolás, stb. 'technikai stílusként' akár évezredekken át és etnikumtól függetlenül hoz létre azonos tárgyakat, amelyek nem genetikai szálon kötődnek egymáshoz. Az ún. 'geometrikus stílus' megnevezés nem stílus, és nem jelent időbeliséget.

²⁶ Granasztói 2010. Lásd még Bausinger 2005.

²⁷ Braudel 1985: 269–334.; Elias 1987.

²⁸ Fábíán 1910.

²⁹ Schaeffer 2004.

³⁰ A tárgyrendszerek megalkotásáról lásd Juhász 2004; Baudrillard 1987.

minták követésén alapul. A fogyasztó tárgyválasztását sem az egyén tudatos döntése – ízlése – határozza meg azokban a paraszti közösségekben, amelyekben egyébként mindent a hagyomány lassan változó szabályai határoznak meg. A csaknem állandó technológiai feltételek között a funkciónak megfelelő tárgyformák legalábbis hosszú időn át ugyancsak állandóak. A bükkfából, faszögekkel összeerősített, faragó fejszével hasított, ácsolt, kézvonóval lesimított, egymáshoz hornyolással illeszkedő deszkákból előállított láda, pad, asztal³¹ készítésénél újításra nincs sem szükség, sem lehetőség. Az újítás az olcsóbb fából előállított fűrészelt deszka elterjedése hozta magával. Néprajzi leírásból tudjuk, hogy ahol az asztal lábát párhuzamosan és egyenesen illesztik az asztallaphoz, ott a polgárok számára dolgozó asztalosok mintáját követték. Az utánzás, a minták követése a tárgyalakítás számos területén kimutatható: az úri hímzés a népi hímzés, a templomi festett berendezések a bútorfestés előzményei, az aranyszálat sárga gyapjuszállal, az ezüstöt foncsorozott üveggel helyettesítették, a bútorok a polgári bútorművészetet utánozták, a lakásbelsők elrendezése az ergonómiai szükségesszerűségek követése mellett felsőbb társadalmi rétegek gyakorlatának hatásait mutatják.³² Tárgycsoportokat, sorozatokat vizsgálva válik láthatóvá, hogy a paraszti artefaktumok területén a változatképzés a jellemző és nem az újítás. Ugyanakkor a behatároltság ellenére a változatképződés nagy száma lehetséges. Noha minden egyes tárgy külön készül, az *nem egyedi*, még akkor, sem ha egyetlen darab készül el adott típusból. Egyetlen halotti lepedő sem egyedi, a standardizálódott típus egy variánsa. A variabilitás lehetőségeit Hargittai István kémikus a szimmetrikus szerkesztés apropóján éppen magyar hímzés-mintákon mutatta be.³³

A művészet, még közelebbről a képzőművészet céljára és a műalkotás rendeltetésére vonatkozó hatalmas irodalom ismertetésére itt nem térhetünk ki, a lényeg megragadását Heller Ágnestől idézzük:

„Azt a dolgot, tárgyat (beleértve a könyvben vagy kottában dokumentáltat is) nevezzük műalkotásnak, melyet nem használunk pusztán eszközként, mivel öncélnak is tekintjük. Ettől műalkotás ugyanis az alkotás. Ismétlem, nem használjuk »pusztán« eszközként, de persze eszközként is használhatjuk, ahogy az embert is, ahogy önmagunkat is. Használati cikk is lehet műalkotás, s ez benne éppen az, amit nem használunk, ami akkor kerül előtérbe, mikor felfüggesztjük a dolog használatát, mikor kontemplálunk. Az ember testére van írva, hogy ember, és nem szabad pusztán eszközként használnunk. A művészeti tárgy testére nincs ráírva, hogy az, attól lesz művészeti tárggyá, hogy nem pusztán használjuk, hogy kontempláljuk.”³⁴

A művészet meghatározására vonatkozó újabb elméletek a művészetet gyakorlatként fogják fel.

³¹ A felsorolás kifejezései az idézett tanulmányból származnak. Ugyancsak innen tudjuk meg, hogy a helybeli fűrő-faragó emberek eltanulták az asztalosipar fogásait, átvettek az ipartól néhány szerszámot is, és így tudták a városon dívtos bútordarabokat utánozni (U. Kerékgyártó 1981–1982).

³² Jeřábek 2000. Lásd még Mukařovský 2007.)

³³ Hargittai 1994; Voigt 2015.

³⁴ Heller 2006. A művészet, mint az esztétikum sajátos megnyilvánulási formája témához lásd Beke 2010; Marosi 1985; Szerdahelyi–Zoltai 1972; Szerdahelyi 2003; Tatarkiewicz 2000.

„Sok igazság van abban, hogy a művészetet gyakorlatként kell felfognunk. Sőt, az elmélet hagyományos céljait figyelembe véve az a definíció miszerint a művészet egy történetileg meghatározott szociokulturális gyakorlat, valószínűleg a lehető legjobb..... Mivel hűen reprezentálja azt, hogy miként azonosítjuk a művészet tárgyait és tevékenységeit, milyen kapcsolat van közöttük,, és hogyan tudjuk, őket kollektívan megkülönböztetni ez az elmélet valósítja meg leginkább a definíció kettős célját, vagyis a pontos reflexiót és az osztályokba soroló differenciálását.”³⁵

Mivel a művészet komplex gyakorlatként való felfogása nemcsak a műalkotásra vonatkozik, hanem az alkotók intencióira és a befogadók, felhasználók véleményére is, könnyű belátni azt, hogy a paraszti közösségek eszközeiket és az őket körülvevő tárgyakat eszközként vagy használati tárgyként kezelték.

Azt a gondolatot, amely szerint a tárgyak jelentését a használatuk szabja meg, Gadamer így fogalmazza meg: „Az esztétikai ítélőerő saját autonómiája nem alapoz meg semmiféle autonóm érvényszférát a szép objektum számára.”³⁶

A hagyományos paraszti tárgyuniverzumokban nem találjuk meg a dísz tárgyat sem, csak annak a nyomát, hogy a devóciós tárgyak egy része hogyan válik egyszerűsmind emléktárggyá is.

A tárgyak használata alapján érdemes lenne az egyetlen funkció betöltésére és a több funkció betöltésére alkalmas tárgyak megkülönböztetése. Nemcsak a strukturalista Bogatirjov, Mukařovsky hanem az ún. pragmatista esztétika elgondolásai is érthetővé teszik a tárgyak funkcióhierarchiáját.³⁷ Amikor például egy használati tárgyat nem az eredeti funkcióban használnak, az kétféleképpen történik: lefokozzák, vagyis a használhatatlan tárgyat az eredetitől eltérő célra még hasznosítják, vagy felemelik, vagyis a mindennapi életből kivonják, és új státusba helyezik.³⁸

A néprajzi tárgy létrehozásában a célszerűség a releváns momentum. A célszerű okból létrehozott tárgy pedig ontológiailag különbözik a művészi alkotástól, műtárgytól, még akkor is, ha díszített. Ha megvizsgáljuk, hogy az előállító szándékát a díszítést illetően, megállapíthatjuk, hogy az esztétikán kívüli és szemiotikai jellegű. A díszítésnek az előállító oldaláról az a célja, hogy a látványosság révén a tárgy eladhatóságának az esélyeit növelje. A saját háztartás számára készült díszített tárgy sem önmagáért való, hanem közöl valamit. Ezt a közleményt absztrakt minőségi kritériumok alapján, a valódi társadalmi kontextus nélkül nem lehet megfejteni.

Ha megnézzük, hogy a díszített tárgyak többsége – textil, kerámia, bútor – a ház használaton kívüli szobájába, mintegy kirakatba kerül, feltehetjük a kérdést, hogy mi lehet a célja ennek a hasznot nem hozó eljárásnak? A ház olyan női tér, amelynek csaknem minden részlete női tevékenységekhez, feladatkörökhöz kapcsolódik. A tisztaszoba par excellence ezeknek a tevékenységeknek és a tehetségnek a bemutatása,

³⁵ Shusterman 2003: 110.

³⁶ Gadamer 1984: 60. Lásd még Bourdieu: 1979.

³⁷ Verebélyi 2002: 36–44.

³⁸ Számtalan megfigyelés tanúskodik arról, hogy a díszítés nem óvta meg a tárgyakat a másodlagos, harmadlagos felhasználástól, azaz a használó éppen a szépet nem értékelte.

egyebek között az eladó lány cégére. A szoba látványa, a hímzések és szöttek halmozásával, a tányérok vagy bokályok – később szentképek – megsokszorozásával ezt a mondanivalót teszi szemléletessé. A falakon elhelyezett tárgyak a szabad felületek betöltésével inkább a horror vacui és nem valamilyen tudatos látványszerkesztés érvényesülését mutatják.³⁹ Nem valamilyen ősi díszítőösztön működéséről van tehát szó, hanem tudatos társadalmi stratégia alakításáról.

Azt a kérdést, hogy paraszti közösségek mit tartanak 'szépnek', igen kevesen vizsgálták. Nagy Zoltán és néhány más kutató észrevétele alapján megállapítható, hogy a 'szép' kifejezést is viszonylag ritkán hallani adatközlőktől.⁴⁰ A 'szép' szó helyett igen különböző kontextusban és igen különböző tárgyra vagy témára vonatkozóan inkább a 'kézre álló', 'célszerű', 'megfelelő', 'illő' szavak fogalmazódnak meg. Példák sokaságát találjuk az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból is arra, hogy gyakran nem esztétikai, hanem általában értendő minőség – a 'jó', 'megfelelő', 'tetszetős', 'sok' – jelentésben használták a 'szép' kifejezést.⁴¹ Vagyis a falusi nyelvhasználat sem igazolja azt, hogy a 'szép' esztétikai értéket jelentett volna.

A művészi alkotás egyedi. A néprajzi tárgysorozatba illeszkedik, amint fent már bemutattuk.⁴² Megtévesztő lehet az egyéniség szerepének a hangsúlyozása, hiszen amikor az elkészített tárgy túllép a közösségi használat keretein, akkor a paraszti hagyományok köréből is kiesik.⁴³

Az esztétika alapfogalmainak *szép-rút, tragikum-komikum* a tárgyakra vonatkozó alkalmazása nemcsak az általános esztétika alapelveinek, a megfelelő terminusoknak és a következtetési módoknak ismeretét igényli, hanem azzal is szembe kell nézni, hogy a folklór esztétikájának ez a területe inkább körvonalazott, mint alaposan kidolgozott.⁴⁴

„Az, hogy az esztétikum érzéki formában megjelenő emberi lényeg, bizonyíték arra is, hogy az esztétikum meghatározott nem esztétikai tulajdonságok sajátos egysége, hiszen önmagában sem az érzéki forma, sem az emberi lényeg nem esztétikai tulajdonság.”⁴⁵

Nekünk nem is marad más hátra, mint a néprajzi tárgyak 'nem esztétikai tulajdonságainak' vizsgálata, amely nem vezethető le sem a tárgyak formájából, se díszítmányaiból. A tárgyalkotó 'népművészet' problémáinak a megfejtése nem a készítő és a használó szándékaiban, a tárgyak megformálásának minőségében, hanem az értelmező percepciójában rejlik.

³⁹ Elgondolásunkat azok a későbbi lakószobák mutatják, ahol a falakra emléktárgyak, képek, falidíszek kerültek.

⁴⁰ Nagy 1974; 1996.

⁴¹ Szabó T. A. 2005: 399–413.

⁴² Madarassy László „művészkedő pásztorokról” szóló könyve szövegét nem is kell különösebb elemzésnek kitenni, hiszen nyilvánvaló, hogy a szerző értékeli művészetnek a mesterkedő pásztorok munkáját, amelyet ma hobby-tevékenységnek minősítenénk, és nem „*letűnt korok magyaros ízlésének*” (Madarassy 1935: 165).

⁴³ A folklór művészetek körében a személyiség fontosságának a hangsúlyozása nem művészet-elméleti megfontolásokat, hanem szociológiai elgondolásokat követett, amelynek a kezdetei a németországi népdalkutatásokhoz kötődnek. Lásd Bringemeier 1930, valamint Dégh 1960. Lásd még Nagy 1996; Gráfik: 2005, 2009.

⁴⁴ Jeřábek 2000; Voigt 1972.

⁴⁵ Bourdieu 2001; Gadamer 1994; Mukařovsky 2007; Szerdahelyi 2003.

Irodalom

BÁTKY Zsigmond

1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest: Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége.1924 *Rábaközi himnések*. 1. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. /Magyar Népművészet 1./

BÁTKY Zsigmond – GYÖRFFY István – VISKI Károly

1928 *Magyar népművészet*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

BAUDRILLARD, Jean

1987 *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

BAUSINGER, Hermann

2005 A tárgy és jelentése. In Fejős Zoltán – Frazon Zsófia (szerk.): *Jelentésteli tárgyak*. 11–13. Budapest: Néprajzi Múzeum. /MaDok-füzetek 3./

BEKE László

2010 *Műalkotások elemzése*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.

BOBROVSZKY Ida

1980 *A XVIII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BOURDIEU, Pierre

1979 *La Distinction. Critique social du jugement*. Paris: Les Éditions de Minuit.2001 A tiszta esztétika történeti genezise. In Házas Nikolett: *Változó művészetfogalom. (Kortárs frankofón művészetelmélet.)* 95–107. Budapest: Kijárat Kiadó.

BRINGEMEIER, Martha

1931 *Gemeinschaft und Volkslied. Ein Beitrag zur Dorfkultur des Münsterlandes*. Münster in Westfalen: Aschendorff.

BRAUDEL, Fernand

1985 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest: Gondolat.

CSILLÉRY Klára

1974 A magyar népművészet mezővárosi gyökerei. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. Budapest–Szolnok: Magyar Néprajzi Társaság–Damjanich János Múzeum. /Mezővárosok 1./1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. *Ethnographia* LXXXVIII. 14–30.1985 A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. *Ethnographia* LXXXVIII. 173–211.

DÉGH Linda

1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. *Ethnographia* LXI. 28–42.

DOMONKOS Ottó

1991 A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. In Paládi Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* III. *Kézművesség*. 7–154. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ELIAS, Norbert

1987 *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.

FÁBIÁN Gyula

1916 Sikdísztű művészet az Ipoly mentén: Szövött virágok. *Néprajzi Értesítő* XVII. 4. 52–72.

FEJŐS Zoltán

1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. 143–158. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

FEJŐS Zoltán szerk.

2000 *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FÜGEDI Márta

1999 Borsod megye népe a millenniumi kiállításon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XXXIII–XXXIV. 349–362.

GADAMER, Hans-Georg

1994 *A szép aktualitása. A művészet mint játék, szimbólum és ünnep*. Budapest: T-Twins Kiadó.

GÁL Vilmos

2009 A világiállítások és Magyarország (1851–1900). *Polgári Szemle* 5. 6. <http://polgariszemle.hu/archivum/50-2009-december-5-evfolyam-6-szam/358-a-vilagiallitasok-es-magyarorszag-1851-1900> (letöltve 2017. 05. 12.)

GRANASZTÓI Péter

2010 *Az eltűnt mindennapok nyomában. Kiskunhalas 1760–1850*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek 10./

GRÁFIK Imre

2005 A népművészet alkotói szabadsága. A szimmetria elvének érvényesüléséről. In Báth Dániel (szerk.): *Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*. 487–510. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék /Folcloristica 9./

2009 A kézműipar és a népművészet hatásterülete. (Műfajok, mesterségek rendszere.) In Kovács Zsuzsa – Marx Mária (szerk.): *Petánovics Katalin 70 éves*. 111–122. Zalaegerszeg: A Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. /Zalai Múzeum 18./

GYÖRFFY István

1924 *Szilágysági himnuszok*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi osztálya. /Magyar Népművészet 2./

HARGITTAI István

1994 A hét egydimenziós szimmetria tércsoport magyar himnuszeken. *Magyar Tudomány* 39. 4. 481–482.

HELLER Ágnes

2006 A művészet autonómiája vagy a műalkotás méltósága. *Jelenkor* 49. 3. 309–315.

HERMAN Ottó

1898 *Az ősfoglalkozások: halászat és pásztorélet. Az 1896. évi országos ezredéves kiállítás alkalmából*. Budapest: Pesti Könyvnyomda.

HOFER Tamás

1977 A XIX. századi stílusváltozatok: az értelmezés néhány lehetősége. *Ethnographia* LXXXVIII. 64–80.

JEŘÁBEK, Richard

2000 Leonardo da Vinci, Cranach A., Rubens, Velazquez und andere auf volkstümliche Weise. From Academic Art to popular Picture. *Proceedings from the 5th. International SIEF Conference*. klny. Bergen: Bergen Museum–University of Bergen,

JUHÁSZ Antal

- 2004 Életmód és tárgyi ellátottság Szegeden a 18. sz. végén és a 19. század első évtizedeiben. In *A szegedi táj vonzásában. 187–233*. Szeged: Bába Kiadó.

JURECSKÓ László

- 1989 Jankó János munkássága és nézetei a magyaros stílus létrehozására irányuló törekvések tükrében. In az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékének munkatársai (szerk.): *Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. 150–158. Budapest: ELTE BTK Művészettörténeti Tanszék.

KERÉKGYÁRTÓ Adrienne U.

- 1981–1984 Csíkmenasági leltárak (1779–1930). *Néprajzi Értesítő* LXIII–LXVI. 71–162.

KORFF, Gottfried

- 1992 Volkskunst als ideologisches Konstrukt? Fragen und Beobachtungen zum politischen Einsatz der „Volkskunst” im 20.-ten Jahrhundert. *Jahrbuch für Volkskunde* 15. 23–49.
1996 Ein Mythohomoteur: Volkskunst. *Schweizerisches Jahrbuch für Volkskunde* 92. 2. 221–233.

KOVÁCS Gyula

- 1898 A magyar háziipar törzskönyve. In Matlekovics: *Magyarország az ezredik évben*. kiállítási főjelentés 8. kötet 30–84. Klny. Budapest: Pesti ny.

KRESZ Mária – SZABOLCSI Hedvig szerk.

- 1973 *A népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és iparművészetről 1873–1899*. Budapest–Szolnok: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport–Néprajzi Kutatócsoport–Damjanich János Múzeum. /Documentatio Ethnographica 4./

KRIESCH Aladár

- 1903 Mit jelent hát a kalotaszegi művészet? *Magyar Iparművészet* 6. 250–256.

LACKNER Mónika

- 2012 A háziipar szervezett keretei és irányai. 1867–1910. In Fülöp Hajnalka et al. (szerk.): *Nők, szőnyegek, házi ipar*. Kiállítási katalógus. 186–191. Budapest: Néprajzi Múzeum.

MADARASSY László

- 1935 *Művészkedő magyar pásztorok*. Budapest: Magyar könyvbarátok.

MUKAŘOVSKY, Jan

- 2007 Az esztétikai norma problémái. In *Szemiológia és esztétika*. 57–71. Pozsony: Kalligram.

MAROSI Ernő

- 1985 *Bezetés a művészettörténetbe*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat.

NAGY Zoltán

- 1974 Mi a szép? In Nagy Gyula (szerk.): *Parasztélet a vásárhelyi pusztán*. Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumi Igazgatóság. /Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4./
1996 Népművészet céltárgyakon és mesterműveken. In Gráfik Imre (szerk.) *Vas megye népművészete*. 196–227. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

PALLAS NAGY LEXIKONA

- 1893–1900 1–18. kötet (szerk. Bokor József). Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai RT.

REYNOLDS CARDILEONE, Diana

- 2014 *Alois Riegel in Vienna 1875–1905*. Burlington: Point Loma Nazarene University.

RIEGEL, Alois

1998 *Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest: Balassi Kiadó.

SCHAEFFER, Jean-Marie

2004 „Objet esthétiques?” *L’Homme* 170. 25–45.

SCHARFE, Martin

1974 Die Volkskunst und ihre Metamorphose. In *Zeitschrift für Volkskunde* 70. 215–245.

SHUSTERMAN, Richard

2003 *Pragmatista esztétika. A szépség megélése és a művészet újragondolása*. Pozsony–Budapest: Kaligram.

SINKÓ Katalin

1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és hazai képzőművészetben. *Ethnographia* 121–154.

SZABÓ T. Attila

2005 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* XII. kötet Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó.

SZERDAHELYI István

2003 *Bevezetés az esztétikába*. Budapest, Zsigmond Király Főiskola.

SZERDAHELYI István – ZOLTAI Dénes (szerk.)

1972 *Esztétikai kislexikon*. Budapest: Kossuth.

SHUSTERMAN, Richard

2003 *Pragmatista esztétika. A szépség megélése és a művészet újragondolása*. Budapest–Pozsony: Kalligram.

TATARKIEWICZ, Wladiszlav

2000 *Az esztétika alapfogalmai*. Budapest: Kossuth.

VIKÁR Béla

1893 Néprajzi tárgyak gyűjtése a milléniumra. *Ethnographia* IV. 4–6. 85–93.

VISKI Károly

1925 *Dunántúli Bútorok*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. /Magyar Népművészet 6./

1934 Diszítóművészet. In Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly: *A magyarság néprajza*. II. kötet. 396–438. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi nyomda.

VEREBÉLYI Kincső

2002 *Kor és stílus a magyar népművészetben*. Budapest: Osiris Kiadó.

2009 A népművészet határai. In Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány, örökség, közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében*. 139–156. Budapest: Teleki László Alapítvány.

2015 Utak és tévutak a népművészet kutatásában. *Ethnographia* CXXVI. 1–23.

VOIGT Vilmos

1972 *A folklór esztétikája*. Budapest: Kossuth.

1978 Folklorizmus a szimbolizmusban. *Hungarológiai Közlemények* X. 35. 5–24. Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,

2015 Szimmetria. *Ethnographia* CXXVI. 42–60.

XANTUS János

1892 A magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története egy indítvány jövőjét illetőleg. *Ethnographia* III. 298–310.

Verebélyi Kincső

DSc., ny. egyetemi tanár, Budapest

e-mail: verebelyi.kincso@gmail.com

Kincső Verebélyi

The ornamented ethnographic objects and the aesthetical qualities

The author of the article discusses the origin of the concept of ‘folk art’ and the changing contexts of its use. The purpose of the critical overview is to present the obvious contradictions and to bridge these inherent conceptual gaps. In the past decades the research achievements have not been able to be utilised because of inappropriately selected frames of interpretation. The author points out that revealing the functions of the ornamented ethnographic objects cannot rely upon the iteration of customary viewpoints but, rather, it should take into consideration the outcomes of social history, applied arts as well as basic aesthetical postulates. The truth of the ethnographic object set into context is more important than the pseudo reality of folk art.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Borsos Balázs: A magyar népi kultúra regionális struktúrája. I-II. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2011. 563 p., 354 p.

Balázs Borsos: The Regional Structure of Hungarian Folk Culture. Waxmann, Münster – New York, 2017. 436 p.

Báti Anikó

A magyar köztudatban élő kulturális különbségek felismerésétől a tudományos értékű, a kulturális jelenségek regionális különbségeinek értelmezéséhez, térbeli vizsgálatához a jól leírható, egymással összevethető egységek megragadásáig hosszú út vezetett a néprajztudományban. A kartográfiai módszer segítségével a kulturális jelenségek diffúziója, az elterjedés módja, törvényszerűségei is objektív módon feltárhatóakká váltak. Az európai néprajzi atlaszok közül kiemelkedik az 1987-1992 között publikált magyar anyag, amely a korábbi munkák tanulságait is fölhasználta, tematikájában pedig az egyik legváltozatosabb, a legtöbb jelenséget vizsgáló munka. A 9 kötetes Magyar Néprajzi Atlasz a teljes magyar nyelvtérületet lefedi, 417 gyűjtőponton. A kutatás elsődlegesen a 19-20. század fordulójának népi kultúráját tárta föl, a változásokra és a recens jelenségekre kevés kitekintéssel. 634 térképlap jelent meg a gyűjtőfüzetek földolgozása után, azonban máig hiányoznak az ezeket kiegészítő, magyarázó kötetek.

A magyar népi kultúra regionális struktúrája című kézikönyvhöz forrásként a Magyar Néprajzi Atlasz szolgált. Borsos Balázs munkájának első nagy eredménye az volt, hogy elkészítette a Magyar Néprajzi Atlasz digitális változatát, amely az adatok gyorsabb, sokrétűbb áttekintését tette lehetővé. Továbbá összeállította az atlasz további két, 10. és 11. virtuális kötetét, további 100 virtuális térképét is (a mezőgazdasági, népesedési viszonyokra, földrajzi, történeti, közgazdasági tagolódásra vonatkozóan), amelyek újabb elemzési lehetőségeket is magukban rejtettek.

Borsos Balázs a 2009-ben megvédett akadémiai doktori értekezésében elvégezte a 634 térképlap digitalizált változatának csoportelemzését, jelen kötet ennek a munkának az eredményeit teszi közzé. Borsos Balázs célja az volt, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz adataira építve megrajzolja a magyar népi kultúra regionális struktúrájának szintézis jellegű képét a számítógépes adatfeldolgozás, elemzés eredményeinek és a már megfogalmazott néprajzi tájak és több kulturális jegy területi tagolódásának összevetése alapján.

A kidolgozott új, matematikai kutatási módszer, a számítógépes csoportelemzés révén – amely alkalmas más néprajzi atlaszok feldolgozására is – megrajzolható a 19-20. századi magyar paraszti kultúrának, az atlaszban ábrázolt kulturális jelenségek jellemző területi tagolódása. A vizsgálat alapegységeinek definiálásához Borsos Balázs a Paládi-Kovács Attila által kidolgozott kulturális régió fogalmát használta föl: nagy-, közép és kistrégiókat, néhol ezeken belül mikrorégiókat különített el. A vizsgálatok igazolták a néprajztudomány addigi eredményei által már korábban is megfogalmazott, de objektíven nem pontosított nagytájak, közepes és kistrégiók szintjeit. Ugyanakkor kirajzolódtak azok a zónák is, amelyek addig csak sejtésként voltak jelen a tudományban, így például egy, az Alföld északkeleti része és Erdély között húzódó Átmeneti nagyrégió, azaz az Alföld két régióra bontható a Hódoltság és az azon kívüli részek mentén. Az elemzés kimutatta továbbá, hogy Moldva nem válik el olyan élesen, mint azt korábban feltételezték. A Felföld a legnehezebben körülhatárolható nagyrégió, mind elnevezésében, mind területileg sok kérdést vet föl. A középrégiók fogalma új keletű, a néprajzban még kevésbé általános. A Kósa László által megállapított 26 helyett 18 közép-

régió rajzolható meg a térképezett jelenségek csoportelemzése nyomán, eltérések Nyugat-Erdélyben és a Felföldön vannak. Ezen a vizsgálati szinten Borsos Balázs megerősítette a korábbi vélekedést, mely szerint a Palócföld kulturális, etnikai különállását nem lehet igazolni, ugyanakkor a középrégió határait a hegyek és folyóvölgyek választóvonalai jelzik.

A kulturális tagolódási struktúra legkisebb egységeinek, a kis- és mikro-régióknak a körülhatárolásához az atlasz gyűjtőpontok alapján rendelkezésre álló adatok nem minden esetben bizonyultak elégségesnek, így a kép pontosításhoz más módszer, a számítógépes adatfeldolgozásra alapozott kulturális hasonlóságvizsgálatra is szükség volt. Viski Károly 1938-as felosztásában több mint 100 kistrégiót említ, a Néprajzi Atlasz 77 kistrégiót jelöl. Borsos Balázs kutatásai nyomán a magyar népi kultúrában a klaszterezések eredményeként 5 nagyrégió, 18 középrégió és 103 kistrégió határolható körül, mely utóbbiak közül további finomítás révén 31 mikro-régió is megragadható volt. Borsos Balázs ezeket az eredményeket a kulturálishasonlóság-vizsgálattal is egybe vetette, továbbá a földrajzi, nyelvészeti felosztást, a korábbi vonatkozó néprajzi kutatások korábbi eredményeit is felhasználta (népzene, néptánc, építkezés, kalendáris szokások, kenderfeldolgozás, díszítőművészet témakörében). A néprajztudomány azonban nem rendelkezik minden vizsgált területi egységről azonos mélységű leírásokkal, ezért újabb, a most vázolt keretekre építő, a területi tagolódásra nagyobb figyelmet fordító vizsgálatokra lenne még szükség, ám a lehetőségek korlátozottak, állapítja meg a szerző, a recens vizsgálatok számára ezek a kulturális aspektusok már nem elérhetőek, a történeti források pedig nem biztos, hogy elégségesek.

A magyar népi kultúra regionális struktúrája kézikönyv I. kötetének első fejezete számba veszi a kultúra területi tagolódásának eddigi vizsgálati eredményeit, az azokat összegző néprajzi atlaszokat, európai kitekintéssel. Összegzi a terminológiai felvetéseket, problémákat. A második fejezet az adatbázist, a Magyar Néprajzi Atlasz feldolgozásának előkészítő lépéseit a digitalizálás menetét írja le lépésről lépésre. A harmadik fejezet az újonnan kidolgozott számítógépes program segítségével elvégzett klaszteranalízist, az elemzést, az adatok értékelésének óriási feladatát tárja az olvasó elé. A munka nehézsége például abból adódott, hogy az adatfelvétel hiányosságait is kezelni, az elemzésben pedig korrigálni kellett.

A negyedik fejezetben Borsos Balázs kicsit kilép az eddigi gondolatmenetből: a fenti vizsgálati módszert alkalmazva az európai néprajzi atlaszokat is megvizsgálja. Bebizonyítja, hogy az eljárás például a Német Néprajzi Atlasz mintatérképein is eredményesen alkalmazható a térképadatok feldolgozása során.

Az ötödik fejezet a regionális tagolódást a közigazgatási, nemzetiségi, vallási, településdemográfiai, mezőgazdasági, földrajzi, nyelvjárási és egyes kulturális jegyek néprajzi térképeivel vetíti egymásra. A hatodik, legnagyobb fejezetben található mindezen eredmények leírása, az egyes kulturális régiók szintenkénti lebontása. A hetedik, összegző fejezet újra számba veszi a felmerült problémákat, és az azok megoldására kidolgozott új módszereket, és az elért eredményeket. A kötetet gazdag magyar és idegen nyelvű bibliográfia zárja.

A II. kötet tartalmazza a főszöveg fejezeteihez tartozó mellékleteket, a klaszterezési térképeket és táblázatokat, továbbá a települések hasonlósági táblázatát, valamint a Magyar Néprajzi Atlasz 10., 11. kötetének térképeit. A két kötetet egymás mellett kinyitva lehet a csak főszöveget olvasni és nyomon követni adatokat, melyekre terjedelmi okokból nem hivatkozik a szerző ott, ahol ez nélkülözhető.

A 2011-ben publikált magyar nyelvű kétkötetes kézikönyv eredményeit 2017-ben rövidített, egykötetes formában, angol nyelven is közzé adta a szerző. A magyar nyelvű változathoz képest az angol kiadás elsősorban abban tér el, hogy a teljes 6. fejezetet és a hozzá kapcsolódó térképmellékleteket

kimaradtak. Így ebbe a kötetbe csak a nemzetközi érdeklődésre is számot tartó bevezető, leíró és az eredményeket összegző fejezetek kerültek be a hozzájuk kapcsolódó klaszterterkép és táblázat mellékletekkel, az Atlasz gyűjtőpontjaival és a virtuális 10. és 11. fejezettel kiegészítve.

A kézikönyv megírása és szerkesztése során is a földrajzi nevek helyesírása volt az egyik nagy figyelmet igénylő feladat, amely során időnként tovább kellett gondolni a vonatkozó szabályokat, például a néprajzi tájnevek, állandósult szókapcsolatok esetében. Az angol fordítás során is nehéz volt ezen földrajzi nevek kezelése, átírása. Ehhez alaposan átgondolt és következetesen végigvitt módszert alkalmazott a szerző és Borsos Béla fordító.

Borsos Balázs összehasonlító elemzései, az újszerű megközelítésmódja révén nyert objektív tudományos eredményei igazolták Barabás Jenő 1992-ben megfogalmazott elvárásait: a Magyar Néprajzi Atlasz teljes adatállományára alapozó tagolódás-vizsgálat révén korábban kevésbé átlátható kapcsolatrendszerekre is fény derült. Másrészt megerősítést nyertek a részvizsgálatokból kirajzolódó kisebb-nagyobb kulturális határok is, egybe vetve a korábbi, más tudományterületek által összegyűjtött eredményekkel. A néprajzon túl a rokontudományok számára is értékes forrás, fontos adatbázis lehet Borsos Balázs összehasonlító, szintetizáló kézikönyve.

Földessy Edina: Torday Emil kongói gyűjteménye. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 21. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2015. 220 p.

Régi Tamás

220 oldalas, kétnyelvű (magyar-angol) múzeumi tárgykatalógus, két térképpel, fekete-fehér korabeli fotográfiákkal és színes tárgyfotókkal a budapesti Néprajzi Múzeum Torday Emil tárgygyűjteményéről.

Torday Emil (1875–1931) magyar származású antropológus, afrikanista volt, aki három nagyobb utazást tett a huszadik század első évtizedében a Kongó medencébe. Az első útját (1900–1904) még, mint belga banktisztviselő, míg a másodikat (1905–1907) (bár még mindig egy belga kereskedelmi vállalat pénzéből) de már, mint tudományos kutató, a British Museummal, az oxfordi Pitt Rivers Museummal és a Királyi Antropológiai Intézettel együttműködve hajtotta végre. Nekik kezdte meg tárgygyűjtéseit és innentől együtt dolgozott az ott dolgozó kollégákkal (Thomas Joyce és Sir Charles Read). A gyűjtött tárgyak nagy része a mai napig a British Museumban illetve egy kisebb hányaduk a Pitt-Rivers Museumnál található. Harmadik, önfinanszírozású útját (1907–1909) tekinthetjük tudományos szempontból a legsikeresebbnek. (A British Museum felajánlotta Tordaynak, hogy a gyűjtött tárgyakat megvásárolja, így a kutató ebből a pénzből volt képes útját finanszírozni.) Ekkor Torday már elismert szaktekintélynek számított, korát meghaladó gyűjtési és adatfelvételi munkamódszereket alkalmazott, több helyi nyelvet beszélt és személyiségével könnyen megnyerte az utazás alatt meglátogatott helyi közösségeket. Az út alatt Torday több ezer tárgyat gyűjtött, szisztematikusan, több népet meglátogatott, néhányuk az akkori nyugati világban teljesen ismeretlen volt. Az expedíció a szonge, tetela, a Kuba Királyság területén élő népek, illetve a lele, pendé és a bunda – hogy csak a legfontosabbakat említsen – népek területéről szerzett hatalmas tárgyi anyagot.

A budapesti Néprajzi Múzeumba a leltár szerint jelenleg található 462 darabos Torday gyűjtemény ezen harmadik útról származik. A gyűjtemény önmagában nagyon értékesnek mondható annak ellenére, hogy a harmadik expedíció hatalmas tárgygyűjteményét Torday a fent említett két brit és a belga Kasai Társaságnak ajánlotta fel (arról azonban nincs ismert adat, hogy ez a gyűjtemény tényleg eljutott volna a Kasai Társasághoz), és 'csak' a számukra nem annyira értékes tárgyak kerültek Budapestre. A gyűjteményben az egyes meglátogatott népek aránytalanul képviseltetik ma-

gukat és a legtöbb tárgy, ahogy általában véve Torday életművében is, a Kuba Királyság területén élt népektől származik.

Több forrás tévesen Torday-t teszi meg a Kuba Királyság 'felfedezőjének', annak ellenére, hogy előtte már másik két kutató is leírását adta a királyság egyes népeinek. Nem úgy a gyűjteményben szintén jelentősen reprezentált lele és vongo népeknek, akiket Torday írt le elsőként a nyugati tudomány számára. A budapesti Torday-gyűjteményben még nagyobb számban találhatók tárgyak a Kuba királyságtól északra élő tetela és a keletre élő bunda és pende népektől.

A katalógus bevezetéseként életrajzi adatokat tudhatunk meg Tordayról, néhány újabb részletre is fény derül, ami Földessy Edina kritikai feltáró munkáját dicséri, hogy mint előtte oly sokan, nem fogadta el a másodlagos források egymást ismételtető hibás adatait, hanem utánajárt több kérdéses életrajzi részletnek. Ez a kritikai szemlélet végigkíséri a katalógust és elsődleges forrássá emeli a későbbi Torday-val foglalkozó munkák számára is. Mivel a budapesti Torday gyűjtemény a kutató harmadik útjának gyűjtéséből származik, ezért a kötet bevezetője egy hosszabb részt szentel ezen harmadik útnak. Itt részletesen olvashatunk a gyűjtés körülményeiről, végül pedig Torday szakmai pályafutásáról és tudományos megítéléséről.

A kötet második nagyobb fejezete a budapesti Torday gyűjtemény bekerülésének történetét, illetve az érintett népeket ismerteti röviden. Ez a rész is hasznos a kötetben később szereplő tárgyak néprajzi kontextusba helyezéséhez. Ezt a részt követi a kötetben használt tárgycsoportosítás, ami nagyban követi Torday saját kategóriarendszerét. A katalógus a következő csoportok szerint mutatja be a gyűjteményt: szövetfajták, viseletek, öltözetkiegészítők, testdíszek, ivóedények, egyéb faragott használati tárgyak, kerámiából és tőkből készült tárgyak, fonott tárgyak, fegyverek és szerszámok, bárdok, nyilazás eszközei, hajítódárdák, pajzsok, egyéb fegyverek, halászat és vadászat eszközei, földművelés eszközei és egyéb szerszámok, tűzgyújtás eszközei, hangszerek, vallási-rituális élet tárgyai és hatalmi jelvények, hagyományos fizetőeszközök, testápolás és a gyógyítás eszközei.

Ezen rendszerben és sorrendben a katalógus rövid tárgyleírásokat közöl, amiket színes fényképekkel illusztrál. A fényképek élvezhetőek, részlet gazdagok és legtöbbször eddig publikálatlan tárgyakat mutat be. A leírások rövid, informatív múzeumi katalógus leírások. A kötet végén irodalomjegyzék segíti az olvasót illetve egy hasznos tárgy/nép index mutatja be a kötetben szereplő gyűjteményt.

A katalógus szakmailag magas színvonalú, tipográfiai tetszetős. A színes tárgyfotográfiák, Torday utazótársának Hilton-Simpsonnak fekete-fehér terepfotográfiáinak reprodukciói nagyszerű könyvélményt nyújtanak az olvasónak. A térképek segítik a térséget nem ismerőket az egyes népek és Torday útjának orientációjában. A szövegen egyértelműen látható, hogy hatalmas kutatói munka áll mögötte. Torday nem egy elfelejtett kutató, soha nem is volt az, de az általa gyűjtött tárgyakról eddig még nem jelent meg ilyen alapos múzeumi katalógus. Sem a British Museum sem a Pitt Rivers Museum nem készített eddig ilyen alapos áttekintést a birtokukban lévő tárgyakról. Ebből a szempontból Földessy Edina kötete nemzetközi szempontból is kimagasló teljesítmény.

A kötetet olvasva a legtöbb terepantropológusban megfogalmazódhat, hogy vajon mit szólna ma Torday, hogy Magyarországon ilyen kiemelkedő figyelmet kap munkásságának, gyűjteményének feldolgozása. Amilyen személyiség kirajzolódik az írásaiból és a kortársainak leírásából nagy valószínűséggel büszkeséggel és örömmel töltené el ez a figyelem. De ami talán még fontosabb, hogy vajon mit szólnának maguk a katalógusban szereplő népek, illetve azok leszármazottai ahhoz, hogy tárgyaik, fotóik a katalógusban szerepelnek. Esetleg vannak-e az itt bemutatott tárgyak között olyanok, amelyeknek bemutatásával az adott csoport vallási vagy politikai érdekei miatt nem értene egyet? Vagy esetleg bemutatásra kerülnek-e olyan tárgyak, amelyekből az adott közösség tanulhatna

a több mint száz évvel ezelőtti kultúrájáról, őseiről, hagyományairól? A néprajzi – különösen a gyarmatosítás korából, Európán kívülről származó – tárgyak reprezentációja számos etikai kérdést vet fel, amelyeket talán legjobban antropológiai munkamódszerekkel lehetne feloldani. Kérdés, hogy a múzeumi katalógusoknak feladata-e beemelni a 'benszülött' reflexiókat a saját tárgyaikra vagy pedig az már egy más műfajú közlést eredményezne, ami nem volt célja sem a jelen kötet szerzőjének sem egyéb néprajzi tárgykatalógusnak.

Valószínűleg számos elfogadható válasz létezik a fenti kérdésekre. Ami a jelen kötet kapcsán azonban egyértelműen kijelenthető, hogy egy nemzetközi szinten is kimagasló kutatói munkán alapul, amire a magyar néprajz, antropológia és afrikanisztika méltán büszke lehet.

Turai Tünde (szerk.): Hármashatár néprajzi értelmezésben. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Kutatóintézet, 2015. 294 p.

Turai Tünde és Csaba Mészáros (szerk.): Hármashatár néprajzi nézetben. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Kutatóintézet, 2015. 218 p.

Lajos Veronika

A határkutatásoknak napjainkig sokat tárgyalt témája egyrészt a kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai határok viszonya egymással, másrészt mindezek kapcsolata a földrajzi, konkrét helyekkel, vagyis a tér (*space*), legyen az földrajzi, kulturális vagy társadalmi, és a hely (*place*) közötti összefüggések. Tekintsük bár a határokat adott földrajzi térben meghatározottnak vagy dinamikusan változó, kulturális jelenségekhez kötöttnek a néprajzi és kulturális antropológiai kutatások a határokat használó, ki- és átalakító, azzal kapcsolatba kerülő lokális társadalmakat, illetve a határjelenségeket és a határfolyamatokat vizsgálják.

A Turai Tünde szerkesztésében megjelent *Hármashatár néprajzi értelmezésben* (2015) című tanulmánykötet az MTA BTK Néprajztudományi Kutatóintézet négyéves (2011–2015) OTKA pályázatának eredményeit tartalmazza. A kutatás a rendszerváltozást követő két évtizedben bekövetkezett változások hatását vizsgálta a hármashatártérségben található települések lakosságára, és a közöttük lévő kapcsolatrendszer kulturális, gazdasági és társadalmi dimenziójának feltárására vállalkozott. Ennek érdekében a Kutatóintézethez és az egyéb, magyarországi és határon túli, tudományos műhelyekhez kötődő kutatók az etnográfiai terepmunka mellett kérdőíves vizsgálatokat végeztek és vizuálisan, elsősorban fényképek és egy dokumentumfilm formájában, is megőrizték a határterületek mindennapjait. Ez utóbbiból külön kötet készült Turai Tünde és Mészáros Csaba szerkesztésében *Hármashatár néprajzi nézetben* (2015) címmel, amelynek célja a hármashatár-helyzet vizuális antropológiai értelmezése.

A Turai szerkesztette tanulmánykötet sokféle témát tárgyaló írásai tulajdonképpen a magyar hármashatár (a magyar-osztrák-szlovén, a magyar-román-szerb és magyar-román-ukrán) sok szempontú elemzését valósítják meg – kivéve a Magyarország északi szomszédját is magában foglaló hármashatárterületeket (magyar-szlovák-ukrán és magyar-osztrák-szlovák). A kutatók feltehetően a Szlovákiát érintő hármashatárokat a munka folytatásaként kívánják megvizsgálni – bár az olvasónak ezen a ponton némi hiányérzete támad a vonatkozó indoklás ismerete nélkül.

A kötetbeli tanulmányok két nagy témacsoportba sorolhatók. Az első téma – egyben az első fejezet – a határkutatásoknak a kortárs nemzetközi szinten bevett társadalomtudományi elméleteibe és gyakorlatába nyújt betekintést egyrészt a határkutatás néprajzi megközelítéseinek (Mészáros 2015a) és a magyarországi migrációs folyamatoknak (Balogh) a tárgyalásával, másrészt egy nemzetközi és

egy hazai példával. Előbbi a finn és svéd határon elhelyezkedő Tornio-völgyben élők mindennapi határátlépési gyakorlatát, a határvidéki lakóhely kiaknázásának módját elemzi (Ruotsala). Utóbbi a hármashatár mint a határhelyzet egy különleges típusának alakulástörténetét, tér- és tájféldrajzi változatait, továbbá az ehhez kapcsolódó politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális, turisztikai vonatkozásokat tárgyalja nyugat-magyarországi példák alapján (Gráfik).

A kötet többi írásának, szám szerint tizenháromnak, a szervezőelvé a földrajzi elhelyezkedés, vagyis az ugyanabban a hármashatár menti térségben végzett kutatások kerültek egy-egy fejezetbe (2. fejezet: Magyar-osztrák-szlovén hármashatár, 3. Magyar-román-szerb hármashatár és 4. Magyar-román-ukrán hármashatár). Ez az elrendezés rendkívül jól szemlélteti azokat a különbségeket és hasonlóságokat, ahogyan a természetüket tekintve is különböző típusú hármashatárok egy-egy oldalán élők (ki- és fel)használják az országhatárokat, illetve, ahogyan megélik, értelmezik határ menti helyzetüket. Például a három természetvédelmi terület találkozásánál elhelyezkedő magyar-osztrák-szlovén határ esetében megfigyelhető a hármashatár brand-esítése, ami nem csak az utcák és egyesületek elnevezésében érhető tetten például Szentgotthárd esetében, hanem a hármashatár egyben a helyi lakosság lokális identitásának sajátos vonása is (Mészáros 2015b 78). Továbbá ez a határterület „az elmúlt 25 évben...az egymás mellett élő határtérségekből kölcsönösen együttműködő határtérségekké fejlődött” (Bednárík 85. – kiemelés B. J.). Ugyanakkor a magyar-román-szerb hármashatár mentén más tapasztalható: itt a határ minden egyes oldalán az emberek „különböző válaszokat adnak a határ jelenségére: a romániai terepen a multikulturalizmus ideálja, a szerbiai oldalon a kisebbség-többség problematikája, a magyarországi területen pedig az etnocentrikus elzárkózás a domináns” (Turai 137). A szerbiai oldal magyar és szerb lakosságának körében az tapasztalható, hogy a „határmentiség nem jelent kulturálisan hárompólusú kapcsolatrendszert” (Klamár 188.), vagyis az egyén és közösség kulturális identitását sokkal inkább az anyanemzethez történő kötődés jellemzi (a szerbek a belső szerbiai részekhez kapcsolódnak, a magyarok a határvidék magyarországi településekhez).

A néprajzi és kulturális antropológiai határkutatások kedvelt témái közé tartoznak az államhatárokat különböző módon és formában használó, illetve ki- és felhasználó lokális társadalmakban tapasztalható szociokulturális jelenségek és gyakorlatok, tulajdonképpen az embereknek, dolgoknak, eszméknek és tárgyaknak a határon vagy annak közelében, avagy a határzónában megfigyelhető mozgása, amelyeknek központi eleme a politikai határvonala(k)on történő átkelés. Ennek egyik klasszikus típusa az, amikor az emberek a határon átkelést életformaként gyakorolják, mint például a transznacionális üzleti élet vezetői és a nemzetközi szakmai elit tagjai, a nomádok, a csempészek vagy a vendégmunkások. Ez utóbbira példa a kötetben a vajdasági magyarok magyarországi munkavállalási gyakorlata és annak reprezentációs stratégiái (Papp), vagy az osztrák-magyar határ túloldalán idénymunkát vállaló és (gyakran használtcikk-)kereskedéssel, vásárolással foglalkozó romák (Kardos). Közismert az olyan transznacionális életforma is, amelynek fenntartói az egyik ország határa mellett élnek és napi szinten vagy heti rendszerességgel a szomszéd államba járnak dolgozni, előnyt kovácsolva két ország gazdasági helyzetének különbségéből (Lovas Kiss). A határokon átvélt informális gazdasági stratégiák is ugyanezt a sajátosságot használják ki, aminek részleteit a mátszalkai üzemanyag- és cigaretta, szeszesital csempészetet elemző tanulmányban ismerhetjük meg (Borbély). További izgalmas kapcsolódó terület az egészségturizmus, amelyen belül elsősorban a gyógyturizmus kérdését tárgyalja a kötet a magyar-román-ukrán hármashatár-térségben – konkrétan a magyarországi kórházakba nőgyógyászati vizsgálatra, terhesgondozásra és szülni járó kárpátaljai és romániai nők esetét (Szilágyi).

Amennyiben a határ fogalmának értelmezése során a határ alatt az államhatárokat értjük, akkor az országhatárokat jelölő emlékművek, illetve egyéb határjelölő tárgyak és a hozzájuk kapcsolódó emlékezési gyakorlatok, szimbolikus tartalmak, továbbá a határörizet objektumainak örökséggé alakítása kulcskérdésként jelenik meg. A magyar-szlovén államhatár mentén a magyar nemzetiségű lokális társadalmak például „a több évtizedes szétszakítottságot követően újra és újra lebontják szimbolikus formában” az emlékezetben napjainkig jelentőséggel felruházott „*vasfüggöny*” (Mód 103. – kiemelés M. L.).

A határ több szempontból is meghatározó szerepet tölthet be az emberek életében, a fentiek mellett, a társadalmi tényként megkonstruált határ jelensége az egyéni identitásnarratívák strukturáló eleme is lehet. A szerb-magyar határszakaszon élők körében – ellentétben a magyar-osztrák-szerb határvidékkel – nem alakult ki sajátos határidentitás, a határ sokkal inkább elválaszt, mintsem összeköt. Éppen ezért a határértelmezések nagyon sokfélék, mind a szerb, mind a magyar oldalon „a határ társas térben elfoglalt *helye* korántsem olyan rögzített, mint annak az objektív fizikai térben megjelölt koordinátái” (Laszák 177, kiemelés az eredetiben). Ugyanakkor a Nagykároly környéki, Romániában elhelyezkedő sváb településeken a határ összekötő funkcióját megerősítő szociokulturális jelenségek figyelhetők meg, például az elszármazottak rendezte sváb találkozók vagy egy, a nevében is a határok áthidalását célzó folyóirat (*Brücke*) kiadása (Marinka).

A határ jelenségére adott válaszok (stratégiák, gyakorlatok, narratívumok, jelentésmezők) annak függvényében is eltérhetnek egymástól, hogy a helyiek miként értelmezik a település földrajzi elhelyezkedését a határszakaszon. A makói tapasztalatok (Apjok) szerint az a döntő a határmentiség meghatározásában, hogy milyen kölcsönös szociokulturális kapcsolatok vannak, illetve vannak-e egyáltalán, a határszakasz két oldalán élők között. Mivel a makóiak ilyesmit egyáltalán nem tapasztalnak a mindennapokban, vagyis a határ összekötő szerepe elenyésző, ezért nem is tekintik határ mentinek saját lakhelyüket. Itt tehát egy olyan izgalmas tértermelési gyakorlatról (*place-making practice*) van szó, pontosabban olyan határtermelési munkáról (*borderwork*), amellyel a makóiak annak érdekében tesznek erőfeszítéseket, hogy folyamatosan lebontsák és felülírják a város sajátos, határ menti földrajzi beágyazottságát.

A Kutatóintézet azzal a döntéssel, hogy a vizsgált területeken vándorkiállítást és a helyi szakembereket bevonó műhelybeszélgetéseket szervezett, ismét bizonyította, hogy nyomon követi a nemzetközi tudományosságban elterjedt gyakorlatokat (együttműködés [*collaboration*] az akadémián belül és azon kívül). A Kutatóintézet egyrészt beépítette magába a kutatási tervbe az akadémián belüli együttműködést a helyi (például szegedi, nagykanizsai, szabadkai) szakemberekkel, másrészt teret adott az eszmecserének a vándorkiállítás és a műhelybeszélgetések alkalmával.

A hármashatár-kutatás másik jelentős eredménye a fentebb említett, vizuális anyagot tartalmazó kötet (*Hármas határok néprajzi nézetben*). Ennek célja a kutatási eredmények kiegészítése és további értelmezése négy tematikus egységben: a hármasság kérdése, a határfogalom, a gazdasági kapcsolatok és a kulturális emlékezet. Minden egyes fejezet a határ mentén lakók hétköznapi határjárási gyakorlatát mutatja be képeken, valamint a térség identitásképző és -kifejező tényezőit. A tanulmánykötet a többnyelvű (a képek melletti értelmező írások magyarul és angolul, a képek címe a kettő mellett románul, szerbül, ukránul és szlovénul van feltüntetve) vizuális antropológiai anyaggal összeolvasva nagyon izgalmas képet nyújt a délnyugati, délkeleti és északkeleti magyar hármashatárok térségében kialakult sokszínű életstratégiákról és szociokulturális életvilágokról, a határképződés sajátosságairól.

Egyet kell értenünk Balogh Balázs szavaival, miszerint a problémaérzékenységet bizonyította a hármashatárok szociokulturális kontextusának kijelölése kutatási témaként (Balogh 8). Mind a két kötet bátran ajánlható szakembereknek, egyetemi hallgatóknak és társdiszciplínák olvasóközönségének is.

Bodnár Mónika: A Serényiek hatása a gömöri népeletre. Officina Musei 21. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2014. 318 p. 239 kép, IX genealógiai tábla; angol, német, szlovák rezümé.

Paládi-Kovács Attila

Bodnár Mónika 1986-tól, alapításától fogva, mintegy húsz éven át vezette a Putnokon felállított Gömöri Múzeumot. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi szervezethez tartozó gyűjtemény vezetőjeként bekapcsolódott a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén Ujváry Zoltán professzor vezetésével folyó „Gömör-kutatásba”, a döntően terepen végzett néprajzi csapatmunkába. Akkoriban Magyarországon az volt a legjelentősebb néprajzi táj kutatások egyike. A Szerző 2014-ben megjelent könyve a pár évvel korábban megvédett PhD értekezésének kiegészített, némileg átdolgozott változata. Ez a kötet a néprajzi kutatások által korábban figyelmen kívül hagyott tárgykörre irányítja a szak tekintetét. A hazai etnográfusok, folklórkutatók korábbi nemzedékei a „nép” fogalmán, döntően a parasztságot értették. Ortutay, Fél Edit és még számosan a nép fogalmát a parasztságra szűkítették, miközben a marxista terminológia azt némileg kibővítve, inkább a „dolgozó osztályok”-at sorolta ebbe a kategóriába. Nyugat-Európa jelentős részén a „nép” és a „nemzet” 1968 után már kerülendő fogalom volt, ellenben a Szovjetunióban az „etnosz”, az „etnoszociális szervezet” és az „etnikus kultúra” fogalomköre élénk eszmecsere tárgyává vált. (Julian Bromlej kötete *Etnosz és néprajz* címen 1976-ban magyar fordításban is megjelent.) A hazai néprajzi kutatások egyre inkább kiterjedtek a köznemesség alsó, lényegében paraszti életmódot folytató rétegeire, a kétkezi munkából élő kézműves iparosok, kereskedők és a montán iparok (szénégetés, mészégetés, bányászat), a manufaktúra- és a gyáripár munkásrétegeire és ezzel visszatért a „vulgus in populo”, a „köznép”, mint a néprajzi kutatás tárgya felfogáshoz.

Bodnár Mónika kötete „arról igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy az arisztokrácia egészen a második világháború végéig olyan mély nyomot hagyott a népeletben, annyira meghatározta egy-egy térség, település történetét, lakóinak mindennapjait, gazdasági, kulturális viszonyait, hogy ezek mellett a néprajztudomány sem mehet el szó nélkül.” Könyve közel húszéves történeti és néprajzi kutatómunka eredménye. Bemutatja a putnoki uradalom földesurainak, a gróf Serényi családnak a kitüntetett szerepét az általuk birtokolt települések, különösen Putnok, Málé (Serényfalva), Bánréve, Dédes, Sajószöged lakosságának életében.

Bősegesen foglalkozik családtörténettel, leszármazással és a nemzetség területileg is jellemezhető ágaival. A Serényi család címere 1518-ban készült, birtokai a 16. században Csanád és Arad megyében terültek el. A családnév a török hódoltság idején pusztává lett Csanád megyei Nagyszerjén, Kisserjén településnévre vezethető vissza. A család egyik ága később Bihar és Doboka megyében (Dés, Bálványosváralja) élt, másik ága Észak-Magyarország és Morvaország felé vándorolt el. Egyes tagjai 1596-ban és 1623-ban magyar báróságot, mások 1638-ban cseh báróságot szereztek. Grófi rangot a család három férfi tagja 1656-ban kapott. Az egyre terebélyesedő főúri család ágainak leszármazási rendjét, családfáit, genealógiai táblázatait eredeti levéltári források felkutatása és a vonatkozó publikációk (Nagy Iván, Thaly Kálmán, Forgon Mihály, Gudenus János és mások művei) elemzése nyomán állapította meg. Segítségére voltak a ma élő és a kötet megjelenését anyagilag is támogató leszármazottak, a családnévet éltető Serényiek is. (Ez a genealógusokra szabott munka valóban nem az etnográfia dolga, így a Szerző eredményes vállalkozása, forrásfeltáró fáradozása különösen a történészek számára hajt hasznot.)

A Serényi család 19-20. századi története, a nemzetség putnoki, továbbá a dédesi és sajószögedi, meg a vácdukai ágazatának históriája a kötet fontos fejezetét teszi ki (pp. 55–90). Számunkra leglényegesebb információja, hogy a putnoki uradalom fénykora gróf Serényi Lászlóval kezdődött, aki

1846-ban vette át a birtok igazgatását, s csupán az 1850-es évek közepén választotta állandó lakhelyül Putnokot. Bodnár Mónika gondosan elemzi a Serényi grófi család szerepét Putnok gazdasági életének és a kis mezőváros polgári fejlődésének, urbanizációjának történetében. A település 1702-ben kapta vissza az országos vásártartási jogot, 1822-ben pedig a hetivásárok, a csütörtöki piacok tartásának jogát. Előbbi az állat- és terménykereskedelem, utóbbi a tejtermékek, a baromfi- és tojáskereskedelem fellendüléséhez vezetett. Meglódult a borskereskedelem is, 1822 után rövidesen kétszeresére nőtt a város szőlőterülete. Gróf Serényi László közreműködésével alakult meg 1871-ben a *Putnoki Népbank*, a vidék első, szövetkezeti alapon működő pénzintézete. Ő kezdeményezte és anyagilag is támogatta az *Önkéntes tűzoltó egyesület* létrehozását (1874).

Az agrárium fellendülését szolgálta Serényi László Putnok és Málé határában közel 4000 holdon kialakított mintagazdasága, melyről már a Hunfalvy János szerkesztésében, 1867-ben megjelent megyemonográfia is elismerően szólt. Bodnár Mónika gondosan követi a gazdaság és a grófi birtok történetét egészen a földosztásokig és az államosításokig. Az országban maradt arisztokrácia sorsát példázza a diktatúra idején, hogy 1960-ban Serényi Nepomuki János is belépett kényszerűségből a termelőszövetkezetbe, ahonnan majd mezőőrként vonult nyugdíjba. Saját háztáji földjüket a gróf felesége művelte az 1960-as években (pp. 171–174). Itt jegyzem meg, hogy 1962-ben *A barkó juhászat* címen írt szakdolgozatom terepmunkája során Dédesen találkoztam az ottani Serényi gróffal, akinek az istállók körül adtak munkát. A falusiak részvétellel voltak iránta és segítették megélhetését. Gróf Zichy István, a Nemzeti Múzeum egykori tudós igazgatóját Aba községben (Fejér megye) hasonló sorsra kárhoztatta az osztályharcos diktatúra (Szabó Zoltán: *Curriculum vitae. Gróf Zichy István élete és munkássága*. Budapest, 2007. 176.).

Putnokon az 1880-as években még a szőlészet és borászat volt a gazdaság „húzó ágazata”. Minden törzsköcs lakosnak volt egy-két darab szőleje és a Dienesfalva nevű határrészen a filoxeravész előtti években még mintegy 500 holdnyi termő ültetvényt műveltek. Gróf Serényi Béla 1905-ben saját birtokán létesített ún. „kertgazdasági tanszéket”, hogy a filoxéra által elpusztított szőlőültetvények újraterelítéséhez megfelelő oltványokat neveljen. Ezen a birtokon, a „kertgazdasági tanszék” helyén áll ma a később létesült mezőgazdasági szakközépiskola, Putnok és az egész vidék legfontosabb, agrárismereteket nyújtó tanintézete.

A Serényiek putnoki és dédesi uradalma a 18. század második felében manufaktúrák, ipari üzemek létesítésével járult hozzá a vidék gazdasági és kulturális fejlődéséhez. Putnokon vízimalmot és sörfőzdét, Dédesen 1787-ben papírmalmot alapítottak. Az 1840-es években Málé határában hozták létre a téglá- és cserépegéztőt, amely kezdetben az uradalom igényeit elégítette ki. A 30–40 főt foglalkoztató kis manufaktúra 1908–10-ben *Putnoki Építőipari Részvénytársasággá* és mintegy 100 főt alkalmazó gyárrá alakult. Ezt a téglagyárat 1948-ban államosították, manapság a „kistérség” egyetlen stabilan működő ipari egysége. A Serényieknek a Sajórá, illetve a folyó vizét elvezető csatornára épített vízimalmát 1870-ben részvénytársaság vette át. Előbb gőzmalommá alakították, 1900-ban pedig a *Hungária Egyesült Gőzmalomok Részvénytársaság* leányvállalata lett. Alkalmazottainak létszáma akkoriban már megközelítette a 100 főt. A 20. század első harmadában többször korszerűsítették, őrlő kapacitása kielégítette a vidék igényeit.

A dualizmus korában Putnok fejlődéséhez jelentősen hozzájárultak a vasútépítkezések. 1869–71-ben épült meg a Miskolctól Bánrévéig vezető vasútvonal, mely Putnokot is érintette. A Serényi család kezdeményezésére előbb a putnoki gőzmalomhoz (1889), majd a birtokában levő Pogonyi-pusztára, onnan pedig a máléi téglagyárhoz is iparvágányt építettek (1896). Gróf Serényi Béla és Wessely Károly szilvásváradai erdőbirtokos szorgalmazta leginkább a forgalomnak 1908-ban átadott Eger –

Putnok vasútvonal megépítését. Az Ózdra, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság ipartelepeire és Gömör-Kishont megye városaiba vezető vasútvonalak kiépítése tovább erősítette Putnok, Bánréve és a Serényi uradalom dualizmus kori prosperálását. Hozzájárult az érintett gömöri, felső-borsodi vidék társadalmának átforgatásához, népéletének gyorsuló változásához.

Putnok, Málé, Bánréve, Dédes megfoghatkozott magyar lakosságához a 18. század első felében főként Trencsén megyéből behívott szlovák jobbágyokat és morva iparosokat telepítettek. A szláv jövevények – római katolikusok lévén – az etnikai összetétel mellett a lakosság felekezeti arányain is változtattak az említett településeken. A Sajó völgy református magyar vidékén kisebb-nagyobb katolikus szórványok keletkeztek. Bodnár Mónika kötete jó áttekintést ad a putnoki katolikus egyház 1733. évi újraalapításáról, a Málén és Bánrévén később létrehozott katolikus egyházzal, a katolikus templomok, parókiák, iskolák történetéről, a Serényi grófok egyházat támogató, jótékony szerepéről. Tanulságos, hogy a 18. század elején még számos összetűzése volt a földesúrnak a putnoki református gyülekezettel (például az iskola épületének elvétele, harangon való osztozkodás), később azonban a helyzet megváltozott és a Serényi uradalom anyagilag támogatta a putnoki református egyházat, a prédikátort, az új református iskola és a bánrévei református templom építését is. Az adakozó grófok jó emlékét ilyenformán a helyi reformátusság is őrzi (pp. 114–127).

Málé szlovák lakosainak asszimilációja, több nemzedéken át tartó magyarosodása kapcsán mutat rá a Szerző régi szlovák népszokások (például szálláskereső Mária karácsony böjtjén, aprószenteki *sibálás*, pásztorok koledálása, szlovák szövegek töredékei) fennmaradására. Itt kell említeni, hogy szlovák nyelvtudása a morvaországi archivális iratok és a szlovák történeti, néprajzi szakirodalom feldolgozása során is hasznára vált a kötetnek. Helyesen emeli ki, hogy a teljes nyelvváltást közel száz évvel túllépő népszokások arra intenek bennünket, hogy a nyelvhasználat és a néphagyomány változása eltérő ütemben haladt az idők során. A vallásfelekezetek kapcsán foglalja össze a vidék népének emlékeztetésében Herkó páterrel kapcsolatban fennmaradt történeteket. Gondosságát dicséri, hogy az ellenreformáció erőszakos alakjának az 1670-es évekhez kötődő tetteire emlékeztető tárgyi emlékeket fényképeken is közreadta (92–96. kép, pp. 129–130).

Bodnár Mónika kötete példa lehet az arisztokrácia történeti szerepének mai megközelítésére. Nem elegendő a családtörténet, a házassági kapcsolatok, a genealógia vizsgálata akkor sem, ha a „nép” fogalmát az „etnosz”, az „etnikum” értelmében használjuk. Hermann Bausinger 1969-ben a *Zur Algebra der Kontinuität* című dolgozatában helyesen figyelmeztet rá, hogy a néprajz nem vesztegetheti az idejét azzal, hogy a történész és a régész munkáját végzi. (Csupán a történeti néprajz egészének akkori elvetésében nem érthetünk vele egyet!) A Serényiekről szóló kötet azonban olyan komplex történeti, néprajzi szemlélettel megírt mű, amely egyszerre nyeresége a hely- és tájtörténeti, a gazdaság- és társadalomtörténeti és a néprajzi stúdiumoknak. Igen gazdag forráskutatás, konkrét történeti, statisztikai, néprajzi adatmennyiség, bizonyítást segítő dokumentáció alapozza meg. (A 239 fénykép önmagában is jelentős érték!) A kötet időtálló új eredményeket, manák és jövőnek szóló tényeket, körülmények elemzéseket, megalapozott következtetéseket tartalmaz. Olyan mű, amit örömmel vesz kézbe a vidék szülőtte, lakosa és ismerője, s amit haszonnal forgathat az egy-egy tárgykört tágabb térben- és időbeni keretek között vizsgáló tudós kutató is.

Tamáská Máté: Torockó felfedezései. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2015. 200 p.

Legeza Borbála

Torockóról mindenkinek él egy ismert kép a fejében, a néprajzosok pedig akár elcsépeltnek is tarthatják a témát, mondván: mit lehet még írni Torockóról?

A jelen könyv szerzője, Tamáska Máté nem is néprajzos, hanem szociológus, építészmérnök, műemlékvédelmi szakember, tehát erről az oldalról máris izgalmasabbnak tűnhet a témához való hozzászólás. Emellett pedig egy szokatlan, kissé elfeledett módszerrel fogalmazta meg észrevételeit, mert ahogy írja, éppen Torockó közismertsége, sok oldalról történt feldolgozása tette szükségessé azt, hogy a szociográfia módszerét alkalmazza. „Zavarba ejtően sok téma és szempont, amely minduntalan átlépi a tudományterületek határait. Ez Torockó igazi kihívása. Miként lehet egyszerre írni a történelemről, az irodalomról, a településszerkezetről, az építészetről és a műemlékvédelemről úgy, hogy közben megmaradjon a szöveg egysége is? A szociográfia alkalmasnak tűnt erre a feladatra” (16. oldal).

A könyv tehát egy szociográfiai mű, mely Torockó 21. század eleji életvilágát, értékrendjét mutatja be a műemléki környezet és ehhez kapcsolódó közösségi hozzáállás vizsgálatán keresztül.

Kutatási, feltárási módszereit tekintve klasszikus társadalomtudományi módszerekkel dolgozott (mint oly gyakran, most is nehéz különbséget tenni a 'néprajzi' és 'szociológiai' módszerek között), mint a helyszíni terepmunka, interjúzás, kérdőívzés, résztvevő megfigyelés, térelemzések. Hasznos eleme a szociográfia tudománytörténetének a kötet elején levezetett bemutatása, mellyel a módszer saját írásában való alkalmazását is indokolja. Az alapvető módszerek mellett a szerző elemzi és bemutatja a mintavételt, a kérdőív és az interjú sarkpontjait, a felmerülő nehézségeket.

A könyv szerkezetét tekintve a módszertani bevezetőt követően a fejezetek között kronológia fedezhető fel: Torockó régről beágyazott közismertségétől, a Torockó-mítosztól indít, majd történelmét, hagyományos megélhetését áttekintve halad az épített környezet kialakulása felé, melyből aztán következik mai műemléki jellege, kiforrott műemlékvédelme, majd az erre építő falusi turizmus, mint jelenkori megélhetési lehetőség. Torockó a körülötte kialakult mítoszon keresztül vált közismertté; ennek fontos elemei a település szépirodalmi múltja, Orbán Balázs által megalapozott ismertsége, kialakuló műemlékvédelme és néprajzi emlékei, Erdélyen belül elfoglalt kiemelt helyzete, melyek fokozatosan létrehozták különlegesség-tudatát.

A harmadik fejezet Torockó korábbi társadalmát, hagyományos megélhetési formáit mutatja be, melyek meghatározóak az építészeti kép kialakulására nézve is. Megismerjük itt a község bányászati és vasműves múltját, a mindezekre építő városias, polgárosuló alapokat, mely aztán a bányák kimerülése és a vasipar hanyatlása után megtorpant, ezzel megteremtve a lehetőséget a ma is látható állapotok fennmaradásának.

Innen jutunk el a település látképéhez, melyben sorra veszi a község emblematikus elemeit: a templomot, főteret, piacteret, a legimpozánsabb főutcat, valamint a falusiasabb negyedeket. Mindezek azért is fontos elemei a bemutatásnak, mert Torockó esetében nem az egyes épületek műemlékvédelméről van szó, hanem maga a településkép rendelkezik a műemléki védelemmel.

Mivel a mai állapotokat leginkább meghatározó műemléki program az egyes házakhoz kapcsolódik, a következő fejezetben Torockó háztípusait veszi górcső alá. Fontos elem a könyv során, mely itt is kidomborodik, hogy nagyon sűrűn vesz szó szerinti idézeteket az elkészült interjúkból, ezzel is folyamatosan reflektáltatja a torockóiakat a körülöttük lévő helyszínekre és folyamatokra. Mindezeknek köszönhetően folyamatos képet kapunk arról, hogy a helyiek hogyan élik meg a körülöttük lévő változásokat. Kulcselem a szerző narratívájában az ún. „régiség norma”, melynek

köszönhetően tud életben maradni az épített örökség védelme a faluban: kialakult a lakosság körében a régihez való vonzódás, a régít értékesnek tekintő szemlélet, mely óvásra és gondozásra érdemes.

Mindezekkel eljutottunk a napjainkban megvalósuló műemlékvédelmi folyamatokhoz: a Torockó Értékvédő Programhoz. Leginkább ennek a programnak köszönhető a „régiség norma” kialakulása és aktualitása a település lakosainak körében.

A régiségek tisztelete pedig nem csupán az épített örökségre vonatkozik: ugyanúgy jelen van a történelmi, néprajzi hagyományok ismeretében, tiszteletében, tárgyi és szellemi téren egyaránt. Mindezekre együttesen építve tudott kialakulni napjainkra a falusi turizmus, mely mára a legjelentősebb megélhetési formává nőtte ki magát Torockón. Ezt mutatja be zárásként maga a könyv is.

A *Torockó felfedezései* tehát azért hiánypótló írás, mert a műemlékvédelmen keresztül (mely karakteres eleme Torockó életének) bemutatja, felvillantja a közösség és a mindennapok összetettségét, a folyamatok mozgatóit a 21. század kezdetén. Mindezek mellett pedig nem utolsó sorban mindezt olvasmányos formában, mégis tudományos keretek között teszi.

Sándor-Zsigmond Ibolya – Visy Zsolt (szerk.): Székely gazdálkodás régen és most. Kiadó: Molnár István Múzeum – Pécsi Tudományegyetem – Pro Énlaka Alapítvány – Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2014. 222 p.

Máté Gábor

Énlakát nemcsak nevének szépsége, és kivételesen szép földrajzi fekvése emeli ki a történeti Udvarhelyszék falvai közül, hanem a falu köré csoportosuló erdélyi és magyarországi értelmiségiek évek óta tartó tudományos munkája is, melynek egyik eredményét, az Énlaka konferenciák IV. kötetét tarthatja kezében az olvasó. A könyv a székely gazdálkodás múltjáról, jelenéről és jövőjéről szól. Húsbavágó kérdés ez egy olyan tájon, ahol évszázadokon keresztül a hegyi kaszálók, a sovány termőföldek és legelők művelése jelentette a megélhetés alapját, formálta a határ képét. Az 1960-as évek óta tartó demográfiai lejtmenet és a kisparaszti gazdálkodás lehetőségeinek szűkülése azonban jelentősen átformálta a falu helyét és szerepét szűkebb és tágabb környezetében. Ennek a megváltozott helyzetnek a különféle aspektusaival foglalkoznak a könyvben szereplő írások. A kötet ennek megfelelően igen széles tudományos spektrumot fog át a társadalom-, agrár- és vasúttörténeti megközelítéssel át a földrajzi, vidékfejlesztési és tájvédelmi kérdésekig. Ez a sokféleség azt a pozitív üzenetet hordozza, hogy a székely vidék helyzetének javítása közös ügy. Ezt tarthatták szem előtt a 2011-es konferencia szervezői: Sándor-Zsigmond Ibolya, Szávai Márton, Visy Zsolt is, akik a bevezetőben is hangot adtak a szülőföldön való boldogulásba vetett hitüknek. A többszerzős kötet szerzői a néprajz, a történettudomány, a földrajz, a vidékfejlesztés és különféle polgári szakmák képviselői (polgármester, erdőmérnök, jogász).

Ambrus Tünde a székely faluszervezet sajátos elemével, a tízesszervezettel foglalkozik. Andrásfalvy Bertalan a székelység 19. századi nagy gazdasági és társadalmi hanyatlását előidéző arányosítást vizsgálja, mely az elvándorlás és elszegényedés mondhatni máig ható előidézője volt. Hozzá hasonló témát ragadott meg Egyed Ákos is, aki az Erdővidék 19. századi agrárátalakulását mutatja be statisztikai és levéltári források alapján. Majdán János a vasútépítés gazdasági és társadalmi hatásaiban megnyilvánuló sajátos megkérdettségét mutatja be. Péter Emőke-Katalin a székelység társadalmának egyik legfontosabb kérdésével, a külföldi munkavállalással foglalkozik, cikkében a mai és a régi motivációkat és tendenciákat hasonlítja össze.

Kifejezetten a vidékfejlesztés tárgyköréhez sorolható az Elek Sándor – György Otília – Illyés László – Péter Emőke-Katalin szerzőtársak által írt tanulmány, mely a székelyföldi családi gazdasá-

gok helyzetét elemzi empirikus adatok alapján. A közelmúlt eseményeinek tükrében kronológiaszerűen vizsgálja a székely vidék történetét Marelyn Kiss József. Szávai Márton Énlaka gazdálkodásban bekövetkezett üzemszervezeti változásokkal foglalkozik. Torda Márta a székelyföldi fenntartható gazdálkodás kialakulásának alapjait és lehetőségeit tekinti át, Nemes Sándor pedig Székelykeresztúr térségének általános gazdasági helyzetét mutatja be, figyelmet fordítva a jövő kihívásaira is. Kinda István gazdaságnéprajzi tárgyú írásában két terület, a Kis-Küküllő és a Feketeügy menti gazdálkodók magatartását hasonlítja össze. Ed Garrett az innováció terjedésének elméleti kérdéseit taglalja.

Az írások másik része a táj jellegének változását mutatja be. Egyed Adrienn az erdő- és gyepterületek kezelésével foglalkozik. Balaton Petra a kultúrmérnöki hivatalok székelyföldi ténykedésének hatásait mutatja be levéltári források felhasználásával. Szász János az erdőgazdálkodás rendkívül égető jelenkori problémáit, Mohos Mária pedig az erdélyi bortermelést mutatja be különös tekintettel a filoxéra előtti és utáni állapotokra. Szilágyi József, Keresztes Béla és Mészáros Sándor a kisbaci Fülöp malom tevékenységét, Róth András Lajos pedig a székelyföldi kaszaválasztékot elemzi írásában.

Bízást remélhetjük, hogy a kötet tanulmányai ráirányítják a figyelmet a múltban rejlő hibákra, társadalmi és környezeti problémák eredőjére, de a jelen helyzet kitörési lehetőségeire is, és élénk diskurzust generálva hozzájárulhatnak a vidéken való megmaradáshoz Énlakán, Székelyföldön.

Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai. Szerkesztette Keszeg Vilmos. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015. 400 p. + 23 p. képmelléklet. DVD-melléklettel. /Emberek és kontextusok, 12./

Jakab Albert Zsolt

Ha megnézzük a Keszeg Vilmos által 2008-ban indított, *Emberek és kontextusok* címet viselő könyvsorozatot, azt látjuk, minden jel arra mutatott, hogy ennek a kötetnek is meg kellett jelennie.

A sorozat a kontextualizált kultúra, kultúráhasználat, viselkedés vizsgálatát tűzte ki célul, adatárak, szövegtárak, szövegek értelmezéssel ellátott közlésére vállalkozott. Rendre megjelentek a naplóíró, a maga és környezete életéről mesélő ember, a gyógyító és gyógyuló, a reprezentációkat gyártó ember bemutatásai és produktumai. És most a maga történelméről beszélő ember. Ugyanakkor másképp – akár fölöttes kategóriaként – is kötődik az eddigi 11 kiadványhoz: a *lokális történelem* másodlagos szövegtípusként olyan elsődleges beszédműfajokat emel magába, mint a privát írások, feljegyzések (1., 2., 3., 7.), alkalmi versek (1., 5., 7.) a genealógiai emlékezet szövegtípusai (5.), a szájhagyomány narratívumai, valamint élmény- és igaztörténetek (4., 6., 8.), a biografikus történetek (1., 2., 3., 8., 9.), a vizuális reprezentációk (10.). Már emiatt is itt volt a helye, ideje az első lokális történelmeket elemző, bemutató kötetnek.

A Keszeg Vilmos által vezetett kutatások arról győznek meg, hogy a kultúra a lokalításban szerződik, a helyi tudás pedig egy-egy specialista kezében összpontosul, aki megtalálja azokat a csatornákat, amelyeken keresztül a közösségében, a régiójában érvényesülni tud. A szerkesztő/kutató a francia kutatásokra hivatkozva állítja, hogy a folyamat, amely által a helyi közösség birtokba veszi saját múltját, megkonstruálja saját történelmét, univerzumot hoz létre, „a hangsúly a történelem tanulásáról áttevődik a történelem megszerkesztésére” (Keszeg Vilmos). A kötet esetelemzéseken keresztül a nagy történelem melletti „rólunk szóló történelem” (*histoire à soi* – Alban Bensa, Daniel Fabre), a hivatalos történelem és helytörténetírás mellett élő lokális történelem szövegtípusát, a narratívaalkotás gesztusait tárja fel és értelmezi. Öt szerző önálló kutatásán alapuló hat tanulmány és

interjú vezet fel a források közlését. Szilágyság, Mezőség és Aranyosszék lokális közösségeinek sajátos narratív emlékezési alakzatairól kapunk átfogó képet.

Vajda András bevezető írása a falutörténetek szerzőiről, forrásairól, médiumairól, a szerzők kultúrafelfogásáról nyújt elemzést, illetve a helyi hagyománynak a lokális történelmekben játszott szerepét kutatja. A falutörténetekről általános megállapításokat fogalmaz meg: a falutörténet az akkulturáció terméke, az örökségesítés szándékával készül; az írók a helyi közösség tagjai, akik a kommunikatív emlékezetről leválasztva a kulturális emlékezet részévé teszik a helyi hagyományokat, illetve feltalálnak helyi hagyományt: közeli települések vagy régiók hagyományát kompilálják; az internet a másolás, másolatok, hamisítások terjedését segíti elő.

A szerző egy másik tanulmányában két Maros menti település (Sáromberke és Marossárpatak) lokális történelmeit, falumonográfiáit elemzi. A következtetéseiben kitér arra, hogy a közösség számára nemcsak a megnevesített/megjelenített személy bír jelentőséggel, hanem a történelemíró személye is (mint ahogy a hivatalos tudomány esetében is felmerül, ki a legitim beszélő, ki beszélhet a lokalitásról), a múlt birtokbavétele pedig folyamatos (a szövegek kiegészítik, átfedik egymást, de konfliktusba is keverednek). Háromféle technikát azonosít be Vajda András: 1. a helytörténész igyekszik külső szempontok szerint értelmezni a helyi valóságot; vagy ellenkezőleg 2. a történeti adatokat domesztikálja, perszonalizálja; illetve 3. a történetmondás ritualizált formát ölt, az írás nem(csak) megőrökíti, hanem előadja a lokális történelmet.

Öt szerző hat kéziratostörténelme követi a tanulmányt.

Nagy Réka egy szerző (Szabó Miklós) egy szilágysági településről (Szilágybagos) írott szövegeit elemzi és közli. A helytörténész az elérhető helyi források mellett a vármegye-monográfiából dolgozott. Felvállalta a helyről való tudás megszerkesztésének feladatát, illetve forgalmazását, közvetítését a közösség tagjai számára. Az épületek (kiemelten a templom) története mint a múlt tanúi jelentették a megőrzésre méltó tudást, emellett a családtörténetek, a helyi értelmiségi biográfiák vizsgálata, a névjegyzékek mint a társadalom megőrkítése váltak meghatározóvá Szabó Miklós helytörténete számára. Történelem, lokális történelem, családtörténet és személyes történelem kapcsolódnak össze munkájában.

A melléklet biográfiai adatokat, a kéziratok jegyzékét, a helytörténeti munkák és kéziratok verseskötetek elő- és utószavait, tartalomjegyzégeit, illetve a *Néprege* elbeszélő költeményt és válogatott versek átiratait közli.

Fodor Attila egy aranyosszéki egyházközségi monográfiát vizsgál. Gombási János lelkész terjedelmes monográfiáját az Aranyosrákosról, a faluról és unitárius egyházközségéről írta (1956–1970 között). Forrásként Orbán Balázs munkája, illetve a helyi néphagyományok szolgáltak. A jegyzőkönyvi forrásokat szelektíven használta a szerző, emellett biográfiák (17 lelkészé), névlisták (értelmiségiek) képezték a forrásait. A történetsszervezésben a kronológiát érvényesítette.

A tanulmányt az átiratban közölt monográfia válogatott részleteit tartalmazó melléklet követi.

Kiss Lehel Kovács Márton szásznyíresi autodidakta költőről és verses legendájáról írt tanulmányt. A formai követelményeket nem uraló vagy nem követő költő a mondanivalónak vetette alá az „egy-ültében” írt verseit. Meghatározó volt a helytörténet iránti érdeklődése. Hatott rá a falu lelkipásztora, a történelmi olvasmányok, a népi-nemzeti költők és írók, de – és ez is figyelemreméltó – a televízió is. *Csaba és Benedek története. Bándó-völgyi rege* című elbeszélő költeményében a falu keletkezéstörténetét (is) megírta, több mint 500 strófában. A lap hosszúsága, mérete is befolyásolta a terjedelmet, strófaszervezetet – ha hosszú volt a sor, elvett, ha rövid, megtoldotta. Epikus keretként a gyermekkori emlékek, élmények, az olvasmányélmények szolgálnak, az alkalmazott verstípusok (életkép, elégia, köszöntő stb.) változatosak.

A tanulmányt kiegészíti az olvasó és verselő emberrel készített beszélgetés. Az életútinterjú az autodidakta költőnek a versekről, versírásról, a személyes világáról szóló vallomásait tartalmazza.

Az interjút követő mellékletben található a „hosszú vers”.

A kötet cím teoretikus magyarázatát is nyújtja Keszeg Vilmos kötetzáró, elméleti igénnyel születtet összegzése. Eszerint a lokális emlékezet alakzatai: a lokális történelmek. Az elméleti-módszertani keret alkalmazása impozáns adatmennyiségen, aranyosszéki fókusszal történik. A következő forrástípusokat vizsgálja a szerző: 1. toronygombíratok (a múlt iránti érdeklődésre ezek a szerző legkorábbi forrásai), 2. egyházmegyei és egyházkerületi monográfiák, 3. közigazgatási egységek monográfiái (Orbán Balázs aranyosszéki kutatásai), 4. tananyagként kidolgozott és oktatott régió- és településtörténelmek, 5. településmonográfiák.

Ahogy a szerzőtől már megszokhattuk, alapos elemzés után téziseit összefoglalva közli. A bemutatott változatos forrásokban közös a lokális múlt iránti érdeklődés, a lokális történelem megismerésének igénye. Megállapításai: 1. a tér felfedezését a múltba/időbe helyezésük követi; 2. a lokális történelmek a történeti mélységet építik fel, a *longue durée* (Fernand Braudel) kinyújtását valósítják meg, az elődökre vonatkozó tudás a társadalom patrimoniumává alakulva csoportidentitást termel; 3. a lokális történelmek a helyi múltat korszakokra bontják, sorsfordító eseményeket azonosítanak be, a korszakokat helyi eseményekkel töltik fel, helyi szereplőkkel népesítik be; 4. ezzel az eljárással a történelem használatba vétele történik meg, a rituális múlthasználat a generációk viszonyát (korszakok szolidaritását) és a kortársi kapcsolatokat szervezik; 5. a történelem letétbe helyezése, „házasítása” történik meg; 6. a szerzők helyi specialisták (betolakodók, autodidakták), kialakítják a történelemtudás helyi műhelyeit, műveik naiv tudományosság kategóriájába tartoznak; a múlt ismerőjét a lokális társadalom specialistaként kontextualizálja; 7. a szakirodalom helyi használatba kerül, kapcsolatba lép a helyi szóhagyománnyal; 8. a helyi társadalom tagjainak, a biografikus narratívumaiknak a történelemben való szerepeltetése révén a történelem perszonalifikálódik.

A kötethez tartozó DVD-melléklet kiegészíti a tanulmányok mellékleteiben átiratban közölt és/vagy válogatott forrást. Vajda András, Nagy Réka és Fodor Attila gyűjtései (hét autodidakta szerző munkája) teljes terjedelemben, szkennelt változatban szerepel rajta.

A tanulmányok és szövegek meggyőzően illusztrálják a homo scribens/narrans habitusát, motívációit, szerepét, emócióit, a lokális történelmek helyi funkcióit, a közösségek és a régiók, a nemzeti és globális világ közötti viszonyokat. Meggyőző és általános képet nyújtanak arról is, hogy az emberek/aktorok hogyan használják a kultúrát, hogyan beszélnek a kultúráról, a kultúrát használó és alakító embert teszik láthatóvá.

A hasonló elméleti keret, a szerkesztő munkásságára való hivatkozás egy sajátos narratívakutató műhely létét igazolja. Etnológiai és társadalomtörténeti kutatások iskolaalapító törekvései nyomán – Hermann Bausinger, Jan Assmann, François Hartog, Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Arjun Appadurai, Martin Lyons – a budapesti egyéniségkutató iskola mellett meg- és elkerülhetetlenül egy markáns kolozsvári iskola látszik körvonalazódni.

Berta Péter: Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízs gazdasága. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2014. 728 p.

Bali János

Impozáns kötettel jelentkezett Berta Péter, aki mintegy másfél évtizedes, összesen több mint 32 hónapos, többhelyszíni terepmunkája eredményeként igyekezett feltárni az erdélyi gábor romák,

s részben a velük kereskedelmi interakcióban lévő cārhar romák életvilágait elsősorban úgy, hogy az anyagi formát öltő javak – ajándékok, pénz, presztízstárgyak, stb. – eltérő kontextusok közötti áramlásának nyomon követésére fókuszált. Hamar felismerte ugyanis, hogy a gábor presztízstárgy-gazdaságot nem lehet lokális, vagyis kizárólag egy településre korlátozódó jelenségként vizsgálni. A kutatás alkalmat adott az olyan, a modernitás időszakában meggyökeresedett tudományos terminusok alkalmazhatóságának felülvizsgálatára is, mint a „közösség”, a „csoport”, az „etnikum”, vagy az utóbbiak összekapcsolása, az „etnikai csoport”. A szerző a presztízstárgyak kapcsán felfigyelt azok elidegeníthetlenségére, amely a gábor romák szerint e tárgyak ideális állapota. Tulajdonosaik a presztízstárgyakat sohasem bocsátják áruba csak azért, mert drágábban tudnák eladni azokat annál, mint amennyit fizettek értük. Az értékesebb poharaktól és fedeles kupáktól kizárólag anyagi krízishelyzetben hajlandók megválni, rendezett anyagi körülmények között annak ötlete sem merül fel. Ezért, az ilyen adás-vételeket az eladók nem szívesen verik nagy dobra, egyfajta „néma pénz-ként” tekintenek az így befolyó összegre. Annette Weiner „elidegeníthetetlen javak” definíciójával összhangban megállapítható, hogy az elidegeníthetlenség jelentősége elsősorban e tárgyak azon képességében ragadható meg, hogy meghatározzák: kik is az őket használók történeti értelemben. A szimbolikus patinaként felfogott gábor roma tulajdonlástörténet – az etnikus történelembe ágyazottság – a lehangsúlyosabb értékforrások egyike. „...a magyarok vagy azt teszik, hogy vesznek egy jó házat, egy ultramodern lakást csinálnak, vesznek egy legújabb modell autót. Nálunk is vannak házak, vannak autók, de azér a poharak a gazdagság” (243. oldal). A szerző a téma jellege miatt anonimitást biztosít az adatközlőknek, s néhány szándékos kivételtől eltekintve nem lehet a településeket és a tárgyakat sem pontosan beazonosítani. Nagyon jó döntés volt a szerzőtől, hogy a poharak és fedeles kupák vándorlásáról írott fejezetben pontos összegekkel közli a dokumentált adásvételeket, s ezeket az összegeket az akkori romániai havi bruttó átlagkeresetekkel, illetve a magyarországi műkincs-kereskedelmi árakkal is összeveti. Hasonlóan megdöbbentő eredményt hoznak az itteni adatok, még ha ellenkező előjellel is, mint amikor Oscar Lewis antropológus amerikai dollárban összegezte a mexikói szegény családok teljes ingóságának értékét. A mívés ezüstpoharak vételára 10.000 és 1.200.000 USD között mozgott, s a legdrágább gazdát cserélő tárgy ára megközelítette, sőt elérte a magyarországi aukciókon elkelt legdrágább magyar festmények leütési árát, s majdnem 2000-szeresébe került az akkori romániai bruttó havi átlagkeresetnek! A poharak és fedeles kupák vándorlása hasonló a Berta Péter által is hivatkozott, klasszikus nagy csererendszerekhez, mindenekelőtt elsősorban a Bronislaw Malinowski által dokumentált, melanéziai „kula rendszerhez”, mindkét esetben a tárgyak értéke „életútjuk” előrehaladtával, a tulajdonosváltások számának emelkedésével egyenes arányban növekszik. Berta Péter amúgy több társadalomtudományi megközelítést is felhasznál az általa megtapasztalt jelenségek értelmezéséhez, ezek közül a legsikeresebbek a – többek között – Pierre Bourdieu-höz köthető tőkeelméletek, a George E. Marcus által ismertté vált „többhelyszíni etnográfia” és az Erving Goffmantól kölcsönvett arcunka. A tőkeelméletek adnak szinte egyedülként magyarázatot a kívülállók számára szinte értelmezhetetlen, irracionális gábor és cārhar cigány presztízszberuházásokra, mint például a többemeletes, sokszobás paloták építése vagy a kötet központi témájául szolgáló, többtízezer dolláros művészi ezüsttárgyak megvásárlása. A kutató csoport olyan interetnikus, transzlokális és transznacionális hálózatokat épített ki, vagy a szerző kifejezésével élve, olyan „transzlokális gyakorlatközösséget” alkot, hogy kutatómódszertani szempontból szükségszerű volt a Marcus-i útra lépni. A könyv fontos megállapítása még a „különbség politikájának” nevezett törekvés, hogy a vizsgált férfiak (családok), főként a presztízszberuházások által, hierarchiát teremtvé, egymástól különbözzenek. Bár a cigánisztikai kutatások eddig jobbára

azt az ideális modellt hangsúlyozták, miszerint a romák közötti interakciókra a jelen- és az egyenlőségközpontúság érvényes. Berta Péter ezzel szemben azt vizsgálja, hogy milyen szerepet játszik a különbség politikája (azon belül a presztízsfogyasztás) a gábor romák közötti társadalmi határok, hierarchiák és identitások kialakításában, megjelenítésében és az azokról zajló egyezkedésben. A recenziót készítő feladatát nagyban megkönnyítette a szerző, aki a 20. oldalon pontosan összefoglalja, hogy melyek a kötet legfontosabb tudományos eredményei és megállapításai. „E monográfia alkalmas lehet arra, hogy alternatív olvasatúul szolgáljon az olyan domináns, nemegyszer homogenizáló és esszencializáló kutatói és hétköznapi sztereotípiáknak, amelyek a roma csoportokat marginalizált és kiszolgáltatott, társadalmi berendezkedésüket tekintve differenciálatlan, döntően egyenlőségelvű és jelencentrikus formációkként mutatják be, és elsősorban a szegénység, a nélkülözés, az alávetettség és az interetnikus konfliktus fogalmait társítják hozzájuk. A gáborokra jellemző romani politika több szimbolikus küzdőtere – a presztízstárgygazdaság, a házasságpolitika stb. – szemléletes példája annak, hogy a romák nem feltétlenül a negatívan értelmezett többségi társadalomhoz képest, az attól való elkülönülés és a szimbolikushatár-képzés szándékával konstruálják és jelenítik meg identitásaikat, hanem olyan, a társadalmi sikeresség és elismertség etnicizált értelmezéseitől elválaszthatatlan identitásgyakorlatokkal is jellemezhetőek, amelyekben a nem romák egyáltalán nem játszanak szerepet vagy csak marginális jelentőségű résztvevők.” E könyv is igazolja tehát Prónai Csaba meggyőződését, aki a Michael Stewart által megfogalmazott, a „szociológiai objektívizmuson és az antropológiai kulturalizmuson túliság” problémájára válaszul kijelentette, hogy a partikuláris vizsgálatokon túllépni nemcsak azok elhagyásával, hanem azok megsokszorozásával is lehet, és ez akár a Kemény István fele kvantitatív iskola antropológiai folytatásaként is elképzelhető. Talán nem túlzás azt állítani, hogy monumentalitásában, alaposságában és érzékenységében e kötet csak Patrick Williams 1984-ben publikált kötetéhez, a *Mariage tsigane. Une cérémonie de fiançailles chez les Rom de Paris*-hoz mérhető (magyarul 2005-ben, az Új Mandátum Könyvkiadó adta ki a Cigányok Európában sorozat 3. köteteként, *Cigány házasság* címmel), ám terjedelmében még azt is bőven túlszárnyalja. Berta Péter könyve megkerülhetetlen alpmű a közép-kelet-európai roma kultúrákról és csoportokról alkotott kép gazdagításához.

Pávai István: Magyarózd népzeneje Horváth István gyűjtései tükrében. Hagyományok Háza–MTA BTK Zenetudományi Intézet, Budapest, 2015., 216 p.

Szalay Zoltán

Behatóbban tanulmányozva Pávai István kötetét, világossá vált előttem, hogy nem a hagyományos értelemben vett népdalkiadványról van szó: Maga a nyomtatott könyv kisebb része a teljes anyagnak. A csatolt DVD-ROM is a könyv szerves tartozékának tekinthető.

A teljes anyag négy részre tagolódik: bevezető tanulmány és irodalom, példatár és helységnévmutató, dallamcsoportok (zenei rendezés) és mellékletek (térképek, képek, dokumentumok). Ezek közül az első kettő a könyvben is megtalálható, a többi csak a DVD-ROM-on (illetve egy térkép és néhány fénykép a könyvben is). Utóbbin egy keresőt is találunk, melyben különböző szempontok szerint lehet rákeresni bizonyos dallamokra. Az adatközlők névsorára is itt leltem rá.

A bevezető tanulmány elején Pávai személyes vallomását olvashatjuk a magyarózd népzenevel való találkozásáról. Ez 1976 tavaszán történt egy bukaresti tévéfelvétel alkalmával, melyben Panek Kati (Horváth István unokája) énekelt magyarózd dalokat egy, a vidéken akkoriban muzsikáló zenekar kíséretében.

A második fejezetben megismerkedhetünk Horváth István néprajzkutatói hitvallásával. A szerző sokat idéz Horváth István könyvéből (*Magyarózdi toronyalja. Írói falurajz*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1971.), illetve egyik cikkéből (*Átgondoltabban, szervezettebben*. Művelődés, 9. sz., Kolozsvár, 1971.). Íme néhány jellemző részlet az író tollából: „A sláger nem azért éneklí szívesebben a falusi legény, mert inkább a szívéből fakad, mint a félrevetett helyi népdal, hanem azért mert a sláger »úri«, a másik meg »csak olyan régi, paraszti ének«.” Mennyire igazak még ma is a hiteles paraszténekesek által megszólaltatott népdalok és az ún. „revival” mozgalom énekesei által betanult dallamok előadásmódját, átélését és hatását fejtegető megállapításai: „A népdalkincs azért mennyiségileg nem csökken a faluban, csak már a technika, s nem az emberi szív rögzítésében van a többje. Szállítják a rádiók, televíziók, lemezek.”

A szerző külön fejezetet szentel a vidék belső tagolódásának bemutatására. „A Maros-Küküllők vidéke a magyar tánc- és zenefolklór tekintetében több kisebb tájra tagolódik: Erdélyi Hegyalja, Kutasföld vagy Hegymegett, Vízmellék és Közép-Maros vidéke.” Mindenik kistáját külön-külön tárgyalja, kitérve a falvak, a táncrend, a táncnevek, a táncdalok és az ott valamikor muzsikáló zenekarok bemutatására.

Újabb fejezetben összesíti a Maros-Küküllők vidékének eddigi kutatásait. Az első gyűjtések a (múlt) századfordulón történtek. Ezekben a népdalok csak szöveges formában jelentek meg, magyar vonatkozásban Lázár István (1899) és Mailand Oszkár (1905) tollából. A továbbiakban a szerző számba veszi a vidéken jóval később folytatódó kutatásokat, mind a gyűjtések, mind pedig a nyomtatásban megjelent adatok vonatkozásában. Itt kapnak helyet Jagamas János kolozsvári népzene-kutató idevonatkozó megjegyzései is. A korai magyarózdai gyűjtések közül a legfontosabbak Jagamas és kutatócsoportja (1951-től kezdve), Szabó Csaba (1963), Timár Sándor (1968), Martin György (1969) és Varga Zoltán (1973) gyűjtései. Horváth István, Varga Zoltán kivételével, mindannyiuk munkáját segítette. Gyűjtéséről és ennek szakszerűségéről Pávai a következőket írja: „Nem tudjuk pontosan, hogy Horváth István mióta gyűjtötte szülőfaluja népköltészetét. Feltehető, hogy Jagamas érdeklődése további ösztönzést adott ehhez a munkához. (...) Akár kapott eligazítást Jagamastól, akár csak elleste tőle a módszer egy-egy elemét vagy »józan paraszti ésszel« maga jött rá, Horváth István a szakszerűség elvét munkája alapjának tekintette, s annak nemcsak közművelődési, hanem tudományos hasznára is gondolt.

A továbbiakban a szerző részletesen bemutatja a fellelhető magyarózdai hangfelvételeket, előbb a Horváth István gyűjteményéből fennmaradt hangszalagokat, majd a további gyűjtőktől származó felvételeket (kivételt képez a Jagamas János és csoportja által gyűjtött anyag). A felvételek bemutatásánál megnevezi az adatközlőket, utal a szalagok hangzásbeli minőségére, idéz a gyűjtők bemondásaiból, illetve idevonatkozó részleteket közöl Horváth István könyvéből. A fejezet végén a zenekarok hangszereinek hangolására is kitér.

A következő fejezet a zenés műfajokat és zenélési alkalmakat mutatja be. A műfajok közül elsőként tárgyalt gyermekmondókákból a példatárban összesen öt van. Az altatódalt és a siratót Horváth István szerint rokon dallamra énekeltek. Jagamas 1951-ben a következőket írja Magyarózdra vonatkozóan: „A *síratás* mai napig kötelező erejű.” A példatár négy halottsiratót tartalmaz, ezen felül a DVD-ROM-on egy hangszerez halottkísérőt is találunk. Az átkozódó nótáknak és a keserveseknek Horváth István kiemelt szerepet tulajdonít. A példatár 26 keservest és 5 átkozdalt tartalmaz. A balladák műfajával párhuzamosan mutatja be a szerző a fonó szokását is. A példatárban hat balladát találunk.

A zenés katonakísérést, a sorozáshoz kötődő szokásvilágot a szerző Horváth István plasztikus költői leírását idézve mutatja be. „A bevonulás drámai óráit az egész falu éli. Sír, zúg a falun végig a

»Vágják az erdei utat, viszik a magyar fiúkat.«” A példatár 14 katonadalt tartalmaz, a CD-ROM-on további 3 hangszeres katonakísért hallhatunk.

Bár a könyv példatárában nem találkozunk lakodalmi szokásokhoz fűződő dalokkal, Pávai mégis egy alfejezetet szentel a lakodalomnak. Megjegyzi, hogy ezek a szokások már kivesztek Magyarózdról. A DVD-ROM példatárában 5 lakodalmi indulót (székelyverbunkot) találunk.

A régi magyarózdai táncos alkalmakat, a kaláka intézményét a szerző Jagamas leírásából idézi, aki megállapítja, hogy „A régi táncszokások felbomlottak.” A karácsonyi tánc szervezése és a vásárnapi tánc leírása Horváth István tollából származik. „Magyarózdton emberemlékezet óta, a második világháborúig, a fiatalság találkozó helye és alapvető szórakozási tere nyáron a vásárnapi tánc volt.” A könyv példatára három karácsonyi köszöntő dallamot tartalmaz, a DVD-ROM-on ezeken kívül további két hangszeres darab található.

Ezek után következik a táncok leírása. A régi táncciklus táncai a következők: pontozó, lassú pontozó (helyi nevén *ritka* vagy *öreges pontozó*), ezeket női körtánc kísérte. Ezután következtek a páros táncok: a lassú páros tánc (helyi megnevezése *öreges csárdás, lassú*), a lassú csárdás (helyi nevén egyszerűen *csárdás*) és a gyors csárdás (helyi elnevezése *egylábú*).

A szerző külön alfejezetben mutatja be a „*kátázás*” (kiáltozás) és a *rikótozás* szokását, melyeket szakmai kifejezéssel táncszóknak nevez. Előbbi a legények szokása, mely a páros táncokban volt használatos, utóbbi viszont a lakodalmi szokásokhoz kötődik és a menyecskék ajkán szólalt meg. A könyvben itt kap helyet az 58. többnyire kétsoros táncszó. Ezeken kívül a példatárban és a DVD-ROM-on még néhány táncszóval találkozunk.

Az utolsó alfejezet az egyéb zenés szokások és műfajok bemutatását tartalmazza. A *buduhálajárás* nevű farsangi maszkos alakoskodó szokáson kívül „Horváth István újesztendő napi *csattogatás* szokását, lakodalmi marsot (*esketői indulót*), kántálót, halotti keservest, halotti marsot és más, a régi Magyarózd zenei világához tartozó műfajokat is említ írói falurajzában.” – írja Pávai.

A bevezető tanulmány utolsó fejezete a hangfelvételek válogatásáról és közreadásáról szól. Pávai a Horváth István által közölt népdalszövegek illusztrálására esetenként több változatot válogatott ki. Horváth István gyűjtését kiegészítette hangszeres dallamokkal is, melyek a hangzó példatárban külön helyet kaptak.

A már sokat emlegetett példatár két változatban van jelen a kiadványban. A könyvben a dalszövegek egy része irodalmi műfajok szerint van csoportosítva: balladák, szerelmi dalok, átokdalok, keserveselek, tréfás dalok, táncdalok, táncszók, mulató nóták. Másik része követi a naptári év szokásait (karácsonyi köszöntő énekek), végül az emberi élet fordulóihoz kötődő gyermekjátékdalok, katonadalok és halottsiratók következnek, összesen 116 dalszöveg. A CD-ROM-on is ugyanilyen sorrendben találjuk az ezekhez tartozó dalokat. Utóbbiak itt-ott még kiegészülnek egy-egy újabb dallammal, változattal, műfajjal vagy alkalommal (elsősorban hangszeres darabokkal). A hangzó példatárat a táncípusok, táncrendek zárják (ezek hiányoznak a könyv példatárából). A darabok száma összesen 196, de a CD-ROM példatára ennél jóval több adatot tartalmaz. A tanulmány végén egy 51 címből álló irodalomjegyzék található.

Pávai könyve olyan kulturális érték, mely az elmúlt évszázadokat, évezredek hozza el otthonunkba. Szeretettel ajánlom minden olyan olvasónak, aki lelke mélyén rezonál a magyar hagyománnyal, Horváth Istvánnal együtt fontosnak tartja e hagyomány megőrzését, és sohasem szeretne elszakadni tőle.

Szegedi boszorkányperek 1726–1744. Szerkesztette: Brandl Gergely–Tóth G. Péter. Balassi Kiadó, Budapest – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, 2016. 480 p. (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti források 5.)

Bárth Dániel

Alapos, körültekintő és megbízható forráskiadvány jelent meg a méltán elhíresült szegedi boszorkányperekről a magyarországi boszorkányság forrásait közreadó sorozatban. Úgy tűnik, hogy az évek óta töretlenül működő várostörténeti sorozat újabb stádiumhoz ért: az ismeretlen források feltárása mellett immár a hazai boszorkányper-kiadás több mint egy évszázados történetének alapzatához is vissza kell nyúlni, és korábbi kiadásokat kell megreparálni. A szegedi „nagy pör” dokumentációját ugyanis közismerten már 1900-ban kiadta a város helytörténetének kiváló monográfusa, Reizner János. A kutatás azóta ezt a publikációt használta, amelyet csak kis mértékben egészítettek ki később Oltvai Ferenc ugyancsak helytörténeti indíttatású tanulmányai. A legvéresebb kimenetelű hazai boszorkányhisztéria forrásait korának kiváló történészeként pontosan és teljességre törekvően közlétező Reizner munkája manapság sem kifogásolható, ugyanakkor nem használható úgy, mint a legújabb boszorkányper-kiadványok. Nélkülözi a mutatókat, az értelmező jegyzeteket, szöszedeket és a latin részek fordításait. Jelen munka szerkesztőinek tiszteletteljes hozzáállását jól jelzi, hogy a kötet címlapján illő módon jelzik: a munka Reizner művének felhasználásával készült. Hogyan lehetett Reiznernél jobban kiadni a szegedi boszorkányperek dokumentációját? Alább erre a kérdésre keressük és találjuk meg a választ.

Az új kiadvány szerkesztői, Brandl Gergely történész és Tóth G. Péter néprajzkutató–történész tudatosan felvállalták, hogy a „nagy pör” tágabb időbeli kontextusát jelentő, 1726–1744 közötti időszak valamennyi hozzáférhető dokumentumát közlésteszik. Ezzel a törekvessel mintegy 10–15%-kal egészítették ki a Reizner által közreadott dokumentációt. Fontos körülmény, hogy a már régóta külön rendezett, helyi (Csongrád Megyei Levéltár) iratanyagon kívül több kontrollforrás bevonására is sor került. A kötet szerkezete (igazodva a várostörténeti sorozathoz) három fő részre tagolható: egy bevezető tanulmányra, a forrásközlésre, valamint a mutatókra.

A bevezető tanulmányból kiderül, hogy a két szerkesztő közös munkájáról van szó. Tóth G. Pétertől megszokhattuk, hogy ő általában több mint sorozatszerkesztő. Immár két évtizede nagyon aktívan részt vesz a hazai boszorkányper-kiadásban, Pócs Éva oldalán ennek motorjaként funkcionál. Jelen kötet módszertana, szerkezete, filológia megoldásai mögött is könnyen felfedezhetjük munkája és tapasztalata lenyomatait. A szegedi perek kapcsán Brandl Gergely személyében lelt aktív és lelkes munkatársra, aki (elsősorban latin) nyelvtudásával és a perekkel kapcsolatos történetírói szándékaival (nem árulunk el nagy titkot: egy leendő mikrotörténeti monográfia megírásának tervével) közelített a forrásanyaghoz. A fiatal történész Brandl nevéhez kötődik a bevezető tanulmány megszövegezése, amelyben a kutatástörténeti előzményeket, a forráskiadás recepciótörténetét egészíti ki a várostörténeti háttér és a jogtörténeti kontextus rövidebb, de annál tanulságosabb felvázolásával. A per értékelésénél nem ragadhatja magát odáig, hogy a „miért” kérdés vonatkozásában megpróbáljon „igazságot tenni” az eddigi magyarázatok között. Egyelőre bölcsen megelégszik az elméletek szakszerű ismertetésével. Nyilván egy későbbi monografikus elemzés majd határozottabban megpróbál túlmutatni az egyelőre csak sejtetni engedett saját nézőpontra vonatkozó rejtett megjegyzéseken.

A rövid bevezetésnek nyilván itt nem is lehetett más célja, minthogy eligazodást adjon a kiadvány magvát jelentő forrásközlés tudománytörténeti kontextusában és a megszokott módon bemutatása a forráskiadás filológiai alapelveit. Az összeállt és közölt korpusz kapcsán elmondható, hogy Bagi Zoltán levéltáros segítségével Brandl gyakorlatilag átfésülte az egykori vármegyei levéltár vonatko-

zó fondjait. Reizner közléseit összevetette az eredeti iratokkal, az esetleges eltéréseket, kihagyásokat jelölte. Kontrollforrásként átnézte a Magyar Királyi Kancellária vonatkozó dokumentumgyűjtését, és a korpuszt kiegészítette a Reizner által nem közölt iratokkal. Valódi újdonságként a „világhírű” per külföldi recepciójának történetét (elsősorban sajtóvisszhangját) is dokumentálta. E kutatói-filológiai manőverek állnak a mostani forrásközlés háttérében, amely így méltán nevezhető kritikai kiadásnak. A kiadás alapelvei a sorozat korábbi köteteihez igazodnak: a szövegeket a modernizált átírás és a betűhűség között felúton, világosan felállított és logikus rendszerben közlik. A szegedi történet specialitása, hogy egy központi (az 1728–29. évi) per áll a középpontjában, amely egyúttal a kiadvány nagy részét ki is teszi. Újdonságnak számít az idegen nyelvű (főként latin, kisebb részben német és angol) szövegrészek magyar fordítása, amely nagy segítséget jelent a nem kutató célzatú olvasók számára.

A forráskiadványt a személy- és helynevek mutatója, valamint egy alapos tárgymutató egészíti ki. A csak látszólag „szokásos” segédletek mögött a szerkesztők kitartó és áldozatos, a későbbi kutatást segítő munkája áll. Az adatok tematikus rendezésével egy leendő monográfia alapjait készítették elő. Külön lajstromban közlik az idézett törvényszövegeket, a korabeli magyar és latin szavakat, kifejezéseket pedig magyarázó glosszáriumba gyűjtötték ki. A személynévmutatóban külön csoportba rendezték a vádlottakat, a vádlókat, a tanúkat és a megemlített városi polgárokat, lakosokat.

A mutatók és természetesen maguk a forrásszövegek segítségével a szemünk előtt rajzolódik ki a csaknem három évszázaddal ezelőtti szegedi közélet, elevenednek meg a „szegedi nemzet” hajdani tagjai, akik végignézték és végigélték a leghíresebb, a legnagyobb, legdöbbenetesebb és legérthetlenebb magyarországi boszorkányhíztória végkifejletét. Jó lenne tudni, hogy mit éreztek azok a „nézők”, akik 1728. július 23-án a később Boszorkányszigetnek nevezett helyen összegyűltek, hogy megszemléljék több mint egy tucatnyi városi lakostársuk, ismerősük, rokonuk, szomszédjuk nyilvános máglyahalálát, a rettenet szegedi színházát. A mostani gondos, pontos és teljességre törekvő forráskiadvánnyal már minden eddiginél közelebb kerültünk a „mi történt Szegeden a nagy pör idején” kérdés tisztázásához. Ugyanez a kiadvány egyúttal a „miért és hogyan történ(het)et mindez” problematika megválaszolásához is elengedhetetlen segítséget nyújt. Okkal bízhatunk benne, hogy belátható időn belül egy – Kristóf Ildikó mintaadó debreceni monográfiájához hasonló – történeti antropológiai jellegű elemző feldolgozás is napvilágot lát majd. Amíg erre várunk, addig is élvezettel olvashatjuk az új kritikai forráskiadvány szövegeit, amelyek számos „csemegét” kínálnak a témakör kutatói számára. Ha pedig a „nagyközönséget” képviselő olvasó téved be a könyvesboltba és tanácstalanul áll a Balassi Kiadó zavarba ejtően széles boszorkányper-kiadási termése előtt, bátran ajánlható, hogy ezt a kötete vegye meg. Nem fog csalódní, hiszen a perszövegek a klasszikus boszorkányvadás (ördögszövetség, boszorkányszombat, szexuális aberráció stb.) számos háttorzongató tényezőjét felvonultatják Rósa Dániel hajdani szegedi főbíró és társai vonatkozásában.

Tari Lujza: Zenésznevek, családnevek. Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet, Dunaszerdahely, 2016. 108 p.

Balázs Géza

„Ha belepillantunk egy telefonkönyvbe, nagy számban találunk köztük Hegedűs, Lantos, Sipos/Sípos, Dobos és más, zenész mesterséghez kötődő neveket.” Arra azonban nem gondolunk, hogy ezek valaha rögzült foglalkozásnevek... írja „*Elöljáróban*” Tari Lujza (7. oldal). A régi családnevek gyakran valóban rendszerint valamilyen körülményt, tulajdonságot, foglalkozást öriztek meg, csak vallatóra kell fogni őket.

Egy páratlanul érdekes, és sok termékeny gondolatot, együttműködési lehetőséget jelentő munka Tari Lujza *Zenésznevek, családnevek* című könyve. Beszélhetünk róla nyelvészeti szempontból, hiszen a névkutatás nyelvészeti terület. De föltétlenül beszélhetünk róla folklorisztikai szempontból, hiszen a zenésznevekhez a hangszeres zene kapcsolódik. És beszélhetünk róla zenetörténeti szempontból is. A magyar művelődéstörténetben már sokszor összekapcsolódott zene-folklor és nyelv – gondolhatunk Bartók Bélára, de leginkább Kodály Zoltánra, Rajeczky Benjaminra, Olsvai Imrére vagy Sárosi Bálintra. Ezek a termékeny együttműködések mindig sikerre vezettek.

Tari Lujza kötetének alapgondolata az Anyanyelvpolók Szövetségének egy 2009-ben meghirdetett pályázata kapcsán született meg. A pályázat címe ez volt: *Régi magyar mesterségek családnevek tükrében*. A 125 (és nem 715!) pályázó közül Tari Lujza munkája megosztott harmadik díjban részesült, és részlete meg is jelent a pályázat kötetében. Csak összehasonlításképpen: az első díjasok fazekasokról, gombkötőkről, a második helyezettek telefonkönyvi mesterségnevekről, középkori mesterségnevekről, a gádorosi bognármesterségről írtak. A megosztott harmadik helyen Tari Lujza dolgozata mellett a huszárok nevééről és mesterségéről szóló pályamunkát díjazták (Balázs–Grétsy, 2010).

Ám az akkori válogatáskötet csak részleteket tudott közreadni a dolgozatból, ezért a szerző tovább dolgozott, és most előttünk van egy teljesebb anyag a dunaszerdahelyi Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet kiadásában. A szerző ismert és még nem használt zenetudományi, zenetörténeti dokumentumokat kutatott. „A honfoglalást követő korai időszakból sok zenei mesterséggel azonos zenésznév ismert. A későbbi évszázadokból az ilyen nevek hiányosabbak, s (a) hangszernevek számbavétele kb. csak a 17. század végéig történt meg” (6. oldal). A pályázat adta lehetőségeket kihasználva a szerző a kutatást, gyűjtést kiterjesztette a 18. századra is.

A kis kötet két nagyobb csoportra osztotta a zenészneveket. Az első csoport a tágabb kör, ide a „természetes hangszerhez”, az énekléshez kapcsolódó személynevek kerültek. Három ilyen van. *Dalos*, *Énekes*, *Kántor*. Szerintem ide kapcsolódhatna a *Regös* is, de a szerző a második, konkrét zenészerszámmal kapcsolódó nevek közé teszi. A zenéhez kapcsolódóan még tágabban ide tartozhat a *Táncos*, de ezt nem vette be a csoportba a szerző. A második csoportba már a konkrét zenésznevek tartoznak olykor alakváltozataikkal együtt: *Csimpoly*, *Csimponér*, *Csimpolyás*, *Sipos*, *Sípos*. Az alakváltozatok között a helyesírási alakváltozatok többnyire csak az egyes címszókban (címnevekben) szerepelnek, mert ezeknek a száma a helyesírás szabályozatlansága miatt számos: *Cimbalmos*, *Czimbalmos*, *Czigány*, *Sypus* stb. Lássuk a zenészneveket! *Cimbalmos*, *Citerás*, *Dobos* (Száldobos), *Furulyás* (Fuvolás), *Dudás-Gajdos-Csimpolyás*, *Harangozó*, *Hegedűs*, *Kontrás*, *Cigány*, *Kobzos*, *Kürtös*, *Lantos*, *Kintornás*, *Orgonás*, *Regös* (*Regős*), *Sipos* (*Sípos*), *Trombitás*, *Virginás*... Mai szemmel talán furcsálljuk némelyik nevet, úgy láttam, hogy a zenetörténészek is bizonytalanok, de annyi azért kiderült, hogy a duda, gajd és csimpolya egymáshoz hasonló dudaszerű eszköz. A virginás billentyűs.

A zenésznevek nyomozása azért is lehet fontos a zenetörténetnek, mert Kodály Zoltán 1937-ben kifejtette, hogy „A magyar nem különösen hangszerkedvelő nép. Aránylag kevesen értenek hangszerhez: a szegényebb nép is inkább muzsikáltat magának, mintsem maga kezével játszik” (Kodály Zoltán: *A magyar népzene* Budapest: Zeneműkiadó, 4. kiadás. 1969: 81). Ám a későbbi évtizedek gyűjtései, kutatásai alapján a népi hangszerhasználat, népi hangszeres zene kérdését ma már árnyaltabban látjuk (Gráfik Imre: *Cigányzene a Balatonnál*. (Zenés szórakozás Balatonalmádiban az 1940-es években *Napút* 2017. XIX. (3.): 71–83.), Vargyas Lajos (*A magyarság népzeneje*. Budapest: Zeneműkiadó, 1981: 171.) meg is jegyzi: „Már 1939-ben Kiskunhalason felfigyeltem az adatközlő állandóan visszatérő nyilatkozataira, mennyire szerettek volna hegedülni, fűvös hangszereken játszani, milyen sokféle próbálkoztak fűvös vagy vonós 'banda' alakításával”.

Már a zenész családnévek felsorolásából is kitetszik, hogy gyakori forma a zeneszerszám, zenei eszköz –s képzővel való ellátása: s ebből lesz a családnév. Az –s képzőt egyenesen foglalkozásnévképzőnek is nevezzük: órás, hajós, fazekas, boltos, fűszeres, meős. Hajdú Mihály (2010) a *Családnévek enciklopédiájában* (*Leggyakoribb mai családnéveink*) 1230 családnévet dolgoz fel, ezek közül foglalkozásra utaló is van több tucat. Hajdú Mihálynál is szerepelnek a következő zenésznévek: a *Dobos*, a *Dudás*, *Gajdos*, *Harangozó*, *Hegedűs*, *Kántor*, *Lantos*, *Sipos*. Érdekesség, hogy Hajdú Mihály könyvében van egy lista a családnévek mai gyakoriságáról. Ebben a zenésznévek között az első helyen a *Hegedűs*, második helyen a *Sipos* áll (2010: 529.), talán ez is értékelhető, magyarázható adat.

Nézzük meg a *Hegedűs* címszót Tari Lujzánál és Hajdú Mihálynál!

Tari Lujza megállapítja, hogy a *Hegedűs* az egyik legváltozatosabb alakokban előforduló név: *Hegedűs*, *Hegedős*, *Hedeges* és még sokféle helyesírási alak. A zenetörténészek Anonymusra hivatkoznak, aki a 12. század végén említi, hogy a magyarok a hőseik tetteiről szóló énekeiket hegedűvel vagy síppal kísérték. A 14. századtól sokasodnak a feljegyzések. Mátyás budai palotájában is működtek hegedűsök. A palotából fennmaradt egy 15. századi kályhacsempe, mely udvari hegedűs örökölt meg. Sok adat van Erdélyből. Ezek után gazdag, megyénkénti felsorolás következik a Hegedűsökről. Vannak azután nemzetiségi Hegedűsök, szláv *Szkripeczek*, román *Cseterások*. „A *cetera* ugyanis a hegedű egyik tájnyelvi román megnevezése...” (57. oldal).

Hajdú Mihály családnévkönyvében még egy kicsit tovább vezet a név történetét, életét. Leírja, hogy a *Hegedűs* név *Hegedős* alakban elsősorban a Dunántúlon és az Őrségben gyakori. (Ott élhettek a király „hegedűsei”?) Természetesen Hajdú Mihály is foglalkozásra utaló családnévként említi a *Hegedűs* nevet. És a 19. század történetéből hozzászól: „Igen sokan, különösen nagyszámú *Geiger*, *Hudák*, *Hudacsek*, *Hudacsik*, *Hugyecz*, *Spielmann* és *Ceterasin*, *Herzl*, *Hirschler* nevű magyarosított erre a XIX. században. *Hegedűs* Géza író édesapja 1894-ben azért vette föl *Hirschl* helyett a *Hegedűs* nevet, mert ő is, apja is kiválóan hegedült, s már korábban a ragadványnevük volt a *Hegedűs*” (Hajdú i.m. 208.)

A másik nagy múltú hangszerünk: a dob, családnévben: *Dobos*. Rajeczky Benjaminget idézi Tari Lujza: „A dob és a dobos gyakori előfordulása... arra mutat, hogy e hangszernek hamarabb és tartósabb lehetett szerepe, mint Nyugaton” (30. oldal). Esze Tamás történészről pedig ez tudhatjuk meg: „A kuruc hadsereg sok tízezerre tehető névanyagában elég kevés volt a Trombitás nevezetű katona, viszont sok százra rúg a *Dobos*, *Sipos* és *Hegedűs* nevek száma, jeleképpen annak, hogy ezeknek az ősei magyar falvakban és mezővárosokban dobosok, síposok és hegedűsök voltak” (33. oldal). Van azután egy Száldobos nevű máramarosi falu: „A név a speciális jelzőfunkciót beöltö, egykor főleg a katonaság által használt, fából készült, felfüggesztett lapos dobra(,) illetve annak megszólaltatójára utal. Kultsár István lapja Franciaországból még azt is közölte e hangszerről, hogy „az előtt csak Deszka kolompolás által hívták össze a’ híveket az Isteni szolgálatra, melyek ezért Szent deszkának hívtak” (35. oldal). A dob jelzőfunkciójára utal a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (Kiss 1988: 2/181.) is. Nagydobos kapcsán ugyan azt írja, hogy a *dobos* főnévből keletkezett *Dobos* földrajzi név „annak az emléket őrzi, hogy a település első lakói a közeli gyepeknek a védelmével megbízott örök voltak, akik dobolással jelezték az ellenség közeledését. A Fejér megyei Alsódobost (...) az Árpád-korban hírvívó csöszök lakták...”

Hangszernevek—településnevek—családnévek azért is kapcsolódhattak össze szorosan, mert már az Árpád-korban létrejöttek zenészfalvak: *Igrici*, *Regös*, *Kürtös*, *Dobos*, *Gajdos*, *Sipos*. A középkori Veszprém megyei Gajdosbogdány az oklevelekben mint zenészfalu szerepel. A feljegyzések

szerint Mátyás és a Jagellók budai udvarában trombitások, dudások, síposok, hegedűsök, énekesek, lantosok is éltek... s így a nevek is terjedtek. A névkutatók szerint is lehettek egykor zenészfalvak, legalábbis erre következtetnek a falunévből. Ilyen település lehetett Dabas: „a m. dobos ’dobolást végző személy’ fn.-ből keletkezett, esetleg szn.-i használaton át (...) Talán királyi dobosok, egykori településére utal” (Kiss 1988: 1/350).

Különleges név témánk szempontjából a *Cigány*. Elvben vonatkozhatna egy népcsoportra és származásra is, de Tari Lujza véleménye szerint: „A cigány és a hegedű fogalma lassan olyannyira összeforrt, hogy a mellékkereset gyanánt bálokban, lagzikban rendszeresen muzsikáló magyar parasztszenést is sok helyen „cigány”-nak hívták. (...) A Cigány személynév szintén főleg a zenész mesterség révén jöhetett létre” (60. oldal). És tegyük hozzá: bizonyára pozitív kicsengéssel. Ezt erősíti meg Gráfik (i.m.: 75.) is: „a magyar parasztszenészeket mint ’cigány’-okat említi a köznyelv”.

Sok *Kürt*, *Kürtös* helynevünk és egyetlen *Kürtös* családnevünk van – kérdés, hogy ómagyar *Kürt* nemzetségnév valójában a kürtre utalt-e. A *Lantos* már biztosan: meg is említődik a könyvben Tinódi Lantos Sebestyén, aki megkülönböztető jegyként veszi fel a Lantos nevet. Bakfark Bálint kottakiadványa pedig lantjátékos ábrázolásával jelent meg (67. oldal).

Fontos tudományos szempont a hiány, a negatívum. Vannak olyan hangszerek, amelyek nevéből nem lett családnév: *Tárogatós*, *Tekerős*, *Doromb*. A tárogatóból talán azért nem, mert sípnak, török-sípnak mondták (12–13. oldal). A dorombból pedig talán azért nem, mert hangutánzó eredetű szó.

Sorolhatnánk még az érdekességeket, a családnévek változatait, zeneszerszámokhoz való kapcsolódását, helynevek–személynevek kapcsolatát, de itt az ideje az összegzésnek, hogy mire hívják fel a figyelmet a zenésznevek kapcsán történt névtani kutatások. Például arra, hogy a török hódoltság időszakából csak kevés név maradt fenn – nyilván nem csak azért, mert nem volt nagyon kedvük énekelni, zenélni az embereknek. Azután az is kiderül, hogy a zeneszerszámoknak van egyes tájakhoz fűződő kapcsolata. A *gajd* (dudafajta) a régi felső-magyarországi területeken volt elterjedve, a síp az ország keleti részén, a hegedű a Hajdú Mihály szerint Dunántúlon, Tari Lujza szerint az egész országban (83. oldal). A kutatás újabb eredményeket is hozott:

„A korábbi kutatásban például nem kapott olyan nagy hangsúlyt, hogy a cimbalom jó ideig csak az erdélyi adatokban bukkan föl, hogy a csimpolya elsősorban román, a gajd pedig a szlovák környezettel való kapcsolódásokat, az adott régiók nyelvtől, néptől független térségi kulturális viszonyait mutatja. A területi megoszlás és a nevek összefüggéseit illetően azt is joggal gondolhatjuk, hogy a Közép- és Dél-Alföld területén nagy számban előforduló *Lantos* név valójában az egykori tekerősökre ráhúzott név, míg pl. a Zala megyei síposok egy része a *síp* szó általános használatán túl valószínűleg a regös síp játékosait takarta” (83. oldal).

Ahogy láttuk, a hangszerelemek településnévként is megjelenhetnek. Sőt az utcanevek is feltételezhetik, hogy egykor az a bizonyos utca a hangszerek utcája volt: *Dob*, *Síp utca*, *Cimbalmos*, *Trombitás* stb. utca.

Tari Lujza ezzel zárja könyvét: „Hangszereink neve így személynevek és utcanevek formájában egyaránt körülöttünk forog, akkor is, amikor egyáltalán nem is gondolunk az általuk létrehozható hangokra” (84. oldal).

Kinek ajánlhatjuk a könyvet? Zenetörténet, néprajz és nyelvtörténeti kérdések iránt érdeklődőknek mindenképpen, különösen azoknak, akik ilyesfajta keresztnyomozásból, a másik terület adataiból újabb összefüggésekre tudnak fényt deríteni. Például arra, hogy egyes tájakhoz milyen zeneszerszámok, zenék kötődnek. Vagy éppen arra, hogyha valakinek zenész családnéve lett, akkor vajon azt fő- vagy mellékfoglalkozásként üzte. A királyi zenészek zenészfalvaiban élők nyilván meg tudtak

élni csak a zenélésből. Mások pedig csak a maguk, illetve környezetük örömeire zenéltek. Érdekes fejezete lehet ez a művészetek önállósulásának, a profizmus kialakulásának. Érdemes lenne térképre vetíteni a zenészfalvakat, s elgondolkodni azon, hogy a királyi zenészek milyen távolságra laktak a királyi székhelyektől. A Veszprém környéki Gajdosbodány Veszprémhez és Székesfehérvárhoz esett közel, Dobos, azaz Dabas Budához. Ahogy például a királyi szakácsok sem lakhattak nagyon távol. A királyi vadászoknak pedig a vadászterületeken kellett élniük.

Tehát sok egyéb kérdésre is választ adhatnak az efféle kutatások, ezért ajánlom minden érdeklődőnek a figyelmébe.

Farkas Gyöngyi: Lázadó falvak – Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961. Társadalomtörténeti Monográfiák 6. A Korall Társadalomtörténeti Egyesület kiadása, Budapest, 2016. 405 p.

Csoma Zsigmond

A Mezőgazdasági Múzeum történész-muzeológus kutatójának szép kötete az '50-es évek vidéki tiltakozásait, a hatalommal szembeni ellenállási mozgalmait mutatja be, elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg falvaiban, Tyukodon, Porcsalmán, Nyírcsaholyban és Bökönyben történtek alapján. A levéltári források fokozatos hozzáférhetővé válása tette lehetővé a parasztság eddig kevésbé ismert szerepvállalásáról alkotott kép megrajzolását. 1951 márciusában Tyukod és Porcsalma közvetlenül előtte termelészövetkezetekbe erőltetett paraszti lakossága tüntetett napokon keresztül a községi tanács előtt belépési nyilatkozataik visszaadását követelve.

Ugyancsak közös fellépéssel és erőszakos akciókkal próbálták elérni céljaikat 1953 nyarán a megye több községében a Nagy Imre-féle kormányprogram bejelentése után a termelészövetkezetekből már azonnal kilépni szándékozó téjesztagok. 1953 nyarának tüntetéseire olyan helyzetben és hangulatban került sor, amikor egyrészt rendkívül nagy volt a falusi lakosság elégedetlensége, másrészt viszont láthatóan engedett a hatalom korábbi szorítása. A téjeszekbe kényszerből belépett emberek úgy gondolhatták, hogy az adott pillanatban a hatalommal való szembeszegülésük pozitív hatásai eredményesebbek lehetnek, mint annak veszélyei.

1960 februárjában, Nyírcsaholyban szerveztek tiltakozó felvonulást az asszonyok a község kollektivizálása ellen. Nehezebben értelmezhetőek ebből a nézőpontból az 1951-es és az 1960-as megmozdulások a szerző szerint. Tyukod, Porcsalma és Nyírcsaholy lakói ugyanis éppen akkor lázadtak fel, amikor felerősödtek a paraszti társadalom feletti uralom megteremtésére irányuló hatalmi szándékok. Az itteni tüntetéseket a hatalom közvetlen beavatkozása, a községek kollektivizálása idézte elő. Az elnyomás erősödése tehát ugyanúgy kiváltója lehetett a kollektív erőszaknak, mint gyengülése. A községekben lezajlott megmozdulások közös jellemzője, hogy az emberek nem a kollektivizálási kampány során, hanem azután kezdtek el tüntetni, amikor már aláírták a belépési nyilatkozatot, megalakultak a téjeszek és a megváltozott feltételek között hozzá kellett volna kezdeniük a tényleges munkához. Ekkorra szűnt meg valószínűleg az a direkt, nyers erőszak miatti sokkhatás, amit a kollektivizálás ténye és megvalósulásának módja okozott. 10 év telt el a szerző által vizsgált időszakból, azonban sok minden nem, vagy alig változott, mások viszont igen a hatalom oldalán. Ez az, az időszak, amit a magyar kisüzemi mezőgazdaság széjjelveréseként tartunk számon. Nemcsak a parasztsággal és a mezőgazdasággal kapcsolatos politika, a kollektivizálás módszere változott meg az első erőszakos téesz-szervezésektől. Nagy Imre, az egykori begyűjtési miniszter, forradalmi kormányáig, átalakultak a paraszti ellenállás meghatározó körülményei is, az 1956-ban szerzett tapasztalatok alapján, mindkét oldalon, az 1960-as évekre.

Nem véletlen, hogy ennek a két évtizednek a parasztságtörténete, mind a történettudományt, mind a néprajztudományt egyaránt érdekelte, a paraszti tradicionális társadalom átalakulásának vizsgálata során. Elég, ha *Varga Zsuzsa*, vagy *Ő. Kovács József* nagydoktori (DSzC) történeti vizsgálataira, vagy az etnográfus *Nagy Netta* nemrég megjelent PhD értekezésére gondolunk. (*Nagy Netta: A cse-revilágtól a padlássőpréig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Néprajzi Értekezések 2. Sorozatszerkesztő: Turai Tünde. Budapest, 2013.) Felismerték a szerzők, és Farkas Gyöngyi is azt, hogy számtalan kérdésre kaphatnak, találhatnak választ, a korán sem egységes masszának tekinthető magyarországi parasztság II. világháború utáni történetének vizsgálatakor.

Mindezek jelzik azt a társadalmi igényt, amely a lassan három emberöltő távából is, az egyén és a paraszti közösség mérhetetlen kint és szenvedést jelentő történetét jelentő időszak megismerése, tanúságai iránt megmutatkozik.

A falusi tüntetések bemutatásához szinte egyedüli forrás a megmozdulások rendőrségi ki-vizsgálása során keletkezett irat volt. A feltételezett szervezők ellen 1951-ben és 1953-ban az Államvédelmi Hatóság Szabolcs-Szatmár megyei Osztálya, 1960-ban pedig a Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya „termelőszövetkezeti mozgalom elleni izgatás” gyanújával indított nyomozást. Alig találni utalást a párt- és a tanácsi szervek iratanyagában, a nyilvánosságnak szóló propagandába; s, a sajtó természetesen szintén nem vagy csak nagyon áttételesen adott hírt róluk.

Arra a kérdéscsokorra kereste a szerző a választ, hogyan alakult a parasztság története, mentalitása, a hatalom esetleg ki sem mondott, csak látens kérdéseire adott válaszában, miért jöttek létre ezek a tüntetések, miért és milyen helyzetben érezte azt a vidék, hogy forradalmian, nyíltan és a közösség erejével kell fellépnie a diktatúrával, a hatalommal szemben? Egyben milyen szerepe volt a hagyományos, vagy éppen az átalakuló falusi közösségen belüli hagyományos kapcsolatoknak és a termelőszövetkezetek új munkaszervezetének? Hogyan viselkedett a tüntető tömeg?

Ez az időszak a hatalom részéről nem volt sikeresnek tekinthető végérvényesen, hiszen az ún. „utóparaszti hagyományok” mutatták meg igazán, hogy nem sikerült végérvényesen kiirtani a paraszti mentalitást, a föld szeretetét még a rendszerváltoztatás után sem.

A történész szerző, majd három évtizedes munkásságában a hatalom és a falusi társadalom viszonyát vizsgálta az 1950-es években. Mostani könyvében azokat a tüntetéseket vizsgálta a kollektivizálás ellen, amiről eddig nem igen tudtunk. A vidék nyugalma a II. világháborút követő kitelepítések után, a mezőgazdaság kollektivizálása zavarta meg, forgatta fel. A szocialista pártállam totalitárius rendszere sem tudta a vidéki, még a hagyományos paraszttársadalom éppen bomlófélben lévő tömegét sem teljes mértékben uralni, irányítani, bármennyire is szerette volna. A gazdaközösségek ugyanis még éppen annyi erővel rendelkeztek, hogy megakadályozhatták a hatalom monolit-szerű uralmát és akaratának alkalmoszerű megvalósulását. A könyv a hangos összetűzésekké tartó folyamatot mutatja be, mindazzal az önvédelmi módszerrel, amelyek a parasztkendős vidéki asszonyok viselkedésformáját jellemezte a falusi önérdékvédő társadalomban. Részletesen vizsgálja, mi, hogyan járult hozzá, hogy a férfiak mellett a nők hatásosabban tudtak kiállni. Társadalomtörténeti analízissal az apró, de meghatározó társadalmi szövetet jelentő paraszteszalád és a hierarchikus viszonyok bemutatásával gazdag palettát mutat fel a nők szervezkedési sikereiről. A társadalomtörténet, a gyengék, az elesettek, a kiszolgáltatottak, a női nem, a gyerekek, a paraszti szegény rétegek vizsgálatát az utóbbi majd 100 évben kezdte meg kutatni. A mentalitástörténet, a szociológiára, a néprajzra, a gazdaságtörténetre, a szexualitástörténetre, ezek eredményeikre alapozva, napjainkra szép sikereket mutathat fel, mind külföldön, mind kb. három évtizede Magyarországon is. Farkas

Gyöngyi könyve ezek sorába is tartozik és példamutatóan dolgozta fel pár északkelet-magyarországi falu asszonytüntetését, mentalitástörténetét.

Az elnyomott falusi társadalom kollektivizálással szembeni kollektív megmozdulást mint az elnyomó hatalom ideológiájára való reagálást mutatta be. A kollektivizálás elleni falusi tüntetések kiváltó oka a centralizált államhatalomnak a társadalmi önállóság szűkítésére irányuló törekvése volt, a szerző megállapítása szerint. A mesterséges társadalom-átalakító szándék hirtelen és erőszakos beavatkozása nem esett egybe a paraszti társadalom belső igényeivel, amit Farkas Gyöngyi hangsúlyozott is.

Az 1953-as tömegmegmozdulások keletkezésében fontos szerepe volt annak a rémhírnek, hogy ha a termelőszövetkezeti csoportok tagjai időben nem jelzik kilépési szándékukat, akkor elszalasztják a régóta várt, kedvező lehetőséget. A hír okozta pánikhelyzet volt a kiváltója annak, hogy az önállósulni kívánó téjesztagok felléptek a csoportok bomlását akadályozni igyekvő helyi hatalommal szemben. A kollektív akciók kialakulását nagymértékben előmozdították a környező települések sikeres megmozdulásairól terjedő hírek is.

1960-ban a nyírcsaholyi asszonyok mások példájából merítették a bátorságot, hogy szembeszálljanak a község kollektivizálását befejező hatalommal. Az itteni tüntetés létrejöttét az asszonyoknak a kollektivizálás során szerzett, a férfiakétól némileg eltérő tapasztalataival magyarázta a szerző. A kampány során a közvetlen erőszak elsősorban a család döntéshozói, a férfiak ellen irányult. Az asszonyok, a téesz-szervezést a férfiakkal együtt élték át. Tisztában voltak azzal, hogy férjeik kényszerhelyzetben írták alá a belépési nyilatkozatot. Megadásukat a hatalommal, a család gazdálkodásában részt vevő nőként, még korainak gondolták, és további ellenállásra, kitartásra buzdították férjeiket. A tüntető asszonyok nemcsak a kollektivizáló hatalmat akarták befolyásolni demonstrációjukkal, hanem a férfiakat is. Az asszonyok szerepe a többi tüntetésen is kiemelkedő volt. Általában mint feleségek és családanyák vettek részt a megmozdulásokon, és a letartóztatással fenyegetett férfiak védelmében léptek fel, valamint a családjuk biztonságos ellátását veszélyeztető politika ellen tiltakoztak. Elszántságukat az a hit is táplálhatta, hogy a hatalom (a döntően férfiak uralta és képviselt hatalom) a nőekkel toleránsabb lesz, nem büntetheti őket olyan mértékben, mint a férfiakat. Ugyanakkor női rafinériájuk és sajátos női fegyvereikben bízva sikeresnek vélték magukat. A gyengébb nem erősségében, kitartásában, szívósságában hihettek. A falvak asszonyainak megmozdulásai azonban egymástól elszigeteltek voltak, bár a tüntetésekről terjedő hírek nagy szerepet játszottak egymás aktivizálásában. A tüntetők célja a kollektivizálás előtti állapot visszaállítása volt.

A történész vizsgálódó módszere a dekódolás után az ÁVH-s nyomozók szövegeiben a valódi események nyomaira való rálelés, amiből azután összeállíthatta az általa legvalószerűbbnek tartott történetet. A szöveg aprólékos elemzésével próbálta kibontani egyrészt a különböző beállítottságú helyzeteket, a szöveg létrehozóinak szándékait, másrészt kereste azokat az utaló nyomokat, amelyekből végül összeállt a kollektivizálás elleni tüntetések igaz története. Ez a feltáró módszer akár a feudális korszak perjegyzőkönyveivel, urbáriumi kérdőpontokra adott válaszaival, egyéb forrásaival is azonos értékű és színvonalú.

A kollektivizálást még nem jelentette az aláírási ívek kitöltése, az csak a kezdetet szimbolizálta. A közös táblák kialakítását és a vetésterv elkészítését a termelőszövetkezeti csoport gyűlésén forszírozó járási kiküldött vagy a parasztportákon az állatok és a gazdasági felszerelések leltározását végző aktivisták elleni fellépés nagyobb sikerrel kecsegtetett, mit a kampány idején a téesz-szervezők tömegeivel vagy a kitelepítéssel fenyegetőző tanácsitkárral való szembeszállás. A lakosság kollektív akcióit az aktiválta, hogy a fentebbiek a gazdálkodók döntő többségét érintették. Az egyéni érdekek egybeestek, megegyeztek a csoport, a közösség érdekeivel.

A nyírсахolyi tüntetés néhány asszony kezdeményezésére jött létre. A tiltakozó asszonyok torzása egyrészt célzatos tevékenység volt, másrészt az információáramlás megszokott formáin keresztül is gyorsan terjedt a nem mindennapi megmozdulás híre. Az asszonyok egyenként vagy csoportokba szerveződve járták be a falu utcáit és szólitották fel asszonytársaikat a délutáni tüntetésen való részvételre, valamint a további hírverésre. A vállkendőkbe, fejkendőkbe burkolózó asszonyok utcai, házi szervezkedése nem tűnt fel a falusi hétköznapiak sorában. A kollektív erőszak akkor jelent meg a tüntetők érdekvégyesítési módszerei között, amikor a helyi hatalmat másként nem tudták együttműködésre szorítani. A konfliktus a belépési nyilatkozat visszavonása, kiadása körüli csatározásokban vált érezhetővé.

Farkas Gyöngyi történész-muzeológus szép monográfiája számtalan kérdésre adja meg a választ. Az itteni parasztasszonyok határozott fellépésével, férjeik mellett és érdekében a részben emancipált, de a kiszolgáltatott nő képét mutatják a hatalom erőszakával szemben, a tradicionális paraszti társadalomban, a vidéki Magyarországon, a 20. század közepén. Ez a monográfia, módszere, vizsgálódása, értelmezése révén meghatározó lesz a későbbi kutatásokban, és az egyetemi oktatásban is. A kortörténet mellett, példa lesz a kollektivizálás, a hatalommal szemben a kiszolgáltatott parasztság történeti-néprajzi kutatásaival, valamint a nőtörténettel-nemiségkutatással foglalkozók vizsgálódásainál is. Olyan kérdésekre ad választ a kötet, mint, hogy milyen túlélési eljárásokat, önvédő akciók léptek fel, az alkalmazkodás és az ellenállás különböző társadalmi rétegeknél hogyan valósult meg. Pozitív képet alkothatunk ennek a magyarországi területnek a parasztasszonyairól, akik hozzásegíthetik a kutatót számtalan kérdés tisztázásához, a vidéki nők és asszonyok szerepének jobb megértéséhez, a 20. század eleji tisztazugi férjgyilkos arzénos asszonyokkal szemben.

Frühwirth Mihály – Vass Erika: Fiókok mélyéről: válogatás a vecsési németiség fényképeiből. Schublade-Schätze: Eine Auswahl aus den Bildern der Wetschescher Deutschen. Vecsés: Vecsés Város Német Nemzetiségi Önkormányzata, 2016. 371 p. 300 ff. fotó.

Kuti Klára

A fotográfia technikai fejlődése valamikor a 20. század közepén tette lehetővé az amatőr fotózás tömeges elterjedését. Társadalmi, kulturális és pénzügyi körülményektől függően évtizedeken át húzódozó folyamat volt ez, aminek a „végén” a bárki által, bárhol, bármikor, okkal – ok nélkül készített fénykép áll. Amikor még felkészültség, szakismeret, technikai felszereltség, hely és fény volt a fotográfia készítésének feltétele – természetes fény biztosítása, műtermi adottságok, képzett fényképész... stb. –, akkor volt egy meglehetősen egységes társadalmi konszenzus arról, kit vagy mit, hogyan és miért fényképeztethetünk le: a családot a maga egységében; a távollévőket a távollévőknél; a testvéreket libasorban vagy egymás mellett, mint az orgonasípok; a násznépet nagy csoportképben; fiatalokat bandában; az iparos műhelyt a mesterrel, segédekkel, inasokkal és munkaeszközökkel megkomponált „életképben”, mintha munka közben; a jószágot, értsd a vagyont, a tisztára seprert udvaron. A pillanatfelvételeket, snapsusszokat lehetővé tévő technika feltűnéséig és elterjedéséig meglehetősen egységes az a kompozíciós és koreografikus norma, ahogyan a fénykép a 20. század első felének társadalmát látja és láttatja.

A digitalizálás mint archiválási és egyben sokszorosítási technika és idea pedig röviddel ezelőtt lehetővé tette ennek a képanyagnak a széles körű közzétételét. Ezért a „múltunk képeiben” típusú fényképalbumok, hely-, csoport- és családtörténeti gyűjtemények nagy népszerűségnek örvendenek, és nagy számban látnak napvilágot.

Képzeldük magunkat abba a jól ismert helyzetbe, amikor valakinek a családi fotóalbumát lapozgatjuk, és ő az egyes személyekre bökve mondja, ki kicsoda, kinek az apja, anyja, fia, lánya, és mondja hozzá az epitheton ornansokat, a pár mondatos történeteket, a „nagyapáról, aki szigorú és komoly, kecskeszakállas öregúr volt, erkölcsös, amit hét gyermeke bizonyít...” A képek, a belőlük kiolvasható, ill. a hozzájuk illesztett történetek, és ezeknek a történeteknek a mindig újbóli elbeszélése, a nézőhallgató számára (is) megteremtí a „képzelt közös-séget”, a „különidejűség egyidejűségét”. Ebben a „közös-ségben” egyszerre, egy időben van jelen az összes generáció; aki az egyik képen még kisgyerek, az a másikon már vőlegény, aztán már öregember; aki az egyik képen bevonuló rekruta pántlikás kalapban, az a másik képről már hiányzó apa, kinek az itthoniak képet küldenek. Ugyanígy küldenek képet aztán a kitelepítettek haza, és az itthon maradottak a kitelepítetteknek az „új hazába”. Az album lapozgatása „új-ra teremti”, „re-konstruálja” a szétszakított közösséget. Gyakran technikailag módosított képek is rekonstruálják (újratereztik) a szétszakított családokat. Az elveszítetteket, az eltűnteket, a hiányzókat gyakran rámásoltatják a fotográfusokkal az egységet mutatni hivatott képekre. A 20. század dereka, a Második Világháború radikális cezúra a fényképnézegetős elbeszélésekben: rengeteg fénykép pusztult el vagy rongálódott meg az ostrom vagy a front alatt; emberek haltak meg vagy tűntek el nyomtalanul a háborúban úgy, hogy csak egyetlen fénykép maradt róluk, telepítések és határhúzások szakították el egymás mellől azokat, akik előtte még egy képen szerepeltek. Migráció, modernizáció és munkaerővándorlás szüntette meg a képek közös hátterét.

Frühwirth Mihály és Vass Erika közös szerkesztésében 2016-ban jelent meg a vecsési németek fényképeit közzé tévő hatalmas album több mint 300 fényképpel, melyeket Frühwirth Mihály helytörténész már évek óta szisztematikusan gyűjtött és archivált.

Az album szerkezete a fényképek által lefedett korszak – a 20. század első fele – fotográfiai gyakorlatának kánonját követi, és eszerint csoportosítja a képeket: a család, a fiatalok korcsoportja, esküvő, egyház, iskola, gazdaság; és aztán külön következnek „újrakezdés” cím alatt a kitelepítés utáni családi képek.

A vecsési album által létrejövő „emlékezeti közösség” a korszak reprezentációit fogadja el, erre építi a jelenkorban „elvárt” közösséget: arra kell emlékeznünk, amit az eleink a fotográfián keresztül magukból megmutatni akartak. Ezek voltak ők, és így vagyunk mi mi.

A bevezető szöveg elhelyezi a korabeli Vecsés modern, városi mintájú kisközösségét a történetírás és a történeti néprajz által kijelölt térképen. A képek aprólékosan adatolva vannak, el vannak látva kereszthivatkozásokkal, és a képfeliratokhoz illesztették az „egymondatos”, már-már örkényi sűrűségű történeteket:

„Wirth Tamás... a család elmondása szerint a nyilasok összeszedtek egy csomó fiataalt, és elvitték őket Jászberénybe, de ott járvány tört ki, ennek lett ő is az áldozata 19 évesen.” (86. kép)

„Wirth János 1947 júliusában tért haza malenkij robotról (azaz Doneckből). Debrecenből küldött képeslapot az érkezéséről, így felesége és fia kimentek elé a vasútállomásra. Amikor meglátta a lovaskocsi feliratát, akkor szembesült vezetéknevének változásával, és ezt mondta: »Szóval már nem is én vagyok...«” (92. kép)

„Teichter (Tófalvi) Antal... Ő volt a gazdakör utolsó elnöke 1926-tól 1949 januárjáig. Akkor a népnevelők kikényszerítették, hogy a gazdakör tartson gyűlést, ahol kifejtethet véleményüket a termelőszövetkezetről. Tófalvi Antal a gyűlésen összefoglalta a hozzászólásokat, és kijelentette, hogy nem tartják célszerűnek a szövetkezést. Emiatt perbe fogták és meghurcolták.” (279. kép)

„Dobrovitz Nándor ... a Nürnberg melletti Schafhof lágerben két unokájával... Fia, Ádám műbútorasztalos volt, menyje, Albert Ilona magyar asszony, aki nem tudott németül. Az egész családot

kitelepítették, évekig ebben a lágerben hányódtak. Egyszer Ausztráliából jelezték, hogy fogadnának menekülteket, ha van szakmájuk. Ezzel a lehetőséggel élt a fia családja is, kivándoroltak Ausztráliába. Az idős nagypapa már nem ment velük, Németországban maradt.” (303. kép)

Bereczki Ibolya – Pozsony Ferenc (szerk.): Üzenet a frontról. Ferenc tűzér levelei 1914-1918. A bevezető tanulmányt írta Pozsony Ferenc. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2016. 442 p.

Perger Gyula

Bár a könyv társszerkesztője, a bevezető tanulmány szerzője – s nem mellesleg a közölt levelek összeállítója és sajtó alá rendezője – már 2008-ban, két összegző írásában is elemezte nagyapjának, a zabolai Pozsony Ferencnek, a család irattárában megőrződött első világháborús levelezését, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum „Skanzen Könyvek” sorozatának darabjaként megjelent könyv több szempontból is hiánypótló.

Első olvasatra ugyan nem történt más, mint hogy a szerzőnek a *Gazdasági és társadalmi élet az első világháború idején egy zabolai tűzér leveleinek tükrében* (In Fülemile Ágnes–Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források a néprajzi értelmezésének lehetőségei.* L' Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 2008. 183–208.), illetve a *Gazdasági élet Zabolán az első világháború idején egy zabolai tűzér leveleinek tükrében* (In: Illyés Sándor–Keszeg Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona.* Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Kolozsvár, 2008. 189–204.) címmel közreadott tanulmányait a hivatkozott és elemzett forrásokkal kiegészítve tették újra közzé. E források azonban (a 279 betűhíven közölt és facsimilében is közreadott levél mellett, számos családi dokumentum és fotográfia, valamint a korszak hírlapi tudósításai) nem kiegészítései és illusztrációi Pozsony tanulmányának/tanulmányainak, hanem olyan alapvető források, amelyek lehetővé tették a szerző (s most már az olvasó) számára – egy 21 esztendő fiatalember által *megélt, megírt* és később *elbeszélt* – történelmi katalizma elemzését.

Bár a háborús naplók, emlékiratok, hadifogságban született könyvecskék, levelezések feltárása és kiadása a Nagy Háború kitörésének centenáriuma okán szinte robbanásszerűen megnőtt, a források közreadását nem követte azok hasonló intenzitású, értő elemzése. Míg a történettudomány lassabban és nehezebben tudja integrálni a hirtelen és tömegesen napvilágra került forrásokat, az etnográfiai szempontú elemzések az évfordulótól függetlenül, több szempontból is alapvető fontosságot tulajdonítottak az eddig ritkának számító dokumentumoknak. Igaz, a néprajzi szempontú elemzésekben nincs kényszer a had- és köztörténeti ismeretek árnyalására, kiegészítésére, esetleges átírására, s nem kell bibelődni az egy adott történelmi korszak ideológiai elvárásainak megfelelően összeállított parancsnoki, törzstiszti emlékiratok, utólag megszerkesztett harctéri naplók valós forrásértékének kérdésével sem.

Pozsony Ferenc, nagyapja leveleinek közreadójaként és elemzőjeként sajátos helyzetbe került, hiszen *Ferenc tűzér* „A frontról [egykor] hazaküldött leveleit a hosszú téli estéken felolvasta előbb gyermekeinek majd unokáinak. Az első világháború csatateréin megélt eseményekről szóló rövid szövegei, beszámolóí, helyzetelemzései a szűkebb családi történelem, a családi emlékezet szerves részévé váltak. Az ilyen alkalmak idején családtagjai is „birtokba vették” az 1914–1918 között zajló európai történeteket.” Ráadásul „Családi otthonában, még a második világháború után is, számos tárgy az ő heroikus világháborús szerepét reprezentálta. A sorkatonasága alatt készített, kinagyított, idealizált fényképe a lakóházában mindig a tisztaszoba falát ékesítette.” Pozsony tehát nagyapja leveleivel, azoknak a „szerző” által való értelmezésével már gyermekkorában megismerkedett, ré-

szesévé vált a nagypapa megélt, (leveleiben) megírt és elbeszélt történetének, így etnográfusként egyszerre került elemzése tárgyától kívülre és belülre.

Pozsony Ferenc a levelek közreadásánál és elemzésénél (szakszerűen) távol tartja magát a családi legendárium felidézésétől, a leveleket a korszak forrásjegységeként veszi górcső alá, kihasználva azt, hogy azok címzettjeiről, az azokban szereplő személyekről, eseményekről, utalásokról olyan tudása is van, amely megkönnyíti az azokban felemlített események rekonstruálását.

„Habár unokái sokszor noszogatták kényelmetlen kérdéseikkel, – írja bevezető tanulmányának záró fejezetében Pozsony – (a nagypapa) soha sem tudta racionálisan megmagyarázni, hogy ha őket az első világháború idején soha senki sem verte meg, soha sem vesztek csatát, akkor miért és hogyan csatolták el Erdélyt. Ferenc tűzér csak egy zabolai szereplője volt az 1914–1918 között zajló európai nagytörténelemnek, s voltaképpen soha sem értette meg igazán annak alapvető, lényeges mechanizmusát, de világosan látta, hogy milyen gyökeres gazdasági, társadalmi és politikai változások követték saját szülőföldjén és falujában.”

E gyökeres változások egyik eleme az írásbeliség *kényszerű* megjelenése abban a paraszti kultúrában, ahol eladdig a szóbeliség dominált; írásba legfeljebb a család és a gazdaság kiemelkedő „eseményeit” foglalták, többnyire a családi Biblia, énekeskönyv, vagy egy-egy nyomtatott kalendárium üres oldalaira. A családi irattárak megőrzött dokumentumait a jegyző, esetleg ügyvéd, illetve a közösség parókusa, lelkésze vetette papírra. A fontosnak tartott történetek rögzítésének és átörökítésének biztos módja azok többszöri elbeszélése volt. *Ferenc tűzér* – sokszázezer társához hasonlóan – a közösségből való kényszerű kiválása, a soha nem tapasztalt távolság és a távolban töltött idő miatt kényszerült az évszázados verbális kommunikációs modell megváltoztatására. A háború alatt bekövetkezett gazdasági, társadalmi, politikai változások – így írásba rögzítve is –, jól nyomon követhetők Pozsony Ferenc leveleiben. A „nagytörténelem” megértése a levelekben természetesen nem érhető tetten, hiszen a fronton lévő katona információit legfeljebb két forrásból meríthette: az otthon maradtaktól és a mindig csak az aktuális tudnivalókat közlő, és az eseményeket egyoldalúan magyarázó parancsnokaitól, katonatársaitól, esetleg a sajtó propagandisztikus híradásaiból.

Az unoka (a szerző) éppen ezt a – mindig csupán az utókor által feltehető – megértés, meg nem értés kérdéskört elemzi rendkívül körültekintően. A majd’ 300 levél, levelezőlap, táboriposta-levelezőlap és a levélváltás öt évnyi időkerete ehhez biztos alapot ad. Bár az üzenetváltás egyoldalúnak tűnik, hiszen gyakorlatilag csak a Ferenc tűzér által hazaküldött levelek maradtak fenn, a korszakban jellemző levélszerkesztési gyakorlat okán, e levelekből kiolvashatók a ténylegesen ismeretlen válaszlevelek lényeges elemei is. Ha azt gondolnánk, hogy e háborús levelezés – s Pozsony Ferenc könyvének – nívóját a kényszerből idegen helyre és helyzetbe szakadt falusi baka harctéri élményei adják, nagyot csalatkozunk. Ferenc tűzér levelei tematikai szempontból ugyan több csoportra tagolódnak, vagy inkább tagolhatók, nagyobb részük egyértelműen családjához és szülőfalujának, Zabolának világához kapcsolódik: „Írásaiból körvonalozódnak (...) szülőfalun belüli kapcsolatai, de segítségükkel megismerhetjük családi, rokoni, generációs, szomszédi és érzelmi hálóját is. Általában csak jelzésszerűen villantja fel a falun, a rokonságon belüli viszonyulásokat, vetélkedéseket, aspirációkat és félrelépéseket, valamint kisebb-nagyobb konfliktusokat.” Még amikor a katonák ellátmányáról, életkörülményeiről, vagy – a cenzúra által behatárolt keretek között – harctéri eseményekről számol be, akkor is az otthon világa a viszonyítási alap. „Ferenc tűzér frontról küldött levelei azt tükrözik, hogy ő mentálisan mindig otthon volt, gondolatban a szülőfalu megszokott, meghitt világában élt. A természet különböző jelenségei a fronton is felidézték számára egy-egy otthoni gazdasági munkafolyamat kezdetét vagy végét.” Az idegen tájak, épületek, viseletek és viselkedési módok megítélésé-

nek alapja is mindig Zabola kisvilága. Ferenc tűzér, társaihoz hasonlóan a 20. század kényszerű kulturális antropológusa: saját megélt és alapnak tekintett kultúrájának szempontjai szerint résztvevő, megfigyelő és elemező. Csupán fizikailag van távol otthonától, ezért nem érti, s nem is kell értenie a történelem mechanizmusát.

Pozsony Ferenc kötete – a kifogástalan forrásközlés és a levelezést elemző tanulmány – modellértékű feldolgozás. Szemlélete és metodikája remélhetőleg követőkre talál a centenáriumi időszak lezárulását követően is.

Horváth Gergely Krisztián: Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Balassi Kiadó, Budapest, 2013. 695 p.

Bognár Szabina

A millenniumi monstre megyememográfia-írási láz, melyet a Magyar Történelmi Társulat szakmai útmutatókkal, véleményezéssel próbált mederben tartani – egyértelműen felszínre hozta a műfaj buktatóit. Tagányi Károly, aki maga szerzőként és véleményezőként is bekapcsolódott a munkálatokba, egyenesen úgy vélte, hogy egy ilyen feladat „elviselhetetlen terheket ró a monographusra” és tulajdonképpen nincs is szükség részletes útmutatókra, mert a „monographia sorsa úgysis a monographus egyéni képességeitől függ, nem szabályzatoktól.”

(Tagányi Károly: Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. *Századok* 1894. 365., 369). A feloldhatatlannak tűnő módszertani kihívásokat és az újabb és újabb elnevezések alatt folytatott, de többnyire alábecsült helytörténetírás pozícióit tekintve nem csoda, hogy kevesen vállalkoznak ilyen léptékű feladatra, és még kevesebb azok száma, akik ezt példaértékűen megvalósítják. A szociológus végzettségű Horváth Gergely Krisztián kötete, mely egyaránt tekinthető régió- és gazdaságtörténeti áttekintésnek, történeti ökológiai elemzésnek és a legmívesebb társadalomtörténet-írási hagyományokat követő összegzésnek, jó példa arra, miként lehet a 21. században újraértelmezni és új értékekkel feltölteni a „vármegye történetet”.

Biztos alapokat kínál a kutatás tárgyának időbeli és a célcsoportra vonatkozó – az írás egészen következetesen végigvitt – körülhatárolása. A néprajztudomány számára is megkerülhetlenné teszi a kiadványt, hogy a szerző Moson vármegye 19. század eleji rurális társadalma – elsősorban a paraszti sorsú népesség mentalitásának és gazdasági helyzetének – bemutatására vállalkozik. Teszi mindezt egy olyan átmeneti időszakban – a napóleoni háborúktól az 1848-as változásokig a rendiség utolsó szakaszában –, amikor is a társadalom tagjainak jogi státusa még érintetlen, de a szerzőt idézve: „a jobbágyparasztok egy része – az informálisan már működő új gyakorlatoknak köszönhetően – már megindult a későbbi időszakra jellemző, általánosan polgárosodásnak nevezett fejlődési úton, s gazdálkodó piaci szereplőként vagy a vállalkozói habitus ismérveit öltötte magára, vagy az iskoláztatás segítségével végleg kilépve a paraszti kötelekekből, honorációrát lett” (18. oldal). A jobbágyi társadalom „informalitásának” megragadása, a mélyben zajló folyamatok, „a jogilag nem mindig, vagy csak helyi szinten kodifikált” kereteknek (21. oldal) plasztikus, széles forrásbázison alapuló ábrázolása a munka egyik legnagyobb érdeme. Különösen, hogy a szerző mezo- és makrosztintű vizsgálódásnak szenteli írását, amikor a hétköznapiakat meghatározó gazdasági és közigazgatási keretek (például a termelési feltételek, táj ökológiai sajátosságai, a vármegyei szervezet, az adó- és vámrendszer, az elemi iskolai hálózat, a magyaróvári uradalom) rekonstruálására vállalkozik.

Amilyen következetes a fenti körülhatárolás, ugyanolyan tudatos a lokalitás kereteinek kitágítása. Horváth Gergely Krisztián nem áll meg a 19. század eleji Moson vármegye meglehetősen ka-

rakteres földrajzi határainál: „a Lajta csupán két ország, de nem két világ határát jelölte” (40. oldal). Kiindulópontja, hogy létezik egy „régios erőter” – Bécs és Alsó-Ausztria – melybe Magyarország nyugati határszéle „mélyen integrálódott”. Új tartalommal tölti meg a (vám)határmentiség fogalmát, érzékletesen ábrázolja a régió belüli munkamegosztás alakulását. Azt a folyamatot („igazodást”), ahogy a protoindusztriális keretek között meginduló osztrák iparosodás Moson megyében, mint alrégióban reagrárizálódáshoz vezet, illetve, ahogy a kiszámíthatóvá és egyre nagyobb arányúvá váló magyar gabonakivitel visszahat az ausztriai mezőgazdaság struktúrájára, erősítve abban az állattenyésztést és azon belül is a marhatartást. Széles, az osztrák és a magyar gazdaság- és társadalomtörténeti szakirodalmat is magában foglaló forrásbázis szolgáltat alapot a fogalmi keretek kialakításához (például protoindusztrializáció kontra agrárpiacosodás) éppúgy, mint a napóleoni háborúk időszakának, az alsóbb társadalmi rétegek számára is életszínvonalemelkedést hozó „aranykornak” a bemutatásához. Az elméleti alapvetésben a szerző maximalizmusát szerencsésen írta felül jól fejlett szintetizáló képessége, így a recenzens feladata sem lehet a további kapcsolódó elméletek, szerzők említésének számonkérése. Sokkal inkább kiemelendő az a világkép, amellyel a szerző szövegbe szúrt megjegyzései szembesítenek. A „vidék iránti személyes elfogultság”, a „visszahelyezkedés” képessége egy olyan világba, „ahol – a rendi korlátok ellenére – a hétköznapi élet normalitása közelebb állt az eszményihez, mint ahogy azt mai észjárásunkkal el tudnák képzelni” (27. oldal) teremti meg azt az alapot, amely nemcsak összefűzi a látszólag független, mindenesetre korábban egymástól jórészt elkülönítve tárgyalt kérdésköröket, de tágabb kontextusba helyezi az előszeretettel alkalmazott, változatos tematikájú történeti demográfiai adatsorokat és nem mellesleg – személyes kötődéstől függetlenül is – magával ragadja az olvasót.

Esettanulmányt olvashatunk a mosoni posztómanufaktúra és a brucki fonógár történetéről, melyben két eltérő fejlődési utat vázol fel a szerző; megkérdőjelezve azt a korábbi álláspontot, hogy az osztrák vámpolitika hatására haltak el a Lajtán inneni protoindusztrializációs kezdemények. Moson vármegye társadalmának strukturális sajátosságait a forrásadottságoktól függően tízévenkénti mintavétellel, az 1805 és 1847. közötti nemnemes-összeírások alapján elemzi. Az illetén létrehozott adatbázis vizsgálata során kirajzolódik a megye népességének kor- és nemek szerinti megosztása, a nemnemes társadalom rétegződése. A szerző vizsgálja a felekezeti hovatartozást, a rendi helyzet és a nemzetiség, valamint a településtípus és a népességszám összefüggéseit. Figyelme kiterjed az oksági viszonyok feltérképezésére is: többváltozós elemzéssel a rétgazdálkodás társadalomszerkezet struktúráló hatására hívja fel a figyelmet.

Elsősorban korabeli leírások alapján mutatja be a 18. századtól kiépülő magyaróvári főhercegi uradalom modernizálásának lépéseit. Kismonográfiába illő pályaképet rajzol az uradalmat a fejlődés útjára állító, azt 1814 és 1840 közötti irányító Wittmann Antal gazdászról. Az elmélet és gyakorlat összhangjára törekvő Wittmann egybefüggő birtoktestet hozott létre, racionalizálta a juhtenyésztést, talajjavító forgóműveléssel és öntözéses rétgazdálkodással növelte a hozamokat. Kezdeményezésére alakult meg a magyaróvári felsőbb gazdasági tanintézet és az ő elképzelései alapján, a gazdálkodást fellendítendő indult meg a Hanság lecsapolása, melynek történetéről, rövid és hosszú távú következményeiről részletes elemzést olvashatunk. Az uradalom nem szigetként működött, a térség gazdasági fejlődésének, piaci alkalmazkodásának katalizátorává vált: tökéreijénél fogva a vármegyei nagyberuházások életre hívója, ugyanakkor az úrbéres népesség életlehetőségeit is kiszélesítette. Ehhez képest a vármegyei joghatóság önálló gazdasági bázis nélkül a fennálló (rendi) jogszabályi keretek között jóval szűkebb mozgástérrel rendelkezett. Figyelemre méltó, hogy a vármegyei közigazgatás működése kapcsán számos sztereotípiával számol le a szerző. A hatóságot jogi szakszerűséggel és

a weberi értelemben vett rendi becsületességgel jellemzi, ugyanakkor annak nagyfokú rugalmasságáról is ír. Előfordul, hogy az „alattvalókkal” lojális vármegye a hatályos törvényi rendelkezéseket próbálja igazságosabbá tenni (így van ez például a részleteiben elemzett 1838-as adókulcsreform kapcsán), de az is, hogy szemet huny afelett, hogy egyes területek (például a határokon átnyúló migráció) teljességgel szokásjogi alapokon működnek. A vámhatárok működése mellett számos egyéb, a (bécsi) piacra jutást befolyásoló körülmény elemzésére kitér a szerző (például vármegyei úthálózat, útlevel politika) és minden eddiginél részletesebb képet ad a bécsi piacra szállított termékekről.

Horvát Gergely Krisztián egy évtizednyi kutatásait közreadó impozáns kötete forráshasználatában és következtetéseiben is több, a későbbiekben megkerülhetetlen megközelítésbeli újítást hoz a vidéki társadalom 1848 előtti állapotának, azon belül a rendi körülmények között piacra termelő jobbágyság bemutatásában. A hiánypótló monográfia forrásjegyzékkel; 21, a szövegben hivatkozott forrást közreadó/újraközlő melléklettel, 13 színes térképpel, személy- és földrajzinév-mutatóval, valamint német nyelvű rezümével zárul.

Glässer Norbert, Zima András, Nagyillés Anikó (szerk.): „A királyhűség jól bevált útján...”: Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár; 54. / A vallási kultúrákutatók könyvei 25.) Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport–SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2016. 490 p.

Haraszti György

A kötet az SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke, az MTA-SZTE Vallási Kultúrákutató Csoportja és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem – szervezésében az első világháború kitörésének századik és az utolsó magyar király, IV. Károly boldoggá avatásának tizedik évfordulója alkalmából 2014. november 4–5-én, Szegeden, több helyszínen tartott konferencián elhangzott előadások szerkesztett, bővített, lábjegyzetekkel, bibliográfiával, angol nyelvű rezümével ellátott szöveget tartalmazza. A rendezvény fővédnökének, Habsburg György rendkívüli és meghatalmazott nagykövetnek, Pál Józsefnek, a SZTE Nemzetközi és Közkapcsolati rektorhelyettesének, illetve Glässer Norbertnek és Zima Andrásnak (a kötet szerkesztőinek) előszava, köszöntője és szakmai tájékoztatója után hét fő témakörben (*Király és nemzet – Lojalitások – A katolikus uralkodó – A királyhűség rítusai – Magyarok királynéja – Első világháború – A béke királya*) 30 tanulmányt tartalmaz. A szerzők között a szervező intézmények kutatói mellett megtalálhatók az MTA BTK Zenetudományi, Politikatudományi, Történettudományi és Néprajztudományi Intézetének, a Habsburg Történeti Intézetnek, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemnek, a Magyarországi Mindszenty Alapítványnak, a Kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetnek és a Zentai Múzeumnak munkatársai. Néhány dolgozat szerzője a magyarországi történelemtudományi és néprajzi iskolákhoz kötődik, ők kutatási eredményeikkel gazdagították, színesítették a konferencián elhangzottakat.

Maga a kötet szép kiállítású, jól áttekinthető, lehetőség szerint egységesített, feltűnően kevés sajtóhibával, ami Glässer Norbert, Zima András és a szerkesztésben közreműködő Nagyillés Anikó gondos munkáját dicséri. Csak három hiányosság nehezíti a nem feltétlenül szakmai körökből kikerülő olvasó dolgát. Egy-két dolgozattól eltekintve elmarad a szerzők bemutatása, hiányzik a tudományos kiadványoknál elvárható apparátus és ugyancsak sajnálatosan nélkülözzük a rendkívül érdekes és értékes illusztrációs anyag egy részének közelebbi bemutatását, provenienciáját.

A kötetben – mint Habsburg György előszavában olvasható – „akadémiai kutatóhelyek, egyetemek, hazai és határon túli múzeumok munkatársai idézték fel egy közép-európai birodalom utol-

só évtizedeinek korát. Egy olyan kulturálisan, felekezetiileg, etnikailag sokszínű egység társadalmi kérdéseivel foglalkoztak, amelynek Közép-Európa egységes arculatát, modern világunknak pedig főbb pilléreit köszönhetjük ebben a térségben. Ez a birodalom az első világháború küszöbére válsághelyzetbe került, az egységesítő erők mellett egyre inkább éreztették hatásukat szétfeszítő tendenciák. Utóbbiak kibontakozását az első világháború történelmi eseményei segítették elő. (...) Ebből a szempontból a kötet anyaga tanulságokkal szolgálhat a párhuzamos lojalitások, különböző nemzetkonceptciók, szimbolikus megfogalmazások, közösségi rítusok és kulturális hagyományok, azaz a Monarchia utolsó évtizedeiben működő összetartó és szétfeszítő jelenségek tekintetében. (...) A konferencia kötete eltérő diszciplináris és kutatói megvilágításokban múltunk egy fontos periódusát segít megismerni.”

A konferenciakötet tanulmányai között megtalálhatók az alapvető, az egész korszakon átívelő kérdések magyarországi problematikájával foglalkozó értekezések, így például Marjanucz Lászlótól *Az egy politikai nemzet versus nemzetállam koncepciója Deák és Eötvös gondolkodásában*, Gerő Andrásról *A magyar nemzeti világkép és hivatalos önreprezentációja a Monarchia Magyarországon*, vagy Cieger Andrásról *A Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon*. A gyűjtemény másik nagy csoportját az összkép helyi momentumait megvilágító esettanulmányok alkotják. Az utóbbiak között igen örvendetes módon – nyilván a szervezők, rendezők egyik csoportja érdeklődésének megfelelően – hangsúlyosan képviselteti magát a néprajzi, kulturális antropológiai megközelítés. Álljon itt erre is például – mint előbb, a teljesség igénye nélkül – néhány cím a jövőbeli olvasó érdeklődését felkeltendő: Landgraf Ildikótól *„Király, pásztor és nyáj egy legyen!” Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867-1918 közötti magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli hagyományokra*, Barna Gábertól *az Emlékmisék, királymisék Kunszentmártonban*, Bednárík Jánostól *a Meghalt a plébános, éljen a plébános! Plébániai concursusok a 19. század második felében a Buda környéki falvakban* vagy a személyesebbek közül Földvári Józseftől *„Hajnali órában kelve, hogy országait nagyvá, népeit boldoggá tegye.” Ferenc József és az uralkodócsalád az iskolai füzetek, értesítők, olvasmányok tükrében*.

Feltűnő a kötetben – mégha ezt az egyik szervező intézmény nyomatékos jelenléte indokolhatja is – a zsidó (korabeli elnevezéssel izraelita) tárgyú tanulmányok – ha jól számoltam tisztán nyolc ilyen van – nagy száma. Egy, a korabeli népességben mintegy 5%-os kisebbség, – mégha az ország gazdasági-kulturális életében köztudottan erősen felülreprezentált volt – ilyen mérvű szerepetetése teljesen függetlenül az egyes enemű dolgozatok minőségétől (e vonatkozásban név szerint is említeném Fenyves Katalin [*Párhuzamos lojalitások. Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a magyarországi zsidó nyilvánosságban*] és Oláh János [*Magyar ünnepek - zsidó ünnepek. Történelmi párhuzamok*] kiváló tanulmányait) aránytalanná teszi a kötetet, amely sajnálatosan nélkülözi nem csupán a cizslajtániai párhuzamokat, de a hazai más vallási, etnikai kisebbségek, nemzetségek magatartási reakcióinak vizsgálatát is.

A tanulmányokból az általános történelmi-társadalmi háttér, az úgymond objektív tényezők felvázolásán túlmenően talán leginkább a Habsburg Birodalom utolsó hetven évének három (négy, ha a Károly királyt prefiguráló Rudolf trónörökös, népmondák Rezső királyfiát is ide számítjuk) dinasztikus alakja, személyes portréja ragadja meg az olvasót: a szabadságharcot vérbefojtó zsarnokból a haza atyjává magasztosuló, a korszaknak nevet adó, örökkévalónak tűnő I. Ferenc József, a személyes mártíriumával a talmi csillogás után a végzetel szemben alulmaradó uralkodói hitves, Erzsébet királyasszony (három önálló tanulmányban is), és végül a birodalom végnapjaihoz asz-szisztáló, a szétforgácsoló erőkkel megbirkózni nem tudó, ám életszentségével bukásában mégis

megdicsőülő boldog Károly király figurája Speidl Zoltán sajnos már csak poszthumusz megjelenő szép megemlékezésében (*A 'számkivetett', és a 'mesebeli' király. IV. Károly és fia, Ottó – legitimista, legendák*).

A recenszens többnyire előnyben van a későbbi olvasóval szemben, mert az utóbbtól eltérően ismeri tárgyát. Hinnünk kell az ismertető objektivitásában, jóindulatú előítélet-mentességében, abban a bizonyos soha el nem érhető *sine ira et studio*ban. Befejezésül mégis engedtessek meg, hogy a konferenciára meghívott, de más irányú elfoglaltság miatt végül jelen nem lévő vendégként, szubjektív elfoglaltsággal három – hozzám személyesen is közelálló – tanulmányra hívjam fel a figyelmet.

Az első Szalay Olga dolgozata *Birodalmi, holott nemzeti, mégis nemzetek feletti. Bartók és Kodály korszakjelző katonadal gyűjteménye a Nagy Háború idejéből* címen. Az összmonarchia 1916-tól folyó katonadal-gyűjtésének keretében 1918-ra elkészülő, de 2010-ig kiadatlan *Száz magyar katonadal* kiadvány keletkezési hátterének felvázolásával a szerző érzékletesen ábrázolja azt a gyűjtési, lejegyzési folyamatot, amelynek eredményeképp a két zseniális népdalgyűjtőben, zeneszerzőben miképp tisztázódnak a magyar nemzeti identitás zenei sajátosságai, kristályosodnak ki végleg az új típusú magyar népdalok formái, metrikai dallami és előadásbeli jellegzetességei.

Amióta Pejin Attila ottani muzeológus vendégeként életemben először Zentán jártam, a pesti Duna-partról a budai várra feltekintve Savoyai Jenő (Eugène-François de Savoie-Carignano gróf, Carignan hercege, császári tábornagy, Prinz Eugen von Savoyen) impozáns szobrát látva nem tudok elfeledkezni ennek az eredetileg Zentára tervezett szobornak a viszontagságos sorsáról, illetve az ottani szerény emlékmű 1942-ben újrafaragott feliratáról („Zentai csata emlékére 1697–1942”), amelynek megfogalmazója szemlátomást nem bízott, abban, hogy a visszacsatolt város Magyarország részeként éli meg a kerek évfordulót. Most Pein történelmi-néprajzi kontextusba állítva a nagyközönség számára is megírta (*Dinasztikus? Nemzeti? Lokális? A zentai csata [és Savoyai Jenő] emlékezete*) a zentai megemlékezések, illetve a szoborállítás immár száz évet bőven meghaladó történetét, amelynek tanulságai messze túlmutatnak a helyi vonatkozásokon.

Egészen más jellegű a Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhelye munkatársának, Bíró Ákosnak tanulmánya (*Kitüntetésadományozások Ausztria-Magyarország zsidó katonái részére a Nagy Háborúban*), amely egyes, a két világháború közötti, de akár mai, a magyarországi zsidók első világháborús helytállását, honvédelmi elkötelezettséget megkérdőjelező állításokat szembesíti az objektív tényekkel. A szerző részletekbe menően vizsgálja a korabeli háborús kitüntetésekben részesülő zsidó katonák arányát az összes kitüntetettek között. A kor vezető zsidó újságában, az *Egyenlőség*ben megjelent háborús statisztikákat és az 1940-es évek elején meghirdetett, bemondásos pótlólagos adatgyűjtést szembesíti a *Hadtörténeti Levéltár*ban, illetve Ausztriában, a *Kriegsarchiv*ban elhelyezett személyi anyagokban fellelhető tiszti minősítési lapok és kitüntetési felterjesztések eredeti példányaival, vagy azoknak a különféle közlönyökben megjelent kivonataival. Megállapítása szerint a közel egymilliós lélekszámú magyarországi zsidóság a lakosságon belüli arányszámát megközelítően küzd a háborúban. Közülük legalább 190-en arany (a Szent Korona országaiból kikerülő katonáknak adományozott 1,900 összesből), illetve legalább 855-en (85,000 összesből) nagyezüst vitézségi érmet kaptak, ami ennek a két legelterjedtebb kitüntetésnek körülbelül 10%-, a népességarány kétszerese. A zsidó vallású katonák (köztük a 17–18%-nyi tartalékos tiszti állományból kikerülő frontszolgálatosok) személyes bátorságukkal cáfolva a rájuk szórt rágalmakat egyaránt kivették a részüket a szerb, orosz, olasz vagy román hadszínterek megpróbáltatásaiból, sőt a jeruzsálemi katonai temető sírköveinek tanúsága szerint – teszem hozzá – a törökök segítségére küldött k. u. k. tűzérési alakulatok tagjaiként megfordultak a palesztinai csatatereken is.

A szerkesztői előszó szerint jelen kötet egy időközben már lezajlott konferenciasorozat első rendezvényének anyagait tartalmazza. Kíváncsian várjuk a folytatást, amely nyilván tovább árnyalja majd a mai Európai Unió – térségünkben bizonyos értelemben – előfutárának számító hajdanvolt Osztrák-Magyar Monarchiáról való ismereteinket.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben. (Krizsa Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2016. 342 p.

Gagyi József

„Amit a gyerek el akar felejteni, arra akar emlékezni az unoka...” Ha felejteni akarunk, ennek leghatásosabb módszere a rombolás: az épületet, a szimbolikus tárgyat eltöröljük a föld színéről, kitöröljük az emlékezetből. Ha emlékezni akarunk, ennek módszere a tárgyakhoz való másfajta, a napi használat követelte viszonyulásokon túli, új kapcsolat: örökségnek tekintjük, örökségként kezeljük őket. Társadalmi jelenség ez, hiszen közösen, új szabályokat felállítva a tárgyhoz való viszonyunkat változtatjuk meg. Persze, a viszony megváltozásának következményei lesznek a tárgy szempontjából is: restaurálják a Bánffy-palotát, védett természeti övezetté nyilvánítják a Mohost, szomszédjaival együtt műemlék-kapusorként kezelik a máréfalvi székelykaput, és mindezt digitalizálják, interneten kereshetővé teszik, értéktárban tárolják.

A 2016-ban Kolozsváron megjelent *Érték és közösség* kötet szerkesztői az unoka–nagyapa viszonyrendszert a népi kultúrára, a népi kultúra időbeli változásaira, értékeléseire vonatkoztatták. Amint az *Előszó*ban olvasható: „A népi kultúra felfedezése óta szintén számos megközelítésben került felhasználásra. A 19. század közepétől egészen a 20. század első felének végéig a népi kultúrára mint *hagyományra* tekintettek, mely a múltba gyökerezik ugyan, de a jelenből táplálkozik, a jelenben fejti ki normatív hatását. Amikor ez a hagyomány elvesztette kapcsolatát a mindennapok megszervezésével, akkor kezdték olyan hagyományként látni, melyet ápolni, őrizni kell” (7. oldal, kiemelés az eredetiben – G. J.). Vagyis: akkor kezdtek – az erre szakosodott intézmények, az ebben érdekelt társadalmi csoportok – unokákként viselkedni. Csak éppen nem a családi iratok, emlékek feltárása, archiválása, interpretálása volt a cél, hanem a (lokális, regionális, nemzeti) közösségek értékei kerültek (több okból is) a figyelem középpontjába. A természethez igazodó, a termelés éves ciklusait megelőző paraszti gazdaságokban mindenkor kiemelt figyelmet kapott a tárolás: mint hosszabb ideig rendelkezésre álló, a túlélést biztosító tartalékolás, mind a ceremoniális rítusok alapozása, mint a társadalmi status és identitás felmutatója. Ma is ez a többfunkciós tárolás áll a középpontban, amikor értékeknek tekintjük és értéktárakba rendezzük a népi kultúra még fellelhető tárgyait, felkutatható szellemi értékeit. Az erre irányuló, a hatalmi szférában megfogalmazódó elveket örökségpolitikának, a (média)megjelentést örökségdiskurzusnak, az ezt célzó akciók sokaságát örökségállító mozgalomnak nevezhetjük.

Az *Érték és közösség* kötet egy aktuális örökségpolitikai elképzelés, a (Magyar Értéktár létrehozásához kapcsolódó) Erdélyi Értéktár megalapozását szolgáló örökségállító/értékfeltáró mozgalom két, 2015-ben megtartott tudományos rendezvényének eredményeit összesíti, prezentálja. Kétségtelen, hogy rajta van az aktualitás pecsétje: egy induló mozgalomhoz, ezt támogató projekthez kapcsolódik. De kétségtelen a projektgazdák, szerkesztők igyekezete, hogy tudományos alapozást, szemléletet adjanak mindahhoz, ami a mozgalomban megtörténik, a projektben teljesítendő feladatként megjelenik. Kitekintésről, összegzésről van leginkább szó, a konferencia előadói „a néprajzi értékek feltárásának,

dokumentálásának, adatbázisba (értéktárakba) való rendezésének, valamint az értékek a hely közösségek mindennapjaiba való beépítésének a hosszú (a múltban és a jelenben egyaránt zajló) folyamatait vizsgálták. Aranyosszéki, kalotaszegi, marosszéki és háromszéki néprajzi kutatások és értéktáró kezdeményezések valamint megvalósítások kerültek bemutatásra” (8. oldal).

A szerkesztők az *Előszó*ban arról írnak, hogy három nagyobb tömbbe csoportosították a rendelkezésükre álló anyagot: a hungarikum-mozgalom néprajzi megközelítése, elméleti keretezése, az éppen zajló örökségfelmérések eredményei, meg konkrét esetek bemutatása. Véleményem szerint tematikusan két csoportba sorolhatóak az írások: az értékmozgalmat alapozó, támogató, meg ahhoz nem kapcsolódó tanulmányok. A második csoportban tartozókról nem szólnak.

Paládi-Kovács Attila *Hungarikum és értékmérés a néprajzi felfogásban* című, ugyancsak 2015-ben, de egy jászberényi konferencián elhangzott, adatbemutató, fogalommagyarázó, rendszerező jellegű előadásának írott változatával indít a kötet. Az Erdélyi Értéktár felállításának politikai-szaktudományos indítékait nem lehet megérteni az ebben foglalt információk nélkül. Az értékekhez való viszonyulás néprajzi alapozását végzi el Pozsony Ferenc (*Az erdélyi és moldvai népballadák tára*), bemutatva az erdélyi és moldvai népballadák tárá, megfogalmazva a népballada-gyűjteményekkel használatával kapcsolatos kérdéseit. Furu Árpád bemutatja az erdélyi népi építészet felleltározását végző projekteket, Szabó Á. Tőhötöm pedig egy kistrégyiában, a Kis-küküllő mentén végzett kutatás tanulságaiból merítve a turizmus kontextusában megjelenő kulturális örökséget, örökségdiszkurzust ismerteti. Bali János egy igen jelentős, modellértékű, nagyhírű néprajzi terepmunka-terepkonstrukció, Fél Edit–Hofer Tamás átányi kutatásai és könyvei nyomán kialakuló revitalizációs folyamatról, azaz a néprajzi szakmai eredmények lokális felhasználásáról számol be. Kinda István egy olyan területre vezet, amely egy-egy település önképét, vagy éppen jó hírét alapozhatják: a temető föld alól feltárt kövei és a kövek feliratai nemcsak Havadtőn, hanem más településeken is a múlt megjelenítői lehetnek, a múlthoz való kötődésre szolgáltathatnak alkalmakat. Nagy Zsolt a gyümölcsstermesztés, Simon András a szőlő- és borkultúra, Sándor Cercília a rituális szövegmondás, hiedelemcselekvések bemutatásán túl ezek új környezetbe kialakított új funkcióira is felhívja a figyelmet. Felemásra sikeredett egy igen ígéretes, interdiszciplináris („ökológiai, néprajzi, művészettörténeti és régészeti”) délnyugat-szilágysági kutatás bemutatása (valószínűleg azért, mert magát a kutatást is ez jellemezte) – véleményem szerint többek között éppen a hosszú folyamatok ismeretét alapozó régészeti feltárás hiánya miatt (Markó Bálint – Szabó Á. Tőhötöm – Kovács Zsolt – Molnár-Kovács Zsolt – Szalma Anna-Mária – Makkai Júlia Anna: *Kultúra, természet, örökség: a kulturális és természeti örökség kapcsolatának multidiszciplináris vizsgálata Délnyugat-Szilágyságban*).

A kötet „tengelyét” Vajda András mintegy negyven oldalas tanulmánya (*Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai*) képezi – a szónak „megképezi, azaz megteremti, kialakítja” értelmében –; ez fogalmazza meg azokat a szaktudományos megfontolásokat, amelyek a szemléleti fordulatot előkészítik, keretezik. Nem lehet a hagyomány változó használatáról beszélni a változó társadalmi kontextus elmélyült ismerete nélkül. Ezen belül a meghatározó technikai-társadalmi váltás a digitalizáció megjelenése és elterjedése: a konkrét hagyományból virtuális lesz, amely nem kevésbé reális, mind a társadalom számára a fizikai tér-idő koordinátákban adott jelenségegyüttes. A realitás megkettőződése valójában megsokszorozódás: „a hagyomány áthelyezése ebbe az új környezetbe másod- és harmadlagos jelentések és funkciók megjelenését vonja maga után” (47. oldal). Ezekben az új és egyre újabb technikai és társadalmi környezetekben a hagyománynak „a mindennapi élet (a munka) működését garantáló normaszerepét háttérbe szorítja az ünnepi jelleg és a szórakozást garantáló eszközszerep” (47. oldal). A szerző konklúziója újabb, a hagyomány

új szerepeit és funkcióit rögzítő gondolatmenetek kiindulópontjául szolgál: „A néphagyományoknak a világhálón való megjelenítése és az örökségesítés egyik formája. A néphagyományok digitalizálásának és interneten való megjelenítésének ezért nemcsak az *informatív* (közlő) és a *depozitív* (megőrző), hanem a *performatív* funkciója is igen fontos” (48. oldal, kiemelések az eredetiben – G. J.).

Digitális korban élünk: már jó ideje légifelvételekkel is fel lehet mérni, számítógépbe, térképekre lehet vinni egy táj természeti-gazdasági kincseit. Csakhogy vége annak a korszaknak, amikor csak a múzeumok, ezek az igen dinamikusban fejlődő intézmények magukat/maguknak építettek és a gyűjteményeik számára vásároltak: a kötet is bizonyíték arra, hogy egyre intenzívebben muzealizált világban élünk, ezután a társadalmisított értékmegőrzés és megbecsülés korszaka következik. Nem más jelent ez, ha igaz, mint az örökség-szemlélet általánossá válását. Mindaddig az arra hivatottak válogattak, gyűjtöttek, raktároztak, kiállítottak – vagy másképpen: a légi felvételeket nézegetve kiderítették, hol vannak kincsek vagy hol nincsenek. Az új szemlélet szerint minden, ami egy légifelvételen látható, a táj természeti és épített elemei a legváratlanabb összefüggéseikben is fontosak és érdekesek lehetnek. A táj maga válik értéké, minden tárgyi elemével és minden idő-összefüggéseivel együtt. Nem csak speciális intézmények: a társadalom és annak csoportjai kontextualizálnak. Ez a táj, ez a teljes emberi környezet pusztul, alakul át a fiak munkája nyomán – és ez a táj és környezet lesz az, amelyet az unokák majd megsiratnak, visszakövetelnek, virtuálisan megépítenek és bejárnak.

Petercsák Tivadar: A fertálymesterség. Egy hagyományörző tisztség Egerben. Budapest–Eger. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola. /Kulturális Örökség sorozat/ 2014. 343 p.

Veres Gábor

A szerző a kötet megjelenését megelőző évtizedben az egri fertálymesterség témakörében intenzív kutatásokat folytatott, melynek eredményét tucatnyi tudományos közleményben olvashattuk. A részeredmények publikálása után, a feltárt nagyszámú, új, levéltári és múzeumi forrásra építve vállalkozott önálló kötet megírására, mellyel feltette a pontot az „í”-re, megkoronázta az évtizedes kitaró munkát.

A bevezető fejezetben a témával kapcsolatos kutatások történetét tekintette át. Munkája nem előzmény nélküli. Több cikk és tanulmány mellett elsősorban Breznay Imre kötetét említi, mely 1907-ben, majd átdolgozva 1939-ben jelent meg *Az egri fertálymesterségről* címmel. Breznayval kapcsolatban is érdekes adatokra bukkant Petercsák Tivadar. A fertálymesterség hagyományát oly lelkesen ápoló Breznay 1903-ban, még a lakomák túlzásai miatt a tisztség megszüntetését javasolta, de később a levéltári kutatásai rádobbtették, hogy milyen nagy múltú tradícióról van szó és egy következő írásában belátta, hogy tévedett.

Erénye a kötetnek a kitekintés: Az egri fertálymesterség esetén nemcsak lokális szerveződésről van szó. A történelmi Magyarország több városában és falujában feltártak a kutatók az önkormányzatban, társadalmi és gazdasági önszerveződésben és a belső rendfenntartásban viszonylagos önállósággal rendelkező településrészeket, tizedeket, fertályokat, autonóm utcákat. A néprajzi, társadalomtörténeti kutatások rendszerében mutatja be a szerző a különböző településeken egykor funkcionáló szerveződések sajátosságait, jellemzőit és párhuzamait az egri fertálymesterséggel. Bár önszerveződésekről beszélünk például az csíki tizesek, debreceni autonóm településrészek vagy az egri fertályok esetén is, ezek mégsem azonosíthatók egymással, különböző dolgokról van szó.

Az egri fertálymesterség több mint három évszázados múltra tekint vissza, bár sok részlete ismert volt, Petercsák Tivadar kutatásai pontosították, árnyaltabbá tették, sok új elemmel gazdagították a képet, ami azért is nagyon fontos, mert az évszázadok során a fertálymesterség tartalma, feladatai is

jelentős átalakuláson mentek keresztül. Az új kutatások, adatok alapján végezte el a szerző az egri fertálymesterség történetének korszakolását.

A török kiűzését követően Egerben is a tizedes rendszerrel találkozhattunk, 1695-ben például 46 tized volt a városban. Breznay Imre 1717-ben találta meg először a város negyedeit egy tisztújító protocollumban, ennek megfelelően a mai fertálymesterek nagyjelvényén az 1716-os évszám olvasható. Petercsák Tivadar könyvéből azonban megtudhatjuk, hogy a belvárosi negyedek, városrész (series) értelemben először 1712-ben jelentek meg az adóösszeírásban.

Az Egerbe betelepülő németek az általuk lakott városrészt negyednek (viertel) tekintették. Az élére állított előjárót az 1730-es évektől kezdték németül viertelmeisternek, magyarul fertálymesternek nevezni. A város lakosságának növekedésével a negyedek száma is folyamatosan bővült és sokasodtak a fertálymesterek feladatai is. A 19. század első évtizedéből egy sajátos, eddig kevésbé ismert epizódra hívja fel a szerző a figyelmet, a szegődményes „béres” fertálymesterekre. A városi polgárok közül többeket annyira lefoglalt mesterségük vagy üzletük, hogy csak jelentős anyagi kiessel, hátránnyal tudták volna fertálymesteri köteleességüket teljesíteni. A tisztség alóli felmentést kérő levelek hatására 1805-ben a külső és belső tanács együttes ülésen foglalkozott a kérdéssel, melynek következményeként a tiszteletbeli választott fertálymesterséget eltörölték. Helyette hat állandó fertálymesterrel fizetési intézményt vezettek be. Szabályozták a feladatkört, melyet a kötetben részletesen olvashatunk. Arról is képet kapunk, hogy miért nem vált be ez a rendszer és hogyan tértek vissza három év múlva a választott fertálymesterekhez.

Átmeneti változtatásokat később is feltárt a kutatás, így például 1859–60-ban fertálybiztosokat választottak, de 1861-től ismét visszaállították a tisztséget.

A 19. század második felében, azonban átfogóbb változást tár elénk az írás. A közigazgatás meg erősödésével az egyes városi feladatokra tisztségviselőket alkalmaztak. Ezzel összefüggésben jelentős fordulópontot mutatott rá a szerző az egri fertálymesterség történetében. Kárpát-medence szerte ekkor tűnt el véglegesen ez az öngazgatási forma. A törvényességi felügyeletet gyakorló jogi szakosztály Egerben is kezdeményezte a városi képviselő testület 1883. május 20-i ülésén a fertálymesteri intézmény megszüntetését. A testület azonban ezzel nem értett egyet és a fenntartás mellett foglalt állást.

A feladatkör ezt követően szűkült, de a polgárok felismerték, hogy a fertálymesterség a társasági élet és a kapcsolattartás fórumaként működhet. Ennek megfelelően a század végén a helyi újságok is kiemelten foglalkoztak az Apollónia napi avatással, eskütelletel, de beszámoltak a traktárról, suttogókról is.

A 20. század második évtizedétől a fertálymestereknek már konkrét feladatai sem voltak és díjazás sem járt a tisztséget viselőknél. Elsősorban a hit és az erkölcs védelmezőiként tekintettek rájuk.

Következő korszakként tekint a szerző az Egri Negyedmesteri Testület 1931-ben történt létrejöttét követő időszakra. Eddig az időpontig ugyanis a város egyes negyedeiben működő fertálymesterek között nem volt szervezeti kapcsolat. A Testület megalakulásának egyik mozgatójaként éppen az országban akkor már egyedülálló történelmi hagyomány megmentését jelölték meg.

A húszas évekre kiüresedő tisztség új lendületet kapott. A szerző példák sorával igazolja az egyes negyedekben folyó jelentős fertálymesteri munkát, melynek eredményeként utak újultak meg, felépült a Rozália temetőben a kápolna, közút létesült, ravatalozó és járda épült stb. A fertálymesterek hatékonyan közvetítettek a hatóságok és a lakosság között.

A kötet külön fejezetben tárgyalta a fertálymesterek avatását, választását valamint a traktát és a vendéglátásokat. Külön kiemelhetők a fertálymesteri botról és köpenyről, valamint a tablókról írott fejezetek. A szerző itt párhuzamosan elemezte a levéltári és múzeumi, valamint magánszemélyeknél

fennmaradt tárgyi és írásos forrásokat. A tiszttség jelképének számító bot múltjáról és negyedenkénti sajátosságairól is képet kaphatunk. A fényképek mellett kilenc fertálymesteri bot a Dobó István Vármúzeum gyűjteményében is fennmaradt, három „százcáncú” fertálymesteri köpennyel együtt.

A fertálymesteri tablók egy adott évben elválasztott fertálymestereket örökítették meg. Kezdetben a névsorukat, díszes rajzzal, keretezésben, melyek közül a legkorábbi 1849-ből említik. A fotográfia elterjedésével ezt a fényképes tablók váltották fel. Szerencsére a vármúzeum gyűjteménye több tucat tablót őriz és más forrásból is sikerült a szerzőnek tablókat felkutatni. A kötetnek egyik nagyon fontos érdeme, hogy függelékében a fennmaradt tárgyi anyagot (bot, köpeny, tábla) azok részletes leírásával és fotójával is közli, így dokumentumgyűjteményként is szolgál a téma iránt érdeklődők számára.

A II. világháborút követően az új, bal oldali rendszer bizalmatlanul tekintett az alulról jövő kezdeményezésekre, így a fertálymesterekre is. Ezért 1950-ben már nem kerültek beiktatásra Egerben fertálymesterek. Négy és fél évtized után azonban lelkes egri lokálpatrióták újjászervezték az egri fertálymesterséget és 1996-tól újra esküt tesznek az új tisztviselők. A könyv az újjászervezés körülményeinek és az azóta eltelt időszak eseményeinek a feldolgozására is vállalkozott. Forrásokra, adatközlőkre alapozva bemutatja, hogy a kezdeti bizonytalanság és kétségek után, hogyan, milyen tevékenység révén lett újra a helyi társadalom elismert szervezete a fertálymesterség.

A kötet kiadását nem is lehetett volna jobban időzíteni, hiszen megjelenésének évében az egri fertálymesterség élő hagyományát felvették a szellemi kulturális örökség nemzeti jegyzékére. A következő évtől pedig a fertálymesterség újjáalapításának húsz esztendő jubileumára emlékeztek rendezvénysorozattal Egerben. A hagyomány iránt megnyilvánuló élénk figyelemre, kíváncsiságra egy a szerzőtől megszokott tudományos alapossggal megírt kötetet kaphattak az érdeklődők.

Az Eszterházy Károly Egyetemen időközben önálló kurzust kapott Eger kulturális öröksége, melynek egyik fontos irodalma lett Petercsák Tivadar munkája. A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a könyv időközben eltűnt a kereskedelmi forgalomból és ma már elsősorban a könyvtárakon keresztül szolgálja a témával kapcsolatos tudományos ismeretterjesztést.

Hedeşan, Otilia: „Luai Uzdinu de-amăruntul”. Amintirile unei povestitoare prodigioase: Mărioara Sârbu. [Újzora töviről hegyire”. Sârbu Mărioara, egy kiváló mesélő emlékezik.] Editura Universităţii de Vest din Timişoara, 2015. 233 p., CD-vel. Kiadták a Határokon átvívelő román-szerb együttműködési program keretében

Fruntelată Ioana-Ruxandra

Hedeşan Otilia eddigi könyveinek, tanulmányainak elég nagy része (Şapte eseuri despre strigoi, Timişoara: Marineasa, 1998 – II. javított kiadása *Strigoii* [Prikulicsok] címmel: Kolozsvár: Dacia XXI, 2011; *Pentru o mitologie difuză*, Timişoara: Marineasa, 2000; *Folclorul. Ce facem cu el?*, Timişoara: Editura Universităţii de Vest, 2001; „După teren. Exerciţii de etnologie” In *Torac: metodologia cercetării de teren*, Novi Sad: Editura Fundaţiei, 2006; *Mă razumeşti, fata mea...*, *Note de teren pe Valea Moravei*, Bucureşti: Paideia, 2007, stb.) a jelenkori néprajzi helyszín, a hepehupás és mélységeket is rejtő terep bemutatásának megannyi kísérlete, mégpedig a beszéd, a megfigyelés, a tapasztalás alapján mindenekelelt.

„Luai Uzdinu de-amăruntul”. Amintirile unei povestitoare prodigioase: Mărioara Sârbu, azaz „Újzora töviről hegyire”. Sârbu Mărioara, egy kiváló mesélő emlékezik. A szerző újabb ajánlata beleilleszkedik egy sorozatba, s ugyanakkor egy másféle a tereppel való ismerkedést kínál, együtt van könyvében portré és egy helység közösségének hagyományvilága, s vallomások a hovatartozás-

ról. Együtt találunk szöveget, grafikát, képet a mai és egykori Újorzora Sârbu Mărioara által elbeszél néprajzi „krónikájában”. Az eredmény pedig egy szép könyv, mely olyan, mint egy mintaszerű iskoláslány albumja, emlékkönyve, olyan kislányé, amilyen a mesélő volt valamikor.

Hedeşan Otilia írása magyarázza Uzdin / Újorzora vonzerejét, ez a hely „a bánsági emlékezés helyszíne, hol ötvöződik a nehéz s felelős munka tisztelete a vigadozásra, művészeti foglalatosságokra való hajlammal, valamint a hivatástudat megbecsülésével.” Megosztja olvasóival, mit antropológusként megtudott (15–16. oldal). Interjúalánya, „uina Mărioara”, őrzője a helyi szinten hagyományozódott örökségnek („ha a faluba érsz, mindenki hozzá küld”), s mégis „ellentmondásos személyiség”, ki „mindenről tud, anélkül, hogy valamire szakosodott volna (9. oldal), sikerül úgy megnyilvánulnia, hogy képviselje, tükrözze szülőhelyét, beszámolva az ottani hagyományokról, megérteti az idegenekkel, mi az, ami jellemző falujára (10. oldal), hozzáértéssel és szeretettel válogatja meg szavait, s persze segítségére van számos gyűjteménye” (benne: népviselet, különféle tárgyak, helyi szokás szerint felöltöztetett babák, fényképek, népi szövegek, hímzésminták (10. oldal).

Két évtizednyi beszélgetést folytat a kutató és a mesélő, kölcsönösen hatnak egymásra, megfigyelhető, hogyan lesz Sârbu Mărioara „naív néprajzosból” (oly tárgyak gyűjtőjéből, melyeket általában nem használ) „egyféle antropológus”, jó megfigyelő, adatközlő, közösségét híven képviselő humoros mesélő (11. oldal).

A könyv három szelete a mesélő életrajzát hozza előtérbe (azt mese bemutatásával egészítve ki), bemutatja az újorzorai mindennapi élet részleteit és az ottani lakodalmat. Az első két szelet interjúk sorozata, a harmadik a főhős „hagyományos paraszti írásából” indul ki, mely megrendelésre született. Mint említettem, a szöveget számos fekete-fehér felvétel, családi fénykép egészíti ki, valamint újorzorai festőnők 17 színes képe meseillusztrációként. A lejegyzés a nyelvjárás pontos visszaadásával történik, a kiejtést követi, könnyen érthető. A szókészlet, bár tartalmaz gondot jelentő kifejezéseket, nincs szótározás, feloldás, valószínű azért, mert a szerző „élőben” való találkozásunkat kívánja „uina Mărioarával”.

A könyvhöz mellékelte CD, a magyarázó szöveg jelzi, „tartalmazza az összehozott archívum nagy részét, mely az újorzorai Sârbu Mărioarával való találkozások alapján állt össze: „hangfelvételekből, a fényképtárból, Mărioara hosszú leírásainak átírásából, háztartása, gazdasága megjelenítéséből, tárgyak képeiből, s mindez összegezve, tömörítve mutatja be a hagyományos világot, melyet rendszerezve idéz meg Mărioara Sârbu, s nem maradnak ki a képek, melyek együttműködésünk adatolják (Monenciu Loredana készítette és értelmezte őket) „külön irattárakba” csoportosítva.” Minden egyes iratsomót magyarázó iratok kísérek bizonyítva, hogy mennyire alapos és igényes műhelymunka gyümölcse e könyv. A mesélő hangja komoly, kellemes és szelíd. Írása a beszaknelt 2005-ből való füzetből visszadva, jól olvasható, s bár apró betűs, játékos, rajzzerű látványt nyújt.

Sârbu Mărioara nagyon jóba volt nagyapjával, s elég modern apja hagyta, hogy maga válassza meg férjét, ő pedig tanítóó vagy „segítő nővér” szeretett volna lenni, de a sorsnak más terve volt vele. Fiatalon iskolatárssal házasódott össze, s úgy kezdett élni, mint ahogy az szokás volt a faluban, a fiú szüleinek házában, hol egy ideig szalmaözege is volt. Újorzorán, hol jómódú emberek éltek, kevés családban volt több mint három gyermek, hogy ne oszoljan sokfele a vagyon. Ursulescu Ana Niculina nevű lányát bölcsen nevelte a család s a hagyomány tiszteletére, a könyvek s az írás szeretetére.

Sok bokros házi, gazdaasszonyi teendője mellett nem feledkezett meg Gh. Ionescu tanítója tanácsáról se, miszerint: „Ne hagyj el az írást, van hozzá tehetség, de vigyázz a moly meg ne egye!”, Sârbu Mărioara élete során pallérozta magát, írói vénáját gyümölcsöztette, elbeszélései (ahogy azokat gondozta s jegyzetekkel látta el Hedeşan Otilia) remek dokumentumok élet- s gondolkodásmódról,

magyarázzák az újozoriai szorgalmát s büszkeségét, sejtetve az idilli családi s közösségi életképek mögött s mellett meglévő feszültségeket, árnyaltan írják le a helybeliek régi s mai vendégszeretetét, praktikáit, külön s aprólékosan mutatva be a mű utolsó szeletében, részében a keletiesen ünnepélyes ottani lakodalmat. Középpontban a – „govia, azaz ,az ara”” ráncos szoknyában, aranyszálas, gyöngyökkel s „hóvirággal” díszített gúnyában, nyakláncsal („ghiordan”) s virágos cipővel („papuci cu cocor”), fejen tollal, piros és pénzes hímű pántlikával („pup” și „fluntariu”).

Hedeșan Otilia könyvének sikerén egész csapat dolgozott (Monenciu Loredana, Piconje Greonjanc Eufrozina, Mihuț Diana, Găianu Mihai, Condoroș Andrei) és ötletét, munkáját önzetlennül segítette néhány újozori értelmiségi (Magdu Daniel, Barbu Anjička, Ursulescu Ana Niculina, Râmnianț Marius). Hasonló munkáinak sorát gazdagítja a most bemutatott, példázva milyen is az objektív-szubjektív antropológiai írásmű, milyen a „kétkezes”, mely egyszerre a szerző és a megszóltatott művészen s szellemesen mesélőé, aki „szárnyra kap” s magával ragadja olvasóját.

Ez a portrészerrő könyv (merem állítani, hogy „portré tükörben”, gondolva főképp a két főszereplő, a kutató és az elbeszélő viszonyának, párbeszédének alakulására) egyben néprajzi archíumszerű könyv is, a román kulturális tanulmányok kiváltképp fontos dokumentumaként kapcsolódik be a szerző révén a művelődés, a tudomány vérkeringésébe.

Fordította: Zsigmond Győző

Nagy Péter: A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Budapest, Napvilág Kiadó, 2016. 383 p. (50 fénykép, 20 táblázat, 9 grafikon, 3 térkép)

Vámos Gabriella

Nagy Péter bemutatásra kerülő írása nem csupán a történelemtudomány, a társadalomtörténet, hanem a néprajztudomány számára is hiánypótló munka. A 2016-ban megjelent kötetet többéves kutatómunka előzte meg.

Az igényesen, precízen megszerkesztett kötetben, Nagy Péter, az ózdi helyi és gyári társadalom példáján keresztül mutatja be egy ipari társadalom átalakulását, rétegződését és mindennapjait. Részletes leírást olvashatunk arról, hogyan változott meg Ózd és a környező települések társadalma a Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt. Működésének időszakában. A szerző mindezek bemutatására nem a hagyományos vállalat-történeti megközelítést választotta, hanem az ózdi gyári társadalom példáján keresztül elemezte a magyar ipari társadalom és munkásság kialakulását, rétegződését, jellemző vonásait, a munkások mindennapi életét, az 1880-as évektől a második világháborút követő államosítás időszakáig.

Nagy Péter fiatal történészként, 2011 óta publikál a témában. Megjelent kötetének alapját az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának intézményi keretein belül megírt és sikeresen megvédett doktori disszertációja adta.

A szerző, a *Bevezetés* (15–29. oldal) fejezetben kifejti azokat az értelmezési kereteket, amelyek mentén Ózd ipari társadalmát a későbbiekben bemutatja. Szintén ez a fejezet tartalmazza a munkássághoz kapcsolódó hazai és a nemzetközi szakirodalom összefoglalását és a szerző hozzájuk kapcsolódó észrevételeit. A szerző, már a bevezetőben kritikát fogalmaz meg az egységes munkásosztály elméletével kapcsolatban, és a *felső és alsó munkásság* fogalmait vezeti be. Újszerű felosztásával így túlmutat az Anthony Giddens és Belényi Gyula nevéhez köthető, a munkásság csoportosítására irányuló törekvéseken (24–25. oldal). A *Bevezetést* követően a kötet tematikája további hét nagy fejezet köré csoportosul, amelyekben belül további alfejezetek pontosítják, árnyalják a nagyobb témacsoport-

tok kérdésfelvetéseit. *A Rima és az ózdi vasgyár fejlődése, helye Magyarország iparában* (31–41. oldal) című fejezetből megtudhatjuk, hogy az 1845-ben alapított ózdi vasgyár miként vált stratégiaiilag fontos részévé, az 1852-ben létrejött Rimamurányi Vasmű Egyesületnek. Ózd jelentősége akkor sem csökkent, amikor 1881-ben a környékbeli üzemek tökekoncentrációja következtében, létrejött a Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt. (RMST, Rima) (34. oldal). A következő fejezet, *A vasgyár társadalomátalakító hatása – a helyi társadalom és az iparosodás* (43–65. oldal) arról tájékoztat, hogy az ózdi vasgyár megindulása, és az ipartelepítés, a 19. század közepétől hogyan alakította át Ózd település- és társadalomképét. Részletes bemutatását olvashatjuk annak, hogy a gyártelepítésig kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó, színmagyar, vallását tekintve római katolikus lakosság képe hogyan változott meg, illetve a Felvidékről, külföldi területekről bevándorolt munkásréteg hogyan formálta át alapjaiban az ózdi társadalomnak nem csak az összetételét, hanem a mentalitását is. *Az ózdi helyi és gyári társadalom szerkezete* (67–198. oldal) című fejezete tartalmazza azt a fontos elméleti tételt, amely mentén Nagy Péter eloszlatja a homogén munkásságról alkotott képet, és sokkal inkább a *felső és alsó munkásság* kategóriát javasolja. A kötet következő nagy tematikus pontja, az *Életmód a Rima ózdi telepén* (199–267. oldal) címet viseli. Fontos fejezete ez Nagy Péter könyvének, mivel részletes bemutatását kapjuk annak, hogy egy magánvállalat hogyan fejlesztette egészségügyi és szociális intézkedéseit dolgozói érdekében, hogyan vált a Rima szociálpolitikája országos szinten is kiemelkedővé (204–218. oldal). Továbbá annak bemutatása sem került el a szerző figyelmét, hogy az iparosodás hogyan alakította át ott élők mindennapjait. Milyen változásokat eredményezett az említett folyamat a gyári munkavállalók mindennapi szokásaiban, úgymint a táplálkozás, az öltözködés, vagy a napi időbeosztás területén. Természetes módon következik, hogy a gyári munkások mentalitása is változott az évek során, így az ún. „*Rimai mentalitás*” (269–283. oldal) elemzése sem maradhatott ki a kötetből. A nagy történelmi események, a gazdasági visszaesések, a világgazdasági válság, a világháborúk hatása alól a Rima sem vonhatta ki magát. Ennek ellenére a vészerhesebb időkben is a baloldali politikai szervezkedések, a munkásmozgalom nagyon gyenge eredményeket ért el a vállalati dolgozók körében. Erről a *Munkás-érdekvédelem és politikai szimpátiák* (287–305. oldal) című fejezetben részletesen olvashatunk. A kötet utolsó része, a *Kisközségből iparváros – iparosodás és urbanizáció Ózdon* (307–324. oldal) azt a folyamatot mutatja be és elemzi, amely során az iparosodás Ózdot és a környékbeli településeket is elindította az urbanizáció útján. Láthatjuk, hogy a 20. század első felére miként vált Ózd egy olyan településsé, ahol a gyár körül inkább városias, de a település más részein inkább falusias arculatával találkozhattak lakói.

A kötet nagy érdeme, hogy a munkássághoz kapcsolódó hazai és nemzetközi szakirodalom bemutatása és értelmezése mellett helytörténeti, levéltári források széles skálájának alapos és körültekintő elemzésével találkozhatunk. Nagy Péter nem hagyta figyelmen kívül a vizsgált időszak nyomtatott sajtóanyagát sem. Nagy Péter nem elégedett meg a történeti források szabta keretekkel, mivel olyan témakörök kutatására is kitért – például *Táplálkozás* (218–238. oldal), *Viselet és lakberendezés* (238–267. oldal) –, amelyhez csak töredékesen álltak rendelkezésre írásos dokumentumok. Az említett témák feldolgozása során kiemelten támaszkodott az *oral history* módszerére is. A kötet függelékében találhatjuk az interjúalanyok listáját, amely 55 nevet tartalmaz. Természetesen az adatközlők életkorából következik, hogy a személyes élményeken keresztül bemutatható korszak időhatárai behatároltak. Nagy Péternek azonban nem kellett hanyagolnia a még korábbi évtizedekre vonatkozó visszaemlékezéseket, hiszen idősebb Vass Tibor helytörténeti kutató, az 1970-es években, akkor élő egykori munkásokkal készíthetett interjút is felhasználhatta. Az ismertetett kötet írójának rendelkezésére álló forráskorpusz maradéktalan kiaknázásának lehetünk tanúi, nemcsak, ha a táp-

lálkozáshoz kapcsolódó tárgykészlet bemutatását olvassuk, de akkor is, amikor a fényképelemzés lehetőségeit bevonva tudunk meg további információkat a munkások öltözködéséről, lakberendezéséről. A szerző intelligens forrásfelhasználásáról tanúskodik, hogy a széleskörű forrásbázis ellenére a kötet nyelvezete gördülékeny, könnyen követhető. Úgy gondolom, hogy Nagy Péter könyvének esetében egy olyan művet tarthatunk a kezünkben, amely túlmutat a címében jelzett térbeli keretein, és nem csupán az ózdi, hanem a magyar ipari munkásság árnyalt, tág történeti kontextusban történő bemutatását ismerhetjük meg.

Horváth Gergely Krisztián (főszerk.), Csikós Gábor, Hegedüs István, Ö. Kovács József (szerk.): Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017. 396 p.

Bárth Dániel

Örvendetes kérdésfelvetésekkel indult útjára az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága megállapodásából több mint két évvel ezelőtt létrejött Vidéktörténeti Témacsoport vadonatúj periodikája, a *Vidéktörténet*. A történeti szociológiával foglalkozó Horváth Gergely Krisztián főszerkesztésével és további három kollégája szerkesztésével elindult sorozat beharangozó jellegű előszava hiánypótlást ígér: olyan tanulmányokat, amelyek elsősorban a 20. század második felének vidéki társadalomtörténetére, a nagy politikai, társadalmi és kulturális változások alulnézeti bemutatására vállalkoznak. A szerkesztők láthatóan fontosnak tartják az interdiszciplináris megközelítést: etnográfusokat, agrártörténészeket, szociológusokat és a történettudomány eltérő szemléletű képviselőit invitálják meg közös tudományos gondolkodásra, építkezésre.

A címadó *Vidéktörténet* rendkívül tág és szerteágazó fogalom, főleg ha a vizsgálati perspektívánkat az utóbbi három évszázadra kiterjesztjük. (A mostani kötet alcíme ezt teszi: *Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*). A szerkesztők meglátása szerint ugyanis nem szabad ennél szűkebb időkeretben gondolkodni, hiszen a Kárpát-medencei agrártársadalom átalakulásának folyamatát a feudalizmus kései szakaszától a jelenkorig tartó hatalmas történeti ívben érdemes csak szemlélni. A falusi (vagy paraszt-) társadalom 18–20. századi történetével kapcsolatban ugyanakkor már kutatónemzedékek sokasága által kitaposott ösvények színesítik a terepet. Így nem kérdéses, hogy a mostani vállalkozás ezekre építve és ezeket figyelembe véve közelíti meg a problémakört. Újdonságnak a 20. század második felének kiemelt vizsgálatát szánják, amelyre az előttük járó generációk csupán esetenként, és akkor is csak sajátos fénytörésben reflektáltak. Hiányok közismerten elsősorban a politikai okokból „elhallgatott történelem” oldalán mutathatók ki e vérvizataros korszak vonatkozásában.

A „vidéktörténet” fogalmát tovább bonyolítja, hogy az – fővárosi nézőpontból – a vidéki városok társadalomtörténetét (sőt politikai társadalomtörténetét) is magába foglalja. Olyan közegeket, amelyek adott esetben a 20. század második felében hasonlóan messze álltak már a hagyományos agrártársadalomtól, mint maga Budapest. Újból szélesre tárul tehát a kör, hiszen ezáltal a nagy történeti sorsfordulók vidéki megvalósulása, helyi lecsapódásai lokális vagy megyei szinten egyaránt e vizsgálati térrumba sorolhatók. Így viszont ismét egy szinte beláthatatlan szakirodalmi hagyományba, a *helytörténetírás* elképesztően gazdag historiográfiai vonulatába kapcsolódik be a vállalkozás. Kérdés, hogy mit emelnek ki ebből a mikroszinten barázdált világból: míg a helytörténész számára minden adat „fontos”, ami lokális kötődéssel rendelkezik, a szerkesztők hogyan tudnak túllépni a „minden elemzés fontos, ami vidéki” nyilvánvalóan nem kellőképpen egzakt és lehatárolt megközelítésén. A sorozat szerkesztői ebben a vonatkozásban határozottan a társadalomtörténeti irányultság vízvonalát szerepét emelik ki.

Az új periodika határozottan és explicit módon tudományközi szándékokat dédelget. Az utóbbi évtizedekben divat lett interdiszciplinaritásról beszélni olyan tudományágak együttműködése esetén is, amelyek *ab ovo* összetartoznak egymással. A néprajztudomány és a történettudomány esetében (bár én magam is használok alkalomadtán) túlzásnak érzem a tudományköziség címkéjét, különösen ha olyan kutatókról van szó, akik a saját munkásságukban a legnagyobb természetességgel és könnyedséggel alkalmazzák együtt e két hatalmas diszciplína módszertanát, kérdésfelvetéseit és tematikus irányultságát. Különösen az 1960-as évektől sokan már egyetemi szakpárjuk (néprajz-történelem) révén is automatikusan „tudományköziek” lettek. Másokat érdeklődésük és kitartó archívumi munkájuk vezetett el etnográfusként a történettudomány mezsgyéire. Ugyanakkor a 20. század második felében történészek egész sora vált „tiszteletbeli néprajzossá” azzal, hogy mondjuk agrártörténettel, településtörténettel, életmódtörténettel vagy – teszem azt – boszorkányperekkel foglalkozott.

Mindezekkel együtt a néprajzkutatóknak jó szívvel kell fogadni a Vidéktörténeti Témacsoport mostani odafordulását: gesztusértékű lépés ez, amelynek következtében a sorozat első kötete tulajdonképpen az etnográfus-elődök előtti tisztelgéssel indul. A szerkesztők az alábbi négy kérdéscsoporttal kerestek fel egy tucatnyi kutatót, akik közül végül öt etnográfus (Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kósa László, Paládi-Kovács Attila, Szilágyi Miklós) vállalta, hogy személyes módon vall kutatói pályájának 1990 előtti viszonylatairól, az ideológiai meghatározottság kérdéséről, szakmai kapcsolatairól, a népi kultúra elmúlásáról és átalakulásáról, valamint a nemzetközi kutatási elméletek adaptálási lehetőségeiről.

A szerkesztői kérdések így hangoztak:

„1. A 19. században intézményesülő tudományos érdeklődés máig tartó folyamatában hogyan értékeli az 1945 és 1990 közötti időszakban bekövetkezett változásokat saját szűkebb szakterületére nézve? A marxizmus hegemoniája milyen kérdések vizsgálatát lehetetlenítette el, s mi az, amire – szerencsés módon – nagyobb hangsúly eshetett? Kérjük, személyes élményei felelevenítésével idézze fel ezt a korszakot!

2. A népi kultúrát hordozó társadalmi csoportok eltűnésével a hagyományos néprajzi érdeklődés mindinkább történeti érdeklődéssé is lett. Milyen lehetőségeket kínál ez a változás akár meglevő – s időközben történetivé lett – gyűjtemények másodelemzésére, ill. a levéltári kutatásra?

3. Pályáján végigtekintve, kérjük, idézze fel azokat a mozzanatokat, amikor más szakterületről érkező kollégákkal nyílt alkalma együttműködésre! Utólag miben látja az ilyen jellegű együttműködés hozadékát és buktatóit?

4. Mennyiben adaptálható a nemzetközi tudományos trendekben megjelenő kérdésfelvetés és fogalomhasználat a hazai viszonyokhoz? Mennyiben és mely pontokon látja szükségesnek az alkalmazkodást, s honnantól tartja ezt a tudományos divatok felszínes és funkciótlan átvételének?”

A kérdésfelvetések több szempontból is izgalmasak. Egyrészt rákényszerítik tudományszakunk „nagy öregjeit”, hogy – még ha röviden is, de – reflektáljanak saját munkásságuk tudománypolitikai miliőjére. Nem lehetünk elég hálásak ezért a szerkesztőknek! A honi néprajztudomány korántsem bővelkedik az önéletírásokban, visszaemlékezésekben, *reflexív tudománytörténetekben*. Bár többen ígértek/ígérnek ilyet, egyelőre alig-alig tudunk felmutatni efféle megnyilatkozásokat. Különösen igaz ez a 20. század második felében kibontakozó generációkra. Szinte unikálisnak számít Vargyas Lajos önéletírása, amely már címében is (*Kerítésen kívül*) tudománypolitikai nézőpontokra utal. Mivel a kötet már a rendszerváltás után jelent meg, lépéselőnyben volt a változás előtt egy évtizeddel elhalálozott Ortutay Gyulával szemben, aki személyes önvallomásokkal teli naplóját csak a halálát követően 30 évvel szánta kiadásra. Nyilván egy rendszerváltás utáni nézőpontból sok mindent ő is másképp

fogalmazott volna. (Nem sejthette, hogy az utókora 2010 tájékán igencsak felemásan értékeli majd politikai és szakmai tevékenységét.) A magunk részéről örömmel olvasnánk hasonlóan személyes megnyilatkozásokat az 1950-es, 60-as, 70-es és 80-as évek honi néprajztudománya vonatkozásában. Az anekdotákból, magánbeszélgetésekből ismert tények és történetek ezáltal másfajta aspektusba kerülhetnének, későbbi elemzések számára valódi és első kézből származó *adatokká* válhatnának. E személyes (megélt) tudománytörténetnek különösen majd azok a fiatal generációk vehetnék hasznát, akiket mostanában oktatunk egyetemen, doktori képzésben. Ők a 90-es években születtek, számukra már a rendszerváltás is csak tankönyvekből és személyes elbeszélésekből megismerhető történelem. Nem is beszélve a kommunista diktatúra keményebb és puhább éveiről, amelynek bélyege számos néprajzi „kötelező olvasmányon” is rajtahagyta letörölhetetlen lenyomatát. Az ideológia és tudomány összefüggései nyilván ennél még tágabb történeti keretben is érzékelhetők.

A személyes és közvetlen tudománytörténeti hozadékon túl a *Vidéktörténet* kötet kérdései a *történettudomány és a néprajz* együttműködésének históriájára is ráirányítják a figyelmet. Egy régi és rendkívül gyümölcsöző szimbiózis ez, amelynek a válaszadók is aktív részesei voltak. A tudományos vezetés legfelső szintjén persze akadtak anomáliák, különösen az 1950-es években, amikor a Molnár Erik, Andics Erzsébet és társaik által uralt történettudomány szó szerint támadást intézett a néprajz, különösen annak prominens képviselője, Ortutay Gyula ellen. Bár éppen e vitának jócskán akadtak személyes(kedő) indítékai, azt mondhatjuk, hogy bizonyos sztereotíp vádak (a néprajz történetietlensége, a feudalizmus idealizálása, romantikus szemlélet, narodnyikizmus stb.) részben a későbbi évtizedekre is átörökítődtek és időnként fel-felbukkantak. A néprajztudományon belüli történeti forrásfeltárás, forráskiadás és a részletező, alapos adatelemzés az 1950-es évektől erősödött meg. Módszertana bizonyos értelemben „belülről”, a néprajzi és a történeti céhes szakmódszertan házasításával született meg. Úttörői az anyagi kultúra iránt érdeklődő Tálasi István, illetve tanítványai (hosszú a sor Belényesi Mártától Takács Lajoson át Kocsis Gyuláig) voltak. Különösen a levéltári forrásokat hosszú időn (évtizedeken) át tanulmányozó, hatalmas adattömeggel foglalkozó, (Vargyas Lajos kifejezésével) *sui generis* történeti néprajz hozott máig felülmúlhatatlan eredményeket elsősorban a gazdálkodás-, az életmód- és a társadalomtörténet terén. Nagyon fontos körülmény, hogy ezek legjelentősebb része szinte nem (vagy csak a látszat erejéig) követte a marxista történettudomány „nyelvét”, sematikus társadalomtörténeti rendszerét és osztályharcos követelményeit. Külön kérdés, hogy a külföldi irányzatok milyen módon érzékeltették hatásukat e módszertan kialakulása terén. Az említett „belső fejlődés” következtében annyi bizonyos, hogy alig-alig fedezhetjük fel a szovjet marxista-leninista történetírás hatását. Ugyanakkor a nyugat-európai társadalom- és gazdaságtörténeti iskolák (különösen az *Annales*-kör) lenyomatának is csak nagyon ritkán találjuk nyomát hivatkozások szintjén. Különösen meglepő, hogy a második világháború után megújuló nyugatnémet néprajz egyik fő irányzata, az ún. müncheni iskola közvetlen hatása sem mutatható ki olyan mértékben, mint amit a tematikus és módszertani hasonlóságok megköveteltek volna. Amikor az 1980-as évektől nálunk is megjelentek a nyugati történetírás újabb irányainak (a francia mentalitástörténet, az angolszász történeti antropológia, az olasz mikrotörténet vagy a német Alltagsgeschichte) eredményei, a levéltári történeti néprajz művelői joggal mondták: mi már évtizedek óta a mindennapok történetét kutatjuk. Az új kultúrtörténet szemléleti, forráshasználati és módszertani újításait jobbra már a történész-néprajzkutatók újabb, tudományos szocializációjukat a 90-es években megélt generációi igyekeznek munkáikban alkalmazni.

E lényegi témakörök mellett ki kell még emelnünk, hogy a szerkesztők második kérdése (hanyag eleganciával) a jelenkori néprajztudomány egyik legfontosabb identitásproblémáját feszegeti: mi a

szaktudomány tulajdonképpeni célja a népi kultúrát hordozó társadalmi közeg felbomlását követően, mit óhajt kezdeni az időközben történetivé vált tárgyával, és egyáltalán, hogyan viszonyul a jelenkutatás és történetiség kérdéseihhez.

Nyilván nem voltak könnyű helyzetben a válaszadók, amikor ilyen fajsúlyos, tudományos konferenciák egész során már eddig is tárgyalt, és minden bizonnyal a jövőben is aktuális kérdésekről kellett néhány bekezdésben nyilatkozniuk. Úgy gondolom, ezen a ponton kissé visszaüjtött a szokatlanul rétegzett kérdések messzire mutató horizontja. A sommás válaszok hátterében csak a néprajzi szakirodalomban járatos olvasó látja a válaszadók korábbi könyveit, öles tanulmányait, esetenként a témában írott akadémiai székfoglalóit, merthogy ezeket ők maguk nem hivatkozták. Az öt etnográfus változó mértékben tartotta magát az előzetes kérdésekhez. Volt, aki híven követte azokat, volt, aki átfogó módon érzékeltette az ezekkel kapcsolatos gondolatait. A személyes hangvétel azonban egyik áttekintésből sem hiányzik. Többségük az 1950-es évekre helyezi a tudománytörténeti hangsúlyt, kiemelve, hogy a marxista ideológia befolyása még a legsötétebb években sem okozott olyan károkat a néprajztudomány számára, mint mondjuk az a történettudományban és annak folyományaként a történelemoktatásban jelentkezett. Kiemelik, hogy a pártállami diktatúra ambivalensen viszonyult a népi kultúrához: egyrészt gyanakodva szemlélte, másrészt viszont bizonyos látványos elemeit igyekezett beépíteni a hivatalos kultúrpolitika kirakatfolklorizmusába. „Noha szilárdan le kell szögezünk, hogy az igazi és az élő hagyomány az adott közösség meghatározott viszonyaira, kihívásaira adott válasz, maga a kihívásokhoz való folyamatos, történetileg meghatározott alkalmazkodás, azaz reális tapasztalat, ami az egyes tájak közösségtudatában rögzül, emlékezetében történelmileg felhalmozódik” – írja Filep Antal. Andrásfalvy Bertalan ugyancsak a kultúra mélyrétegeinek fontosságára, a hagyományos közösségek ökológiai hátterére, és egész nemzeti létünk zsákcúrára figyelmeztet. Kósa László az 1949-es fordulatbeszéd hátterére és következményeire mutat rá, amelyben Ortutay Gyula meghirdette a néprajztudomány kötelező marxizálódását. (Ortutay ezzel nem volt egyedül: ugyanezt tette többek között Lukács György az irodalomtudomány, Andics Erzsébet a történettudomány vonatkozásában.) Kósa kiter a néprajzi jelenkutatás lehetőségeire a mezőgazdaság nagy átalakulása idején és az azt követő évtizedek enyhülése kapcsán. Többekkel együtt sajnálja, hogy a Fél Edit és Hofer Tamás fémjelezte átányi kutatások társtalanok maradtak a magyar néprajzban. „Sajnos a magyar néprajznak sem ereje, sem elszántsága és talán kellő irányultsága sem volt ahhoz, hogy négy-öt hasonló monográfia készüljön el, melyekkel most ismereteink és tudományos pozícióink jobbakk, nagyobbak és erősebbek lennének.” Hasonlóképpen be kell látnunk, hogy a kollektívizálás jelenkutató vizsgálata, amelyre a korszak politikai-ideológiai viszonyai között aligha nyílt lehetőség, örök és fájó adósság marad. Hogy milyen emléktanyag merült így veszendőbe, azt jól példázza többek között a Bíró Friderika és Für Lajos nevével fémjelzett *Búcsú a parasztságtól* kötetek évtizedekig „eljegelt” interjúanyaga. Paládi-Kovács Attilát a néprajztudomány helyzetértékelésére indította a szerkesztői körkérdés: általános tudománytörténeti meglátásait saját kutatói élményeivel, személyes vonatkozásokkal egészítette ki. Kósához hasonlóan ő is hangsúlyozza, hogy a marxista ideológiai közeg bizonyos tudományterületek vizsgálatának valóban nem kedvezett: különösen a vallási néprajz kutatása volt visszafogott, amelynek kapcsán politikai hátterű példák is felidézhetők (Erdélyi Zsuzsanna, Bálint Sándor viszonylatában). Miután máshol már hosszabban megtette, itt vázlatosan ad körképet a történeti szemléletű néprajzi kutatásokról. Ugyanakkor a történészek figyelmébe ajánlja a *Magyar néprajz* 1/2., úgynevezett ’történeti félkötet’ szintetizáló fejezeit, amelyek az egyes nagy történeti korszakok szerinti bontásban mutatják be az anyagi kultúra, a köznépi társadalom és a folklór forrásadatait. Paládi érzékelteti, hogy saját pályáján milyen sokrétűen kap-

csolódott a közelebbi és távolabbi társtudományok képviselőihez. A negyedik kérdés kapcsán az európai néprajztudomány trendjeit vázolja, kiemelve a magyarországi kutatások erősségeit és szilárd pozícióit. Az ötödik válaszadó, Szilágyi Miklós szintén követi a kérdéseket, és válaszait személyes vonatkozásokkal színesíti. Kirajzolódik, hogy az egykori debreceni egyetemistából, aki nem történelem szakon végzett, hogyan lett mégis történeti szemléletű, hosszú és módszeres levéltári kutatásokkal operáló történeti néprajzkutató. Világossá válik, hogy hogyan alakította végül másképp halászati kutatásait, mint ahogy azt mestere, Gunda Béla elképzelte. Miként jutott el a mezővárosi társadalom történeti forrásadataihoz, a hajdani „életvilágok és társadalmi gyakorlatok” megértéséhez. A történészek közül Szabó Ferenc, Márkus István, Szakály Ferenc és Tóth Zoltán barátságát, szakmai iránymutatásait emeli ki és mutatja be. (Mi tagadás, egy néprajzos soha rosszabb történésztársaságba ne keveredjen!) Tanulságos az is, ahogy a 60-as, 70-es években készített adatközlői szóbeli interjúkról ír, amelyek csak a rendszerváltás után voltak kötetbe rendezhetők. Ő maga például 2008-ban adott ki kisújszállási vallomásokat „a paraszti életforma végső szakaszáról.” Fontosnak tartja, hogy ezek az interjúk még annak idején és nem a rendszerváltás után készültek, mivel minden éremnek két oldala van. „Ezekben ugyanis nemcsak az van benne, hogy mit vesztek, hanem az is, hogy mit nyertek a volt-parasztok és a volt-parasztmunkások a térszbe kényszerítéssel. Hisz – ezt bizonygatták a vallomástevéim – a térsz-időkben épültek át a magyar falvak... Jó, ha a társadalomtörténész ezekre az információkra is figyelmes, és nem csak azt veszi észre az *akkor* gyűjtött forrásaiban, ami a jelenleg kötelező érvényű politikai lózungokban úgyszintén benne foglaltatik” – figyelmeztet a szerző.

Nincs most terem arra, hogy az öt kiváló és tiszteletreméltó kutató (és egyben egyetemi oktató) fél száz oldalnyi önvallomását részleteiben kielemezzem. Miként fentebb említettem, talán nem is az én generációm, hanem az utánunk következők feladata lesz ez: megírni a magyar néprajz legújabb kori tudománytörténetét. Az efféle kutatói megnyilvánulások, ismétlem, elengedhetetlen forrásai lesznek e munkának. Köszönet ezért a *Vidéktörténet* munkatársainak!

A kötet nagyobbik fele tíz „vidéktörténeti” tanulmánynak ad helyet, többségében fiatal szerzők tollából. A „múltat” képviselő etnográfusokhoz képest ez itt a „jelen”, amelyet ebben a kötetben kizárólag történészek reprezentálnak. (Reméljük, a következő kötetekben jelenkori néprajzi vizsgálatok is helyet kapnak, mert jócskán akadnak ilyenek!) A tíz tanulmány közül hét a 20. századdal foglalkozik, azon belül is öt az 1945 utáni idősakkal. Érezhető tehát a Témacsoport által deklarált korszakhangsúly. Így kicsit elbillen azonban a mérleg: mindössze egy 18. századdal, és két 19. századdal foglalkozó tanulmány képviseli a kötet címében is szereplő korábbi évszázadokat. E három közül Horváth Zita dolgozata a kontinuitás egyfajta szimbólumát jelenti a „vidéktörténet” korábbi hazai klasszikusai, például Wellmann Imre munkássága felé. Az úrbérrendezés forrásai alapján írott tanulmány Borsod megyei példán mutatja be a paraszti társadalmi státusok jellemzőit, különösen a szabad költözésű és örökös jobbágyság lokális számarányait, problémáit. A szerző hosszú évek óta dolgozik e fontos forrásanyaggal (különösen a kilenc kérdőponttal és az úrbéri tabellákkal), korábbi Zala megyei forráskiadásai és vizsgálatai megkerülhetetlenek a témában. A két 19. századdal kapcsolatos tanulmány nemességgel foglalkozik: Szilágyi Adrienn a Békés vármegyei nemesség társadalomtörténeti elemzését adja, Kaposi Zoltán pedig a somogyi nemesi birtokforgalomról értekezik a század első felében. Balaton Petra „a felvidéki akció” fedőnéven a Földművelésügyi Minisztérium zsolnai kirendeltségének gazdaságfejlesztő szándékait járja körbe a 20. század első évtizedeinek vonatkozásában. Bartha Ákos Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei képviselői mandátumán keresztül az 1920-as évek fajvédelmének vidéki vonatkozásait tárgyalja elsősorban korabeli sajtóanyag és levéltári források segítségével. Ezt követi három tanulmány, amelyek az 1945–1949 közötti évekre helyezik a

hangsúlyt: Ritter György „oral history” módszerrel felvett interjúk alapján a Dunakanyar környéki német falvakból szovjet munkatáborokba deportáltak emlékezetével; míg Rigó Róbert a kecskeméti politikai rendőrséggel foglalkozik, Cseh Dániel pedig az átmenet éveit vizsgálja Jászberény lokális történetében. A tanulmányok sorát két székelyföldi esettanulmány zárja két erdélyi magyar kolléga, Novák Csaba Zoltán és Oláh Sándor tollából. Előbbi a kommunista diktatúra 1945 utáni kiépülésével, utóbbi a kollektivizálás lövétei miliójével, kudarcaival foglalkozik.

Szűkre szabott kereteink nem teszik lehetővé az egyébként izgalmas kérdéseket feszegető tanulmányok beható ismertetését. Történeszeknek, néprajzkutatóknak, vagy bárkinek, akit a Kárpát-medence vidéki társadalmának alulnézeti története érdekel, tanulságos olvasmányok ezek. Bízunk benne, hogy a sorozat a következő években tovább folytatódik, és sikerrel teljesíti kitűzött célját: a reflexív tudománytörténetnek, a szétágazó tudományszakok találkozásának, valamint a módszer-tanilag és témafelvetéseik tekintetében megújított társadalomtörténeti esettanulmányoknak teremt hosszú életű, maradandó fórumot.

Nagy Janka Teodóra: Közös hitben a családért, a szőlőért, a földért. Kiadja a Szekszárd Alsóvárosi Római Katolikus Közhasznú Egyesület, Szekszárd, 2016. 154 p. (Szekszárd Alsóvárosi Emlékek I.)

Szabó Géza: Szekszárd alsóvárosi tér-képek. Kiadja a Szekszárd Alsóvárosi Római Katolikus Közhasznú Egyesület, Szekszárd, 2016. 78 p. (Szekszárd Alsóvárosi Emlékek II.)

Bánkiné Molnár Erzsébet

Nagy Janka Teodóra és Szabó Géza két külön is önálló, mégis szervesen összetartozó köteteivel 2016-ban jelentősen gazdagodott Szekszárd társadalomtörténetének, néprajzának szakirodalma. A két kötet tudományos megalapozottsággal végzett néprajzi és térképészeti gyűjtőmunka gyümölcse, melyek úgy segítik az olvasó tájékozódását, családok utcák és házak között, hogy közben megőrzik autonómiájukat.

A sorozat első kötete Szekszárd-Alsóváros – ahogyan az ott élők nevezték, és ahogyan az adatközlők ma is nevezik – az *A'só ucca* soknemzetiségű népének társadalomtörténete, gazdag néprajzuk és hagyományaik sajátos bemutatása.

Az *A'só ucca* lakói a 17. század végétől magyarok, délszlávok, betelepített németek, akiket hitük a római katolikus vallás tömörített egységbe, formált évszázadokon át békében együtt élő közösséggé, alakította értékrendjüket, melynek középpontjában mindenkor a család megmaradása, hagyományaik, munkakultúrájuk, a közös tudás megóvása állt. A török kiűzése után a magyar telepések, a németek és a rácok nemzedékei maguk formálták szomszédos utcáikat *A'só uccává* és magukat *A'só uccaivá* olvasom Nagy Janka szépirodalmi stílusú bevezetőjében. A jogász-etnográfus szerző, aki a Pécsi Tudományegyetem szekszárdi karának dékánhelyettese, főiskolai tanár, diákjaival és az *A'só uccaikkal* összefogva, mintegy évtizedig gyűjtötte az adatokat, visszaemlékezéseket, fényképeket miközben elnyerte adatközlői bizalmát, azonosult mentalitással.

A városrész betelepülésének és térbeli kialakulásának története visszanyúlik 1693-ig, Mérey Mihály szekszárdi apát telepítési kezdeményezéséig. A legelső néhány magyar család mellett már ekkor összeirtak rácokat, majd a 18. század elejétől megérkeztek a német telepések. Mérey apát egyenlő elbánást biztosított a telepések számára, a különböző etnikumú családokat a közös hitben, a római katolikus vallásban formálta közösséggé. A történelmi áttekintés első fejezete az I. világháborúig terjed.

Szerzőnk jó érzékkel bontja ki forrásainak jogi-néprajzi vonatkozásait. Hangsúlyozza, hogy a telepesek és az apátság kontraktusai, a megmaradást elősegítő telepesi jogállás meghatározása mellett a paraszti gazdálkodás és a szőlőtermelés szervezte Alsóváros hagyományos közösségeit és alakította ki szokásait. Gazdálkodási rendszerük életmódot alakító hatása a polgárosodás időszakában is maradandónak bizonyult. A 19. század elején megváltoztak az etnikai arányok, az Alsóvárosban többségbe kerültek a svábnak nevezett németek. Az olvasó szinte utcánként, házanként követheti a változásokat. Többszörösen megváltoztak az utcanévek, új mesterségek honosodtak meg, megszáporodott a mesterek száma, de a lakosság gazdasági alapja a szőlőtermelés maradt. Az élet a szőlő és a bor köré szerveződött. Az 1853. évi úrbéri pátenst lehetőséget adott a szőlőföld megváltására, de meghagyta a bordézsma-t, és csak 1858-ban sikerült a gazdáknak a bordézsma-örökváltási szerződést megkötniük. A szerződés mind a gazdálkodásban, mind a közösség életében új fejezetet nyitott. A paraszt-polgári társadalomban domináns maradt a szőlőtermesztés gazdasági ereje, bár sok család egyéb megélhetési forrásra is támaszkodhatott. A hagyományos életformát az I. világháború megbontotta, a folytatás azonban már „a dédszülők életideje, amely a családi emlékezettel átfogható”.

A kötet további részében a főszerep a családi emlékeztetése. A néprajzi módszerekkel gyűjtött és rendszerezett családi dokumentumokból, fényképekből, levelekből, szerződésekből és szóbeli közlésekből Nagy Janka Teodóra elénk tárja Szekszárd-Alsóváros mindennapjainak történetét. Betekintést ad a házakba, átélhetővé teszi a közösség ünnepeit, megízlelteti ételüket, láttatja az öltözködést és annak változásait, és nem utolsósorban megismerteti az *A'só ucca* magyarrá lett népének munkakultúrájával. A rokonsági kapcsolatok behálózta az ekkor már megyeközpont Szekszárd kutatásba bevont városrészének mindennapi életét. Az iparosok, a szőlőtermelők, a borkereskedők, a parasztok és a kismesek generációi őrizték az egymás közötti házasság rendjét, nemzedékről nemzedékre hagyományozták a ház mögötti hegynek húzódó szőlőparcellát és az összetartozás rendíthetetlen parancsát. A hajdani német telepesek között alig akadt olyan felnőtt, aki ne értette volna a magyar nyelvet, már a 1800-as évek elején is inkább a magyar nyelvű misére jártak, bár az iskolában volt német nyelvű oktatás. A városrészt vegyes etnikumú lakossága napjainkban már csupán a nevekben őrzi etnikai származásának nyomait. Az adatközlők emlékeztetése az 1900-as évek elejéig nyúlik, amikor még „a nyári konyha szabadkéményes” volt, amikor az óvodába menet a gyermekek álldogáltak kicsit Ollé Kovács műhelye előtt, hiszen a Kovács mestersége látványos, minden korszakban különösen megbecsült munka volt. A család eszközkészletébe a szekszárdi rokka és az otthon szőtt zsákok éppúgy beletartoztak, mint a férfiak szőrtarisznyája és a csizma, „amely nélkül a gazda nem indult útnak se a szőlőbe, se a földre”. Feltűnő, hogy néhány adatközlő lakcime többször is változott, bár családi házuk évszázadig ugyanott állt.

Az utcanévek változásáról szöveggel is kapunk eligazítást, a pontos térképészeti dokumentálást azonban Szabó Géza kötete tárja az olvasó elé. A szerző régész, s a régészet módszereit hasznosítva vetíti egymásra Alsóváros településrendjének változásait. Nagy Janka Teodóra a népesség gyarapodását, kapcsolatrendszerüket és szokásaikat, tárgyi kultúrájukat a változó idősíkokban mutatja be, Szabó Géza az idősíkokat hozzárendeli Szekszárd-Alsóváros térbeli átalakulásához. A változásokat, amelyeket az *A'só ucca* népe átél időben és térben a családtól az egyes emberig és a belőlük szőtt közösségeig Nagy Janka Teodóra és Szabó Géza kötetei új feldolgozási módszerekkel részletesen bemutatják. A két kötetből azt a folyamatot ismerheti meg az olvasó, amelyben kialakult egy sajátos magatartásforma, új identitás, amit egyszerűen *A'só ucca*-asságnak neveznek.

A folyamat megértéséhez a leírtakkal egyenrangú segítséget ad a fényképek sokasága. Az olvasó például, fényképeken láthatja, hogy az 1925-ös esztendőben a menyasszonyi ruha még fekete volt,

de az 1930-as években már fehér. A vizuális dokumentálás a keresztelőtől a temetésig, életük minden mozzanatában jelen volt. Megőrkítették az ünnepeket, a mulatságokat éppúgy, mint a szőlőbeli vagy a mesterségbeli munkát. Fényképeikről sugárzik, hogy büszkék a nemzedékek által szerzett vagyona, megbecsülték állataikat és vigyáztak munkaeszközeikre. Gyermeküket munkaközpontú értékrendben nevelték, s megtartották a családi hagyományokat a névadásban, a családi ünnepeken, az öltözködésben, a párválasztásban és a táplálkozásban. Utóbbit az Ünnepek és ételek... fejezet az 1940-es évek idősíkjában mutatja be. A kötet záró melléklete az *A'só uccai receptek* gyűjteménye.

A megjelenésében, nyomdai kivitelében és stílusában egyaránt kiváló könyvről maga szerző írja, hogy „műfajavató is: egy modern, sajátos emlékező műfajé, a közösségi könyvé”. Az adatközlők sokaságának emlékeiből született könyvet a címe és a 90 éves Vesztergombi Antalné visszaemlékezése foglalja méltó keretbe: „Nem történt velem semmi különös, csak tettem, amit kellett. A családjért, a szőlőért, a földért... és a leggyötrelmesebb években is a hitem adott hozzá erőt.” Úgy gondolom Nagy Janka Teodóra és Szabó Géza egymást kiegészítő kötetei mindazon olvasóknak ajánlhatók, akiket érdekel a társadalomtörténet néprajzi módszerekkel történt feltárása.

Füredi Zoltán, Tari János: Idegenek a kertemben – helyreigazítás

Az Ethnographia 115. évfolyam (2004) 3. számában (299–316) Tari János: Idegenek a kertemben címmel közölt tanulmányánál a szerző megjelölése téves. A cikket valójában Füredi Zoltán írta, és a munka a Metropolis folyóirat 2004/2-es, Magyar dokumentumfilm a rendszerváltás után című tematikus számában megjelent azonos című tanulmány utánközlése.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitorsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 128.

2017

No. 4.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSEI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1097 Budapest IX. Tóth Kálmán u. 4. Telephone: +36 1 224-6782
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

- ÁGNES KOVÁCS: A Romanian tale and a female tale-teller in the first half of the 19th century 583
- ZOLTÁN FEJŐS: Remembrance, reminding and historical reconstruction. Three interpretations of a time capsule under a foundation stone 608
- ANDREA ANNA MUSKOVICS: The impact of the expulsion of Germans after the Second World War on cellars and wine-press houses in the Buda hills 641
- ANNA SZEPESI: Ritual dynamics of the use of the traditional baby wrap carrier (Kindstuch) in Baranya 663
- JUDIT KOMPÁR-RÓMER: The changing social network of musicians in Magyarpalatka in the 20th century 689

Viták, vélemények

- IMRE GRÁFIK: On a narrow and wide interpretation of folk art 710
- KINCŐ VEREBÉLYI: The ornamented ethnographic objects and the aesthetical qualities 731

Book Reviews

744